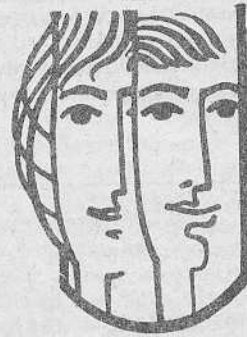

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

(70)
Октябрь

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖУРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ.

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Мундарижа

НАСР

Равшан ҚОДИРОВ. Чақмоқлар тинса... Қисса	3
Абдулқосим МАМАРАСУЛОВ. Характерлар. Ҳикоялар	16
Неъмат ЕҚУБОВ. Бўлқадан чиққан тилла тиш. Қиссанинг давоми	57

НАЗМ

Эргашали АБДУЛЛАЕВ	14
Сирожиiddин САИДОВ	28
Нурилла ОСТОНОВ	38

АДАБИЙ ДУСТЛИК — АБАДИЙ ДУСТЛИК

Оғамали СОДИҚ. Бошсиз. Ҳикоя	30
------------------------------	----

МАКТАБДАН МАКТУБЛАР

Носир ТОШЕВ. Иншо	40
-------------------	----

МУҲАББАТНОМА

ОГАҲИЙ	42
--------	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Ёқубжон ХУЖАМБЕРДИЕВ. Ҳақиқатдан бош- қа йўл йўқ	43
---	----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Тил сандиги	46
Пиримқул ҚОДИРОВ, Умарали НОРМАТОВ. Ҳақиқат ва сароб	50

АДАБИЙ МЕРОС

Абдулҳамид ЧўЛПОН. Шеърлар	47
Озод ШАРАФИДДИНОВ. Ижод йўли	49

ЕЛПИҒИЧ

Абдурасул МУРОДОВ. Фавқулодда ҳодиса. Ҳажвия	80
---	----

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Т. РАҲИМОВ
Корректор: Г. ЖУРАЕВА

Адресимиз:
700117, Тошкент, ЧГСП, Қатортол кўчаси, 60-уй

Телефонлар:
Бош редактор: — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари: — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд
қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган
таржима асарлар қўлёзмасинигина
қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 27.08.87 й. да туширилди.
Босишга 30.09.87 й. да рухсат берилди.
Р-14094. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 327762 нусха.
Буюртма № 1554.

Баҳоси 50 тийин.

Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.

Узбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ орденли босмаҳонаси.

Тошкент,
«Ёшлик», № 10. «Ёш гвардия» нашриёти.

бурилаётган эди, Кўк ириллаб, кейин қаттиқ ҳурди, тепаликка ҳайдади. Уюрдан айрилаётганини сезган чавкар жон-жаҳди билан чопиб итдан ўза бошлади. Чавкарга етолмаслигига кўзи етган Кўк отнинг сонига ёпишди. Аммо кучли силтовга дош беролмай қўйиб юборди. Чавкар кескин бурилди-да, яна тўппа-тўғри сел ўзани томон чопиб кетди. Кўк бир тойғаниб, сўнг уни қува бошлади.

— Падарингга минг лаънат! Бу сафар ҳам бўрили-гига борди-я! — деди буни кўриб турган Ҳайдар ғижиниб.

— Чавкарни абгор қилади... Кўкингизни баҳридан ўтиб қўя қоласизми, Ҳайдар ака?

— Қайдам...

Кўкнинг отаси бўри эди. Ҳайдар йилқичи уюрга ора-лаган дайди итларни отганда Кўкнинг онаси ҳам ўққа учган. Уларнинг мурдаларини кўмиб ташлаётган бир пайтда Ҳайдар кучукчани кўриб қолганди. Унинг кўпроқ бўри боласига ўхшаб кетишидан ажабланиб, отиб ташлаш фикридан қайтганди. Кейинчалик Кўк йилқибоқарларнинг яқин ёрдамчисига айланган бўлса-да, баъзан отларга ириллаб қолгани учун боғлаб қўйиларди. Мана учинчи мартаки, у отларга росмана ҳужум қиляпти...

Чавкар Кўкнинг таъқибдан қутулиш мақсадида кескин бурилиб итни ўтказиб юборди ва пастликка — уюр изидан елиб кетди. Кўк эса ўз залворини эпломлай сирғанганча ўмбалоқ ошди. Узини ўнглаб олганча чавкар анча жойга бориб қолди. Лекин отлар нишабликда яхши чопиша олмас эди. Орадаги масофа тобора қисқариб, ит чавкарга ета бошлади. От хиёл бурилиб тепалик бўйлаб чопа кетди. Бу Кўк учун айна муддао эди. Йўлни ён томондан кесиб тушганча бир зумда етиб олди ва бор кучи билан сакради. Шу аснода қоқ тўшига келиб тушган туёқлар зарбидан чирпирак бўлиб, уч-тўрт қадам орқага учиб кетди. Кўк вангиллаб, лойга беланганча жон талвасасида оёқларини силкита бошлади. Чавкар бир оз йўргалаб боргач, тўхтаб орқасига ўгирилди. Жон талашиб тўлғанаётган итга қараб туриб чўзиб кишнади-да, уюр томон елиб кетди.

— Ҳаҳ! На ит, на бўри бўлолмади, — деди Ҳайдар йилқичи.

— Балки тирикдир, бориб хабар олайми?

— Эй, Ризавой, бу ит экан-ку, чавкарнинг тепкиси туяни ҳам чўктиради.

Тоғ томондан гувиллаган овоз эшитилди.

— Ана сел келяпти, — деди Риза.

— Энди кўрқмасак ҳам бўлаверади. Отлар дарага ўтиб кетишди, — деди Ҳайдар йилқичи хотиржам қиёфада.

У Кўк ётган томонга бир қараб қўйдию отига қамчи босди.

Йилқичилар дарага қараб от сурдилар.

Тошларни думалатганча гувиллаб келаётган сел жон талашиб ётган Кўкни бир ямлаб ютгандек ўз комига тортди-да, ғўла мисол чирпирак қилаб оқизиб кетди. Лойқа сув гирдобидида бир-икки қалқиган ит сел олиб келаётган дов-дарахтлар ва коптокдек юмалаб оқаётган тошларга қоришиб кўздан йўқолди.

«Мазгигиппус»

— Отларнинг суяклари жуда мустаҳкам тузилган. Айниқса, найсимон суяклари яхши ривожланган бўлиб, кенг одимлашга имкон беради. Пайлари мустаҳкам. Умуртқа поғонаси жуда бақувват. Ўз вазнининг ярмига тенг келадиган юкни қийналмай кўтариб юра олади...

— Ол-а! — деб юборди Тўлаган бригад.

— Отларда марказий нерв системаси бошқа ҳайвон-

ларникига нисбатан яхши ривожланган. Уларда шартли рефлекс одамдагига қараганда тез туғилади; узоқ вақт ўтлаган жойи, юрган йўли ва бурилишларни эслаб қолади, унга яхши қараган шахсларга тез ўрганади, кўпол муомалада бўлган шахслардан жуда қўрқади...

— Ҳа, баракалла! — хитоб қилди Ҳайдар йилқичи.

— Отларда эшитиш, кўриш, ҳид билиш ва таъм билиш нервлари яхши ривожланган. Узоқдан келган товушларни ва унинг характерини сезади, кўп товушлар ичидан ўз эгасининг овозини ажратади, маъносига тушунади. Шунингдек, у бир неча юз метрдан йиртқич ҳайвоннинг ҳидини сезади, ўзининг ётадиган жойини, ўз эгасини ҳидлаб топа олади. Улар ер қимирлаши, сел келишини икки-уч соат олдин сезади, сувсиз чўлларда сувга олиб борадиган энг қисқа йўлни топа олади, эгасининг атрофидан кетмайди, йиртқич ҳайвонлардан қўриқлайди...

— Ҳамма отлар ҳам шунақа бўладими? — пичинг қилди Риза йилқибоқар.

Яқиндагина институтни битирган, қайнаб-тошаётган билимларини йилқибоқарларга етказишга ошиққан Расулжон бу саволдан довдираб қолди. Бирпас ўйланди-ю, муносиб жавоб тополмади.

— Бизга шундай ўргатишган. Демак, ҳамма отлар шунақа бўлади, — деди у.

Даврада гурр этиб кулги кўтарилди.

— Ҳай, у ёғини ҳам эшитайлик-чи, — Тўлаган бригад ўтирганларни тинчиган бўлиб, ўгирилганча орқадаги-ларга кўз қисиб қўйди.

Узини бир оз қўлга олган Расулжон яна гапида давом этди:

— Отларнинг келиб чиқиши — диққат билан эшитинглар, буни ҳамма билиши керак! — У шундай дея, ўтов четанига осиб қўйилган ғалати жониворларнинг расми олдига келди-да, тулкидан каттароқ, итдан кичикроқ, бўрсиқдек жониворнинг суратини кўрсатди.

— Ҳозирги отлар мана шу ҳайвондан келиб чиққан, бу фанда фенокадус дейилади.

Расулжон гапини тугатмаёқ ўтирганлар баралла кулиб юборишди. Кулги аралаш луқмалар эшитила бошлади.

— Кенжа, сенга ҳамisha айтардим-а! Боқувда гап кўп деб, ана кўрдингми боқаверсанг, боқаверсанг бўрсиқ ҳам отга айланар экан!

— Рост-да! Афандидан мучалингиз нима деб сўрашганда, аждар деб жавоб берган экан. Савол берган киши ҳайрон бўлиб, илон мучалини билардим, аждарни эшитмагандим деса, Афанди, асли мучалим илон, ёшим қирққа етди, мана шу қирқ йил ичида илон ўсиб аждарга айланмай ўлибдими акаси, деган экан. Нега ҳайрон бўласиз?!

Кулги яна кулгига уланди.

Кўнгли оғриган зоотехник одамларнинг тинчланишини сабр билан кутиб тураверди. Утирганлар бир оз тинчишгач, у гўё ҳеч нарсани сезмагандек яна гапида давом этди.

— Отларнинг эволюциясида ҳал қилувчи этап мицион даври ҳисобланади. Ундан олдинги даврларда, Америка эзогиппуси келиб чиққанлиги тахмин қилинади. Кейинги босқичларда проторогиппус ҳамда унинг яқин авлоди плезиогиппуслар пайдо бўлади. — Расулжон шундай деб қўйга ўхшаган махлуқнинг расми ёнига келиб тўхтади. — Қуйи олигоцен даврига келиб, отларнинг энг яқин авлоди бўлмиш мана шу мезогиппус пайдо бўлади.

Боядан бери ҳазил-мазах қилиб ўтирган Риза бу гапни эшитгач, чидаб туролмай, ўтирган жойида:

— Вой, ўзингиз мазгигиппус эмасмисиз! — деб юборди.

Кулмаган одам қолмади. Ризанинг ёнида ўтирган Зилол йилқибоқар кулгидан қорнини чангаллаганча думалаб тушди.

Шолғомдек қизариб кетган зоотехник қоққан қоziқдек қотиб қолди. Узини кулгидан аранг тўхтатган Тўлаган бригад ёшланган кўзларини артатуриб Расулжонга яқинлашди.

— Эй, ука, сал ишонарлироқ қилиб гапиринг-да, жилла бўлмаса «от эшакдан тарқаган» денг, биз ишонайлик!

— Америкада ҳар бир фермер, ҳар бир ковбой буларни кўз юмиб туриб ҳам айтиб беради. Керак бўлса музейларга бориб бу қирилиб битган жониворларнинг суякларини ҳам кўриб келишади... — дея қизишди янги зоотехник.

— Американгизни кўятуринг Расулжон! Сиз аввал отнинг чочасини босишни ўрганинг! Ҳа, шундай! Отабоболаримиз эшитмаган гаплар билан бизни хўп сийладингиз, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган антиқа жониворларни кўрсатдингиз, бунинг учун сизга раҳмат! Сизга бир акалик маслаҳатим: бундан буён етти ўлчаб бир кесинг. Ҳар кимнинг ўз қаричи бўлади, ука. Буни унутманг!

Тўлаган бригад шундай деб анграйиб турган Расулжоннинг елкасига қоқиб қўйди.

Расулжон ўз билганлари билан ҳаммани ҳайратга солмоқчи эмасди. Аксинча, йилқичиликни илмий асосда ташкил қилиш уни ривожлантиришнинг ўзаги бўлишини, отларни ўрганиш эса кўр-кўрона ҳаракатлардан, қотиб қолган тушунчалардан халос қилиши мумкинлиги ҳақида гапирмоқчи эди. Бунга озмунча мисоллар топиб қўймаганди. Одамлар эса ҳатто уни эшитишни ҳам исташмади. Ҳаммадан ҳам Ризанинг «мазгигиппус» дегани жон-жонидан ўтиб кетди.

Расулжоннинг вужудини қоплаган алам чигиллари ёзилиб, ҳовури пасайди. Фикри бир оз тиниқлашиб, танасида энгиллик тўйди. Энди у бошқалардек жимгина юмушини қилиб юраверишга, иш ҳақида бошқа ўйла-масликка ўзича аҳд қилди. Севгилиси Барнони эслади, у билан хаёлан суҳбатлаша бошлади.

...Ўзи билан ўзи гаплашаётган Расулжон ўрнидан туриб кетди. Сўнг кулимсираганча мириқиб керишди-да, руҳи парқудек энгил тортиб атрофга қаради.

Ер ям-яшил. Осмон зангори. Тоғ чўққилари оппоқ... Кўзни қамаштираётган офтоб илиқ ва ёқимли.

У энтиқиб нафас олаётганди, ўтовдан бригадир чиқиб қолди. Бригадирни тўхтатиб:

— Тўппа-тўғри раиснинг олдида бораман. Йилқичилар билан ҳафтада бир марта мажбурий семинар ўтказишни талаб қиламан. Агар ўзимнинг билимим етмаса, шаҳардан домлаларимни чақиртираман. Мана кўрасиз, ниятимга етмагунча қўймайман, — деди.

Ҳеч нарсага тушунолмай қолган Тўлаган:

— Эсини еганми бу овсар, — деб тўнғиллади-да, яна ўтов ичига кириб кетди.

Интилиш

Қутурган арслондек ўкириб оқаётган селнинг шашти қайтди. Ғовларни доғда қолдириб, йўлидаги бор нарсани юлқиб, ўпириб келаётган шиддаткор сув энди мугузи синиб, ҳолдан тойган кўчқордай аста пасайиб, сой ўзанига таслим бўлаётганди...

Жон талвасасида ютоқиб-ютоқиб оқаётган баҳайбат кўкимтир ит сой ўзанида ўзини бир оз ўнглаб олди.

Кейин қирғоққа интилди. Ит оқим кўмагида қирғоққа етиб келгач, қирғоқ яқинидаги пастроқ тошни мўлжаллаб сакраш илинжида бўйини хиёл сувдан кўтарди-да, сапчишга қуввати етмай, яна сув қаърига кўмилиб кетди. Сўнг йигирма-ўттиз қадам нарида сув юзига пўкакдек қалқиб чиқиб, жон ҳолатда бошини силқитди. Ит шу зайл соҳилга урилганича, сой ичра оқиб кетаверди. Бу— чавқар тепиб думалатган Кўк эди.

Кўк қирғоққа чиқишга ҳарчанд уринса-да, сув уни оқизиб кетаверди. Ит ҳолдан тойиб мажолсизлана бошлади. Энди у сув қаърига ботса анча вақт кўринмай кетар, сув юзасига чиққанида эса бошини мадорсиз кўтариб, бир-икки ҳаво ютиб, аранг ўзини ўнгарди.

Ит икки улкан тош орасидан шиддат билан оқиб ўтаётганида сув остида ғойиб бўлди. Сел гўё қурбонларга тўйгану ўзга қурбонни истамагандек итни яна тепага кўтарди. Бу сафар Кўк майда тошли саёзгина жойдан чиқди. Сой соҳилларини бетиним ювиб турган тўлқин чалажон итни аста қирғоқ томон қалқитиб бориб чеккага суриб қўйди. Танаси сувга ярим ботиб турган итнинг боши қуруқликка чиқиб қолди.

Жонлиққа жон ато этувчи ҳаво итнинг вужудига синга бошлагач, тирикликнинг хира тортаётган чироғи яна ёғдулана бошлади.

Кечга яқин сув чекиниб Кўк селдан узоқда қолди. Итнинг нафаси бир текис бўлса-да, ҳануз ўзини ўнглай олмаганди. У ўша зайл тумшуғини кўтара олмай жонсиздек ётарди. Қуёш нурлари тун шарпасига ўрин бераётган маҳал Кўк ўқчиб-ўқчиб, ичидаги сувларни қусиб ташлади. Шундан сўнг дўппайган қорни бир оз пасайиб, жони ором топди. Ит кўзларини юмганча, равон нафас ола бошлади.

Тун. Ёғиб ўтган жаланинг заҳри айни сезилаётган пайт. Нам ҳаво ва совуқ эпкин Кўкнинг баданини қалтиратиб уйқусини ўчириб юборди. Зах жон-жонидан ўтди шекилли, ит ўрнидан туришга интилиб узатган оёқларини йиғиштира бошлади. У қаддини кўтармоқчи бўлди-ю, оғриқ жон-жонидан ўтиб аянчли ангиллаганича яна ётиб қолди. Чавқарнинг тепкиси энди биллинди. Кўк ўрнидан туришга бошқа уринмади. Гўё тақдирга тан бергандек тумшуғини совуқ тош устига қўйган кўйи ётаверди.

Бойўғлининг тоғ томондан эшитилаётган ваҳимали қичқариқлари тўхтаган, бўриларнинг мунгли увлашлари эшитила бошлади. Улар жуда яқин жойда ув тортишаётганди. Кўк ётган жой Бўри ўнгир дейиларди.

Бўрилар худди шу жойдан тушиб овга келардилар. Бўри ўнгир исми жисмига мос — бўрилар макони эди. Бу жойларга бўри изига тушган овчилардан ўзга кимса қадам босмасди.

Доимо беш бўрини бошлаб юрувчи, овчилар Салтанатхон деб лақаб берган урғочи бўри худди шу жойда тўдаси билан санғиб юрганди. Ҳаво нам бўлганидан ҳид олиш қийинлашиб, бўрилар оч-наҳор тентирашарди.

Кўк танасига тўсатдан теккан совуқ нарасадан бир сесканиб сергак тортди. Ҳалиги нарса бир-икки суйқанди-да, нақ тумшуғи тагида пайдо бўлди. Ит бурнидан бир қарич нарида бошини хиёл кўтарганча тик қотган илонни кўрдию индамайгина тумшуғини ерга қўйди. Кейин кўз узмай илонни кузата бошлади. Илон эгри таёкдек қотганча узоқ турди. Сўнг худди ширин луқма олдида тамшангандек айри тилини уст-тўрт марта чиқариб қўйди. Шундан сўнг бошини аста тушириб орқага бурилди-да, итнинг танасига сийпаниб-сийпаниб ўрмалай кетди. Илон гўё Кўкнинг узала тушиб ётган гавдасини ўлчаб кўрмоқчи бўлгандай, итнинг думини учигача судралиб борди. Кейин яна ортига қайтиб Кўк-

нинг белигача келди, белидан ошиб қорни томон ўта бошлади. Илон итнинг қорни тагида ҳам бир оз тимирскилангач, тўппа-тўғри унинг чови орасига ўрмалади. Илон итнинг чови орасига жойлаша бошлаган пайтда Кўк фашланиб гингшиди. Илон эса гўёки бу жой унинг маҳрига тушгандай кулча бўлиб ўралиб олди.

Кўпқари

Лойи селгимаган катта майдонда юзтача отлиқ тарқоқ юришибди. Майдоннинг чеккасида тумонат одам. Атрофи тахта панжара билан ўралган баланд сўрида хўжалик раҳбарлари, мартабали меҳмонлар жой олган. Пастроқдаги томошабинлар қаторида Расулжон ҳам бор.

Радиокарнай орқали овози йўғон бир киши кўпқари бошланганини эълон қилди.

Оломон жонланиб қолди. Майдонга гуруҳ-гуруҳ оқиб келаётган одамлардан томошабинларнинг қаторлари зичлашиб, майдон четларини ўраган жонли ҳалқа тобора сиқилиб бораверди. Атроф эса сурурли ҳамда шовқинли ғала-ғовурга бурканди.

Қалин пахтали чопонга ўраниб, қулоқчин кийиб олган чавандозлар марра томон от суриб кетишди. Улар майдон сўнгига тизилишгач, сўри рўпарасидаги оҳак сепилган катта доирага бошсиз қора такани ташлашди. Доира тепасида қўлида қизил қийиқча ушлаб турган семиз киши раҳбарлар турган тарафга қаради. Раис «бошлайвер» дегандай имо қилди. Семиз киши қўлидаги қийиқни боши узра кўтарди, тахминан ярим минутлар силкитиб тургач, зарб билан пастга ирғитди-да, сўнг ўзи лапонглаганича сўри тарафга қоча бошлади.

Улоқчиларнинг қийиқриқлари эшитилиб, отлар гўё хурккан уюрдек силжиди. Отлиқларнинг ёввойи қичкириқлари, отларнинг тизгинсиз, бетартиб, худди мўр-малахдек ёпирилиб келиши Расулжонни ҳайратга солди. Бу кўпқаридан кўра кўпроқ оломон пойгага ўхшаб кетар, пахтали чопонга ўраниб қулоқчинларини тушириб олган чавандозлар эса отга ўнгарилган «полиз қўриқчилари»ни эслатарди. У беихтиёр шаҳарда ўтказиладиган от спорти мусобақаларини ва эгарда қўғир-чокдек ўтирадиган чавандозларни эслади.

Шамол мисоли елиб келаётган жийрон, кўзлари шокосадек бўлиб кетган, бурун катаклари олхўри сиққудек керилган тўриқдан ортада қола бошлади. Улар ортидан кетма-кет келаётган юлдуз қашқа от билан қора ёлли саман ҳам жонлари борича доира ичидаги улоқ томон интилишарди.

Тўриқ устидаги чавандоз узангига тиралганича бир ёнга эгилди. Шиддати танасига сиғмай чопаётган тўриқ биринчи бўлиб доира ичкарасига кирди. Шу пайт эгилиб келаётган чавандоз, лойга қоришиб ётган улоқнинг бўйни аралаш олдинги оёғидан кўтариб олди. Пишқириб елаётган от унинг жонсиз танасини лойга белаганича судраб кетди.

Зўриқшдан афти-ангори ўпкадек қизарган, бўйин томирлари ўқловдек бўртган чавандоз улоқни тақимига олишга ошиқиб, кучанаётганди.

Қамчиннинг аёвсиз зарбидан жонини жабборга бериб чопаётган юлдуз қашқа билан қора ёлли саман олдиндаги тўриққа қадамма-қадам ета бошладилар. Уларнинг кетидан югураётган жийрон, майдон чеккасида бурилган тўриқнинг қаршисидан кесиб чиқмоқ мақсадида йўналишини ўзгартирди.

Давангирдек чавандоз билан улоқнинг бир қоп гўшт танасини ортмоқлаб олган тўриқ майдон бошидаги томошабинларнинг жонли ҳалқасига яқинлашгач, орти-

дагилар тахмин қилгандек ўннга эмас, чапга — баланд сўрида турганлар тарафга бурилди. Тўриқ бу билан масофадан ютқазса-да, кучдан ютиши мумкин эди. Негаки, устидаги оғир юк билан чопишнинг ўзи бўлмас ва бунинг устига ҳар дақиқада уни эзиб, абгор қилишга шай турган рақиб отлар орасидан эсон-омон чиқиши учун ҳам қувватини асраши керак эди. Тўриқнинг бу ҳийласидан бир зум доврираган юлдуз қашқа кескин бурилган қора ёлли саманга урилиб кетди. Каловланиб қолган отлар дақиқа ўтмай ўзларини ўнглаб олиб яна елиб кетишди.

Қаршисидан тошқиндек ёпирилган отларга чап бериш мақсадида ўннга бурилган тўриқ шундоққина ёнидан чиққан жийрон билан тўқнашди. Энди жийрон у билан ёнма-ён чопа бошлади. Жийрон устидаги улоқчи ҳам такани тортқилаганча оғирлигини тўриқнинг устига ташлади.

Бор кучини оёқларига тўплаб олдинга интилаётган отни энди икки киши қамчиларди: бири уни тўхтатиш учун юз-кўзига, иккинчиси олға ундаб чап сонига беаёв қамчи босарди.

— Нега отни уряпсан, энағар!

— Эй, кўпқари чопган сени!..

Тўриқнинг мушаклари тошдек бўртиб, пайлари узилгудек тортилди. Олдинма-кейин етиб келган қора ёлли саман билан юлдуз қашқа тўриқнинг икки биқинидан сиқиб қўйди. У энди уч отнинг қўршовида чопа бошлади. Отлар ён тарафдан унинг тўшини тишлашса ҳам ундаги шиддатни сўндира олмадилар. Тўриқ шу кўйи чарчаш нималигини билмай ҳамон олдинга интиларди.

Тўриқ жийронни ён тарафга сура-сура, икки қадам олдинга чиқиб олди. Шундан сўнг унинг йўлини тўсишга интилаётган юлдуз қашқани кўкраги билан уриб юборди-да, отлардан олдинга ўтиб олиб холироқ чопа бошлади.

Энди ортидан қуюндай ёпирилиб келаётган отларни чалгитиши, сўнг маррага улоқни элтиш қолганди. Бу масофанинг энг оғир ва машаққатли жойи — марра яқинида ўралашиб қоладиган «баковул» отларнинг қўршовидан чиқиб олиш эди. Бундай омад ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Отларни лақиллатиб ўзини у ёндан бу ёнга солиб чопаётган тўриқ майдон четига етиб боргач, кескин бурилиб уларга қараб тиккасига чопди. Унинг бу шаҳди отларни хуркитиб, орқадан тўс-тўполон қувиб келаётганларини чангага қориштириб бир зумда шаштини тушириб қўйди.

Мушкул вазиятда қолган чавандозлар бир-бирларининг гўрларига ғишт қалаб отларни ўнглаб олгунларича анча-мунча вақт кетди.

Оҳаги лойга қоришиб ўчинқираган доира олдидаги саккизтача от орасига важоҳат билан ёриб кирган тўриқ чизик маррасига етар-етмас лўкиллаб қолди. Унинг доира ичига киришига атиги уч-тўрт қадам қолганди.

Оломон ялписига: «Ҳа-а!», «Ҳа-а!», деб ҳайқира бошлади.

Марра чизиги олдида росмана тортишув бошланди. Отлар пишқириб ғазабнок кишнашар, бир-бирларининг тўшларини аямай тишлашар ва мудом олдинга талпинаётган тўриққа ёпишишарди.

Тўриқ ўзини ўраб олган отларнинг дуч келган еридан тишлаб, қаричма-қарич доира томон силжиб борарди. Отлар бу айғирга бас кела олмай орқага тисарилишар ва устларидаги чавандозларнинг аламзада қамчилашларидан тўлғанишар ҳамда олдинга юришга ботинолмай, турган жойларида депсинишарди.

Юзига тушган қамчининг зарбидан қаттиқ кишнаган тўриқ силтаниб олдинга ташлангани, танасининг ярми доира чизигини кесиб ўтди. Худди шу лаҳзада чавандоз тақимидаги улоқни бор кучи билан итариб ташлади. Отлар улоқни янчиб, топтаб ўтдилар.

Оломон ғолиб чавандозни олқишлаб яна бир бор ҳайқирди.

Отлар ғаласидан ажралиб чиққан тўриқ тўппа-тўғри мартабали одамлар турган ёққа йўртиш ўрнига, эгасига изн бермай ҳадеб чап томонга айланаётганди.

— Шўрлик бу кўпқаридан сўл гирра бўлиб чиқибди, — деди бир киши. Унинг овозида яширин мамнунлик оҳанги бор эди.

— Э, нафасингизни ел учирсин-эй! — дея жеркиди уни Риза.

— Нима бўлганда ҳам отни абгор қилди Маъдихон! Энди қазидан бўлак ҳеч вакога ярамайди жонивор!

Бу кишининг гапи Расулжоннинг қулоғига чалиниб, хаёлини бўлиб юборди. Боянда бери тўриқ отни қузатганича уни стипль-чиз¹ мусобақаларида кўришни тасаввур қилиб, хаёл сураётган зоотехник энди отга диққат билан разм сола бошлади. У ҳар қанча тикилмасин, барибир ҳеч нарсани кўрмади ҳам, пайқамасин ҳам.

Тўриқ жилвага итоат этмай ҳамон безовта бўлиб бир томонга айланаётганди. Отини юришга ундай олмаган чавандоз унинг нўхтасидан тортиб етаклашга тушди. Тўриқ бошини эгасига тескари қилиб, чап томонга бурганича Маъдихонга эргашиб лўкиллаб кетди.

Тўриқ Расулжоннинг олдидан ўтаётганда Расулжоннинг юраги ачишди. Отнинг ўнг кўзи қамчи зарбидан оқиб тушганди. Ёрилиб, дабдала бўлиб кетган кўзи остидан сизаётган қон унинг ганшасида узун-узун қизил чизиқ қолдириб ерга томаётганди. Расулжон энди отнинг нима учун бир томонга гирра бўлаётганининг боисини англади.

Латифа

Тонг отди. Кун ёйила бошлаган пайт бўлса ҳам отлар ҳамон бостирмадан чиқмаганди. Водий тарафдан эсаётган шабада барглардаги шудринглари тўкиб, исмалоқ ҳидини атрофга таратди. Гулхан устига осилган қумғон атрофида йилқичилар нонушта қилишаётди.

— Кечаги сел чакки бўлди, кўп отлар эт ташлайди энди, — дея гап бошлади Ҳайдар.

— Ҳайдар ака, хабарингиз борми, бу йил ҳам кило-сига пул тўлашармикин? — сўради Зилол.

— Сен бўрдоқиларингни семиртиравер, буёғи бир гап бўлар, — беҳафсала жавоб қилди Ҳайдар.

— Тўлаган бригад «айғирларни ахталашни бошланглар» деди.

— Эрта-индин бошлаймиз.

— Чавқардан бошлаш керак. Айғирларни тепиб, ҳоли-жонига қўймаяпти, — деди Риза.

— Зоотехник «айғирларни ахталашни тўхтатиб туринглар» девди, — яна гапга аралашди Зилол.

Риза беписандлик билан қўл силтади.

— Э, жўра, «мазгигиппус»инг гапираверади-да!

— Янги ташаббусини эшитдингларми? — ҳовлиқди Ҳайдар йилқичи.

— Яна қанақа ташаббус?

— Бўрдоқига боқиладиган отларни сунъий йўл билан қочирмоқчи!

— Нима?

— Энди ростдан ҳам эсини ебди! — зарда қилди Риза.

— Умрида куйиккан бияни кўрганмикан ўша «мазгигиппус»?

— От эчки ёки қўй эмас-ку, уни истаганча эрмак қилсанг.

— Энди кунимиз айғирларнинг човини уқалаш билан ўтар экан-да, Ҳайдар ака!

— Қизишманглар! Очиғини айтсам, шу зоотехникка мен қойилман, ёш бўлса ҳам жуда ўткир, илмни сув қилиб ичиб юборган экан. У ёғини қўятурай, умуман нонини ҳалоллаб ейдиганлар хилидан. Ана шунисига хурсандман!

— Эй, жуда ошириб юбордингиз, Ҳайдар ака! Ўша «мазгигиппус»ингиз гап деса қоп-қоп, иш деса Самарқанддан топ! У ҳақда эшитган латифамни айтиб берай. Зокир пиёниста Қосим подачининг тўйида учиб қолибди. Уч-тўртта жўраси ўша кунини Зокир пиёнистани судрашиб уйига ташлаб кетишибди. Эртасига ўзига келган Зокир пиёниста кўзини очиб алаҳсирай бошлабди. «Вой-дод, ўляпман, дўхтир қақиринглар», деб аюҳаннос солибди. Ўғли зир югуриб дўхтир қидириб кетибди. Ўзингизга маълум, қишлоқда дўхтир бор эканми, райцентрга бориш керак, биласиз райцентр узоқ. Бечора бола нима қилишини билмай турган экан, ёнидан «мазгигиппус» ўтиб қолибди. Зокир пиёнистанинг ўғли унга ёпишиб; «Жон ака, дадамиз ўлиб қоляптилар, бир кўриб қўйинг», деб ялинаверибди. Бечора: «Мен мол дўхтириман», деса ҳам ҳол-жонига қўймабди. Ночор қолгандан сўнг у Зокир пиёнистанинг уйига борибди. У «юрагим»лаб ётган касалнинг теласига келиб томирларини ушлаб кўрибди. Сўнг пиёнистанинг думбасига битта укол санчиб, бирпас бошини қашиб турибди. Кейин жовдираб турган ўғлига қараб: «Бир соатда ўрнидан турса, турди. Агар турмаса, сўйиб юбораверинглар-да, актни менга топширинглар», деб чиқиб кетибди.

Риза шундай деб бўғилиб кула бошлади. Зилол қорнини ушлаб думалаб-думалаб кулди. Ҳайдар йилқичи уларга ўқрайди.

— Бўлди шунча эзмаланишганимиз. Шудринг ҳам кўтарилди. Бостирмани очиб отларни далага ҳайданглар. Мен дастурхонни йиғиштириб, гўштга топшириладиган отларнинг рўйхатини тузаман.

Иккала йилқичи индамай ўринларидан кўзғалишди.

— Ҳа, айтганча, — деди Ҳайдар, — бугун саврнинг биринчи кунини, ахталанмаган айғирларни уюрдан ажратинглар. Ушаларнинг ичидан бияларга қўйиладиганини танлаб, қолганларини гўштга қўшамиз.

Бостирманинг узун ёғоч тўсиқлари очилган, отлар бирин-кетин пишқирганларича яйлов томон чиқа бошладилар. Чавқар қора бия билан ёнма-ён чиқди. Унинг ортидан эса қолган айғирлар ўтлоққа йўртиб кетишди.

Жўрчилар

Чўққиларнинг учига тегар-тегмас турган ой булутлар орасида қолди. Ундан олисдаги юлдузларнинг совуқ, кўкимтир шуълалари бирин-кетин ўчиб, атроф яна зулматга бурқанди. Арча шохларини шитирлатиб шамол пайдо бўлди. Емғирнинг элчи томчилари томиб ўтди. Арча сурхлари билан ўйнашаётган шамол аста-секин кучая бошлади. Кейин бутун борлиқни кўтариб кетмоқчи бўлгандай уввос солиб, дарахтлар бошини ерга теккизгудек эгиб, шохларини қасир-қусур синдирганича атрофни важоҳатли шовқинига кўмиб юборди.

¹ Стипель-чиз — отларнинг етуқлигини намойиш этадиган спорт тури.

Шамол хиёл пасайиши билан тасир-тусир ёмғир ҳам қўйиб берди. Эндигина нами селгиган Кўк яна жиққа ҳўл бўлиб пишиб қолди. Ит ёмғир тагида човидаги илонни авайлаб ётаверди. Ивиб, тиканақдек бўлиб қолган юнглари шамолнинг совуқ тили ялаб ўтганида ҳар гал итни титроқ босиб, аъзойи бадани қалтираб кетарди.

Ёмғир шивалаб туриб бир зўрайди-ю, кейин тинди. Шамол ҳам ели чиққан пуфакдек бўшашиб қолди. Яна ой чиқди. Ёмғирдан сўнг сукунатни пастдаги сойнинг шовуллашигина бузиб турарди.

Кўкнинг титроғи сал пасайди. Ит лойга беланган тумшўғини мадорсиз кўтариб ҳавони ҳидлаб кўрди. Афтидан, шабада унга қандайдир исни олиб келганди. Бу ҳид Кўкка ёқмади шекилли, безовталанди. Кейин қулоқларини диккайтириб сергакланди. У анчагача шу тахлит қотиб турди, таҳликали нарса сезмади чоғи, яна тумшўғини ерга қўйди-да, аста кўзларини юмди.

Кўк беҳудага безовта бўлмаганди. Ой сўна бошлаган пайтда, итнинг ёнида бўри пайдо бўлди. Бу — Салтанатхон лақабли ўша урғочи бўри эди. Бўри Кўкдан тўрт қадамча нарида тўхтади. Сўнг орқа оёқларида ўтириб қоматини тикка тутганча итга тикилиб тураверди. Орадан озгина фурсат ўтгач, ерни искай-искай қолган беш бўри ҳам етиб келди. Бўрилар Салтанатдан бир қадам ҳам олдинга ўтмадилар. Унинг атрофида тўпланишиб, безовта фингший бошладилар. Урғочи бўри эса Кўкка тикилиб тураверди. Бу орада бошқа бўрилар ит ёнига йўлашга ботина олмади. Урғочи бўри ўрнидан турди-да, олдинги оёқларига тиралганича обдон керишди. Сўнг босайми-босмайми дегандай ўлик каби узала ётган Кўк томон юрди. У яқинлашиб қолганда ит ётган жойида ириллаб қўйди. Урғочи бўри Кўкнинг ириллашига парво қилмади. У бетўхтов ириллаётган ит тепасига келгач, орқасига ўгирилиб шерикларига қаради. Бошларини эгиб, ёлларини ҳурпайтирганча ўткир тишларини иржайтирган бўрилар Кўкни бир зумда тилка-пора қилишга тайёр вазиятда турардилар. Урғочи бўри бемалол Кўкни ҳидлай бошлади. У итнинг дум томонига ўтиши билан чўчиб тушди, бир сакрашда шериклари олдида пайдо бўлди. Афтидан, урғочи бўри Кўкнинг чови орасида ётган илон исини олганди. Йўлбошчиларининг қўрққанидан безовталанган бўрилар ҳам уч-тўрт қадам орқага чекинишди.

Ҳуркиб кетган бўрилар гир айланиб яна ерни искаб, ҳид қидириб қолишди. Йўлбошчи бўри бу сафар Кўкнинг ёнига бормади. У бирпас беҳол ётган итга қараб турди-да, кейин бошини эганича тепаликка қараб кетди. Бўрилар туришга қурби етмаётган азалий душманларига қиё ҳам боқмай итоаткорлик билан бирин-кетин йўлбошчиларига эргашдилар.

Қуёш чиқиб, табиат ўйғона бошлади. Ваҳимақушнинг чаҳ-чаҳидан бошланган қушларнинг сайроғи бирпасда атрофни тўлдириб юборди. Қояларнинг тик бағирларидаги инчалардан қушчалар учиб чиқишди. Майсалардаги шабнам кўтарилгач, ёввойи асаларининг гўнғиллаши эшитилиб, виз-виз учаётган тезгилдаклар кўринди. Ана шундан сўнг қизилбош тоғ қалдирғочлари сой узра чарх ура бошладилар. Нилий тус олган осмонда қанот қоқмай сузаётган калхатлар кўринарди. Улардан пастроқда доира солиб учаётган тўрт жўрчи ўликдек қотиб ётган Кўкнинг тепасида айлана бошлашди.

Ит устида узоқ айлангач, жўрчи калхатлар аста пастлай бошладилар. Улардан бири икки маротаба Кўк устидан учиб ўтди-да, кейин улкан қанотларини ёйганча ундан ярим қадамча берига қўнди. Жўрчи қанотларини йиғаётганда ҳосил бўлган уорма итнинг юнглариини ҳилпиратиб юборди.

Кўк кўзларини очди. Қаршисида турган баҳайбат қушни кўрдию аста бошини кўтариб ириллади. Итнинг «тирилганини» кўрган жўрчи ҳаққалаб-ҳаққалаб орқага чекинди. Сўнг бошини бир оз қийшайтириб, унга қараб тураверди. Бу орада қолган жўрчилар ҳам ерга қўниб Кўкни ўраб олишди.

Кўк безовта ириллаб, бошини у ёқ, бу ёққа силкитиб қушларни кўрқитмоқчи бўлар, мурдор қушлар эса парвойи палак — сабр-тоқат билан унинг жон беришини кутишарди.

Кўк уринишлари самарасиз эканлигини сизди чоғи, тумшўғини яна тош устига қўйди. Бундан фойдаланган жўрчилар итга анча яқинлашишди. Агар осмонда яна иккита жўрчи пайдо бўлмаганда улар узоқ кутишлари мумкин эди. Ўлжага шерик топилганини пайқаган қушларнинг сабри чидамади. Орқасидаги жўрчи ҳеч нарсадан тап тортмай келди-да, итнинг биқинидан чўкиб, бир чимдим этни юлиб олди. Оғриқ жоң-жонидан ўтиб кетган Кўк ангиллаганча ўрнидан туриб кетди, аммо бир қадам ҳам босолмай йиқилиб тушди. Унинг човидан тушиб қолган илон буталар орасига кириб кетди. Саросимада ҳаволаган қушлар эса яна ерга қўниб ит томон лайлак юриш қилдилар. Шеригининг жасурлигига тақлидан ўзга жўрчилар ҳам чўкиб-чўкиб ит этини юла бошладилар. Бу орада тепадаги икки жўрчи ҳам ерга қўнди.

Кўк аянчли ангиллаб ўрнидан турар, лат еган қовурғаси оғриғига чидай олмай яна чўккалаб қолар ва жоңжаҳди билан бошини буриб, гоҳ у қуш, гоҳ бу қушни ғажиб ташламоқчи бўларди. Ҳаққалаб-ҳаққалаб чап бераётган жўрчилар пайти келди дегунча унинг гўш-тидан бир юлим олишга улгурардилар. Аста-секин Кўкнинг бадани қонга белана бошлади. Ит тирик қолишнинг ягона йўли бутазор эканлигини сизди. У йиқилиб-туриб, ағанаб, силтаниб бутазор томон судрала бошлади. Ит этини суягининг оқ-оқигача тозаламоқчи бўлган жўрчилар ундан бир қадам қолмай тап тортмай таъқиб қилавердилар.

Кўк ўзини сершоҳ бутазор орасига ташлади. Илматешик бўлаёзган баданига санчилаётган шохларга ҳам парво қилмай ангиллаганича бутазор ичкарисини томон уринаверди. У паналагач, ўғирилди-да, бошини қушлар қолган тарафга буриб олди. «Луқмаи ҳалол» — ўлжани қўлдан чиқазган жўрчилар буталар орасига киришга ботина олмай алам билан қағиллашиб ўзларини ҳар ёққа уришди. Кейин қайрилма, ўткир тумшўқларини жаҳл билан тозалаганларича бирин-кетин кўтарила бошладилар.

Сардор

Нам ердан кўтарилаётган сезилар-сезилмас буғ ўтлоқ узра ёйилаётган отларни ажиб бир шаффофликка буркаганди. Узоқдан қараган кишига отлар гўё зилол сув остида ўтлаётгандек кўринарди.

Саман айғир уюр бошида бўлганлигидан чавқар қора бия билан ёнма-ён ўтларди. Ҳамиша унга бепарво бўлган қора бия негадир чавқарга яқинроқ келар, уни ҳидлаб, боши билан айғирнинг биқинини ишқаларди. Бу ҳол чавқарга хуш келиб, бошини кўтарганича индамай турарди.

Уюрнинг олд томонида отларнинг асабий кишнаши эшитилди. Чавқар ўт чимдишдан тўхтаб, бошини кўтарди. Саман ёш биялар атрофида ўралашаётган айғирларни уюр четига сураётганди. Айғирлар саманнинг бир ҳужумидаёқ кишнаганларича четга қочишарди.

Баҳорнинг иккинчи оyi, отларни саралайдиган пайт эди. Айғирларни уюрдан четлатган саман тўппа-тўғри чавқар томон бурилди. Елиб келаётган уюрбоши айғирни кўрган чавқар чўчиб тўхтади. Кейин ортига ўгирилиб ўн-йигирма қадамча қочиб борди. Шу пайт қора биянинг нолиб кишнаган овози эшитилди. Овозни эшитган чавқар яна орқасига ўгирилиб, қора биянинг олдига йўрғалаб келди. Шиддат билан келаётган саман орқа оёқларида тик турганча чавқарга ташланди.

Чавқар ҳам уни худди шундай тик қарши олди. Икки айғир зўр бериб бир-бирларини тишлашга ҳаракат қилишар, олдинги оёқларини силтаб-силтаб ғазабнок кишнашарди. Уришаётган айғирларнинг ёнида турган қора бия гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандек, ҳеч нарсани сезмаётгандек бепарво ва хотиржамгина ўт чайнарди.

Саман ўзига тенг бўлган рақиб билан олишаётганини сездди, у бир оз куч тўплаш мақсадида орқага тисарилди. Чарчаш нималигини билмайдиган ёш ва бақувват чавқарга бу жуда қўл келди. У тисарилаётган қари айғирга тиккасига ташланди. Саман оёқларини кўтаришга улгурмаёқ чавқар уни ёли аралаш бўйнидан тишлаб олди. Саман кишнаб, жон-жаҳди билан бўйинини силкита бошлади. У ҳар бўйинини силкитганда чавқарнинг тишлари қаттиқроқ ботиб борар ва тишлари орасидан қоп-қора қон тинимсиз сизарди. Бир зумда саманнинг ёли қонга бўялди. Айғирларни саралагани келаётган Риза билан Зилол бу ҳолни кўриб тўхтаб қолдилар.

— Ажратамизми? — сўради Зилол.

— Саманни нима деб ўйлаяпсан, ҳозир ўзини ўнглаб олса чавқарни етти думалатади, — деди Риза уришаётган айғирлардан кўзини узмай.

Ризанинг башорати нотўғри чиқди. Саман аранг бўйинини ажратиб олди, сўнг ўгирилиб қочмоқчи бўлган эди, чавқар тўши аралаш унинг оёғига тебди. Бу сафар от тепкисини от кўтара олмади. Кучли зарбага чидай олмаган саман чўккалаб қолди. Чавқар қаттиқ кишнади-да, яна тебди. Бу галги тепки саманнинг бўғзига тушди. Чўккалаб қолган саман гурсиллаб ён томонга йиқилди-да, хириллаганча типирчилай бошлади. Олишувнинг бу қадар шафқатсиз якунланишини кутмаган йилқичилар шошиб қолишди.

— Сенга айтдим-а, жўра! — Зилол шундай деб югуриб кетди.

Риза ҳам унинг ортидан қўлига тош олиб чопди.

Югуриб келаётган йилқичиларни кўрган чавқар уюрнинг олди томон йўрғалаб кетди. Унинг ортидан астагина эргашиб қора бия ҳам йўртди.

Йилқичилар ерда типирчилай ётган саманнинг тепасига келишганда унинг кўзлари олайиб, оғзидан кўпик аралаш қон келаётганди.

— Илқиллаб қолибди-ку жонивор, — деди Риза. — Сўйиш керак, бошқа иложи йўқ. — У шундай дея ёнидан пичоғини чиқарди. — Ҳалкуми ёрилганга ўхшайди. Қара, оғзидан қон келяпти.

— Нима қилай, бригадни чақирайми? — деди шериги.

— Ҳайдар аканг келгунча бу саман айғир деганинг тарашадек қотади.

Риза ўйлаб ўтирмай саманнинг бўғзига пичоқ тортиб юборди. Тизиллаб отилган қон яшил майсалар узра сачраганча пасая бошлади.

Танасидаги охириги томчи қонни чиқазиш учун сўнги марта оёқ силтаган саман оғир хириллади-да, жон берди.

Устига айбаки пўстин ташлаб олган бош йилқичи уларнинг ёнига келди, Риза бўлиб ўтган ҳодисани гапириб берди. Ҳайдар қора бия билан ёнма-ён чопиб

ўйнашаётган чавқарга қараб қолди.

— Охири ниятига етибди-да, — деди у. — Чавқар бир кун кечикканда гўштга кетарди. Ҳа, майли. Бугун айғирларни ахталашга ажратмаларинг!

— Нера?

— Уюр тарқаб кетади.

— Унда, биз нима иш қилайлик? — деди Риза.

— Сен шу ерда отларга кўз-қулоқ бўлиб тур! Биз Зилол билан кечаги яшин урган отларни олиб келгани борамиз. Уларга ҳам акт тузиш керак.

Улар яйлов сари йўл олишгач, Риза офтобда қизий бошлаган тош устига пўстинини ёйиб ёнбошлади-да, лоқайдлик билан йилқиларни кузата бошлади.

Чавқарнинг тўшига тумшўғини ишқаётган бия бирдан бошини кўтариб қулоқларини динг қилганича қотиб қолди. Бошини қуйи эгиб турган чавқар ҳам сергакланди. Улар шу зайл анча туриб қолишди. Сўнг қора бия нимаданир ҳуркиб пишқирди-да, жон-жаҳди билан ялангликка қараб чопди. Унинг ортидан чавқар ҳам ўқдек отилди. Уюрни четлаб бу икки от доира солганларича гоҳ бараваар, гоҳ олдинма-кейин чопишаверди. Улар ўтлоқ узра беармон чопишди. Кейин чавқар бир сакраб, қора биянинг бўйинини тишлаб, тўхтатиб олди. Қора бия бир-икки тихирлик қилди-ю, сўнг жимиб қолди. Чавқар нафасини ростлаб олгач, биянинг бўйинини бўшатди. Қора бия тумшўғи билан унинг бўйинини бир-икки «қитиқлаб», тўшини ялаб қўйди. Кейин қаттиқ кишнади-да, баланд сакради...

Яккам-дуккам куч синашаётган айғирлар саман айғирнинг қораси кўринмагач, аста уюр томон ёйила бошлашди. Отларнинг безовта кишнашлари, ёш бияларнинг ҳуркиб қочишлари уюрни ёйиб, сийраклаштириб юборди. Йилқиларни тўплаш мақсадида ўрнидан турган Риза уюрни қоралаб қолиб келаётган чавқарни кўриб тўхтади. Чавқар уюр ичкарасига елиб кирдию айғирларни тумтарақай қила кетди. Унинг ҳаракатлари саман айғирниқидан шиддатлироқ эди. Айғирларни зор қақшатаётган чавқарни кузатиб турган йилқичи:

— Вой муттаҳам-эй, ҳолвани ҳоким еб, калтакни фақир ер экан-да, — дея беихтиёр кулиб юборди.

Ҳайдар билан Зилол яшин урган отларнинг мурдаларини олиб келишганда ҳам Риза ҳамон айғирлар билан курашаётган чавқарга анқайиб турарди.

— Тошбақа тухумига тикилгандек намунча анқовсирайсан?

Ҳайдар йилқичининг турткисидан хаёли ўзига келган Риза унга қараб бошини сарак-сарак қилиб қўйди. Кейин:

— Агар сизнинг ўрнингизда бўлганимда, биринчи бўлиб чавқарни гўштга топширган бўлардим, — деди.

— Намунча чавқарга ёпишиб қолдинг? Нима, сенинг арпангни хом ўрдими?!

— Қип-қизил номерд экан бу чавқарингиз. Қора бия билан роса маишат қилиб, энди анави бечораларга кун бермаяпти.

— Ана энди уюр чавқарга эргашади. Уюрнинг яшигина сардори бор. Хотиржам бўлавер, укагинам!

Ҳешлар

Буталар орасига кириб жон сақлаб қолган Кўк азобдан худди қумурсқа талаган кучук боладай анрилганди. Бетиним ачишаётган жароҳатларини бўйни етганча ялар ва танасини титратиб оғриқларни тарқатмоқчи бўларди. Кейин яраларининг сирқиллашига чидай олмамай гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига ағдарилиб, тўлғанарди. Бундай пайтларда лат еган қовурғасининг

оғриғи ҳам сезилмай қоларди. У алламаҳалгача шундай тўлгангач, қовурғасининг оғриғи тобора камаётганини ҳис этди. Сўнг бемалол оёқларини йиғиштириб, кўкрагини ерга берганча ётиб олди. Ит шу аҳволда кечгача буталар орасида азобланиб ётди.

Кунботар пайти яраларидан сизаётган қон қотиб, оғриғи ҳам пича босилди. Бир оз ором топиши билан Кўк очликка чидай олмай яна фингший бошлади.

Фингшиб ётган ит ой ёғдулана бошлаган пайтда тўсатдан бор овози билан увиллаб юборди. Кўк биринчи бор ув тортганда унинг овози дағал бўлиб, увиллашдан кўра кўпроқ ўлимтихкўр сиртлонларнинг ўқиришига ўхшаб кетди. Орадан чорак соат ўтгач, товуши майинлашиб, худди бўрилар ноласидек эшитила бошлади. Яна чорак соатдан сўнг бўриларнинг увиллашига ўхшаш овоз чиқди. Бирор фурсат ўтмай ув тортаётган бўримми, итми — ажратиб бўлмай қолди.

Кўк оч ва ташна эди. У узоқ вақт увиллаб ётди, аммо унинг мунгли қақириғига далда бўлувчи бирор бир бўрининг ноласи эшитилмади. Гўё ота қавми унинг чинакам бўрига айланишини кутишаётгандек эди.

Ойдин тун. Атрофдаги ҳар бир кўланка сирли кўринади. Қилт этган шабада йўқ. Дарахдан тушган баргининг саси ҳам қулоққа чалинади. Кўп ўтмай аянчли биғиллаш эшитилди. Бу — укки чангалига тушган товушқоннинг зорланиши эди. Кўк бошини кўтариб ириллади, сергак тортди. Товушқоннинг ҳирқироқ биғиллаши жуда яқиндан эшитилаётган эди. Овоз тиниб, димоғига қон ҳиди урилгач, Кўк чидаб туролмади. Ҳар нарсадан устун келувчи очлик уни буталар ичидан судралиб чиқишга мажбур этди. Кўк бир амаллаб ўрнидан туриб олди. Кейин сирқираётган қовурғасини аяб, оқсоқлана-оқсоқлана қон иси келаётган томонга ҳид олиб кетаверди. У бутазорни айланиб ўтгач, тепаликка туташадиган сайхонлик олдидан чиқди. Ит шундоққина буталар ёнида ётган товушқонни, уни бетининг чўқиётган каттагина уккини кўрди, бирпас кузатиб тургач, эҳтиёткорлик билан ўлжага яқинлашди. Орадаги масофа бир қадам қолганида укки улкан қанотларини ёйиб, «уҳ-уҳ»лаганича унга таҳдид солди. Кўк тумшугини олдинга чўзиб, ёлини ҳурпайтирди, кейин думини тик қилиб, ириллади. Унинг бу вазоҳати уккини чўчита олмади. Бари бир очлик баланд келди. Кўкнинг сўник кўзлари ёнди. Тепа лаблари асабий кўтарилиб, тишлари ялтиради. У жами азобларни унутгандек, гўё танасида бирон бир жароҳати йўқдек, ўзини енгил ва кучга тўлгандек ҳис этди...

Ойнинг ёғдусида ёнаётган икки жуфт кўз бир-бири билан тўқнашди. Кўк ғазабнок ириллаганича олдинга ташланди. Тумшугидан кўра чангалига кўпроқ ишонадиган укки Кўкнинг чақнаётган кўзларини мўлжалга олиб човут солди.

Уккининг ҳужумини кутмаган Кўк чап бериш учун бошини ён томон буришга аранг улгура олди. Бу эса қуш чангалидан унинг кўзларинигина сақлаб қолди, холос. Бурун аралаш тепа лабини уккининг чангакдек тирноқлари юлиб, қонатиб юборди.

Ўлжасидан жудо бўлишни истамаган қуш ёнбошлаб қолган Кўк устига яна ташланди. Аммо бу сафарги ҳужум қимматга тушди. Укки чанг солишга улгурмаёқ, Кўк эпчил ҳаракат билан унинг думидан тишлаб олди. Сўнг бир силтаб ерга думалатди. Укки мушук домига тушган мусичадек питирлаб ўзини ҳар ёққа урди. Кўк уни бир йўла тинчитмоқчи бўлиб қаттиқ силтаган эди, қушнинг патлари юлиниб, унинг оғзида қолди. Думидан ажралган укки ваҳимали «уҳ-уҳ»лаганча, жон-жаҳди билан тепага кўтарилди. Кўк устида бир-икки айлангач, арчазор томон шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди.

Кўк энди жон беролмай ётган товушқон тепасига келди. Унинг биқинидаги ўйиқдан сизаётган қонни ҳидлаб кўрди. Кейин панжаси билан бир туртиб, чалқанчасига ўгириб олди-да, бўғзидан тишлаб, силтаб эзгилай бошлади. Чалажон товушқон бир-икки типирчилагач, хириллай-хириллай жон таслим қилди. Кўк унинг танасидан сўнгги титроқ тўхтамагунча босиб тураверди. Товушқон обдон мадорсизланиб, шалвираб қолгач, бўғзидан тишлаганча нарига судраб кетди.

Қорни тўйгандан сўнг у бутазорга кирди. Пичадан сўнг яна димоғига бир хил ҳид урилиб қайтиб чиқди ва савлат тўкиб ётган урғочи бўрига кўзи тушди. Ярим қадам нарида ҳали қони қотиб улгурмаган бир бўлак гўшт, ундан нарида панжалари устига тумшукларини қўйиб, қолган бўрилар мудрашаётганди.

Бўриларни кўрган Кўк тумшугини олдинга чўзди. Кейин тепа лабини йириб, ҳавони искаб-искаб урғочи бўри томон келаверди. Кўкни кўрган бўри сапчиб ўрнидан турди. Йўлбошчи бўри қўзғалганини пайқаган ўзга бўрилар ҳам сергак тортиб оёққа турдилар.

Кўк оёқларини керганча тошдек қотган урғочи бўрини бошидан думигача ҳидлаб чиқди. Сўнг бошини осилтирган кўйи, ерда ётган гўштга қараб бурилди. У қўзичоқ курагини оёқлари орасига олиб нимталай бошлаганда орқадаги бўрилар олазарак бўлиб атрофга қараб қўйишди. Урғочи бўри эса қарсиллатиб суяк ғажиётган Кўкдан кўзини узмади.

Кўк кўзи курагини оқаргунча тозалаб бўлгач, урғочи бўри унинг тепасига келди. Кўк унинг бўйни аралаш тумшугини бир-икки ҳидлади-да, яна панжалари орасидаги суякни эрмак қила кетди. Урғочи бўри орқадаги шерикларига бир қараб олди-да, Кўк танасидаги жўрчилар қолдирган жароҳатларни авайлаб ялай бошлади.

Яраларни сўлаклари билан обдон тозалаб бўлган урғочи бўри тепага қараб, ён-атрофни искаб қўйди. Сўнг Кўкдан икки-уч қадам нари силжиди, тумшугини панжаларига қўйиб хотиржам чўзилди. Ана шундан сўнг орқада бамайлихотир ва улуғвор қиёфада турган бўрилар бирин-кетин Кўк томон кела бошладилар. Бўрилар қуршовида қолган Кўк аста ўрнидан турди. Кўкнинг баҳайбат, кўкракдор жуссаси бўрилардан бир қур баланд кўринарди. Бўрилар унинг кесик қулоқларини, осилиб турган дағал лунжларини, бақувват оёқлари орқасидан туртиб чиққан тирноқларини ва ярим қаричгина келадиган тумтоқ думини ҳам ҳидлаб чиқишди. Кўк ҳам эринмасдан ҳар бир бўрини ҳидлаб кўрди.

Бу ҳол четдан қараганда узоқ кўришмаган хешларнинг топишишига ўхшаб кетарди...

Куннинг мунаввар тиглари мовий гумбазни ёрита бошлаган маҳалда бўрилар худди келишилгандек маконларига йўл олишди. Улар ортидан бир оёғини авайлаб босганча Кўк ҳам Бўри ўнгири томон йўл олди...

Нажот

Холхўжа жаллоб қишлоқ ораладию йилқичиларнинг пайтавасига қурт тушди. Ҳамма эти бор айғирларни унга кўз-кўз қилиш пайида эди.

Бу от жаллоби сўқимга боқиладиган йилқилар ичидан кўзга яқин отларни арзон-гаров олиб, уч-тўрт ой парваришлаб, улоқчи чавандозларга осмондаги нархларга пуллар эди. У ўз ишининг роса ҳадисини олган жаллоблардан эди.

Холхўжанинг Маъдихон чавандоз билан бирга қишлоқда пайдо бўлиб қолиши Расулжонни ташвишга со-

либ кўйди. Сабаби у эркин боқиладиган отлар орасида табиий сараланиш бўйича тажриба ўтказмоқчи, келгусида шу мавзуда илмий иш қилиш нияти ҳам бор эди.

Жаллоб зотдор насл бериши мумкин бўлган ҳамма айғирларни ўзи билан бирга олиб кетарди. Сўқимга от боқадиған йилқичиларни эса бу нарса ташвишга солмасди. Негаки, улар кушхонага олиб кетилаётган отларнинг насл-насаби ҳақида суриштириб ўтиришмасди.

Уюрдаги тузукроқ отни Холхўжага пуллаган йилқичи бозордан бирорта қирчанғини сотиб олиб йилқига кўшиб юбораверарди. Бозордан келган от соғлом бўлса хўп-хўп, мабодо юқумли дардга чалиниб туёғидан мадор қочган бўлса, уюрнинг баракасини учирарди.

Чавқар уюрни бошлаб юрганига икки ҳафта бўлганди. Шу кунларнинг бирида Ҳайдар йилқичини ўтовни ёнига Холхўжанинг оқ «Волга»си келиб тўхтади. Машинадан жаллоб билан бирга Маъдихон чавандоз тушишди.

Меҳмонларга пешвоз чиққан Ҳайдар билан Риза улар билан қуюқ кўришишди. Салом-алиқдан сўнг пешонасидаги терни рўмолчаси билан артаётган Холхўжа гап бошлаб қолди:

— Ҳайдар, йилқингни мақтаб овора бўлиб ўтирма. Бу одамнинг таърифини эшитган бўлсанг керак. Эшитмаган бўлсанг, билиб қўй, Маъдихон чавандоз шу одам бўлади. Йилқичилик сенга отамерос эканлигини йўлайўлакай Маъдихонга гапириб келдим. Биламан, энг зўр отлар сенинг уюрингда. Уларни кўятур-да, менга Ризавой айтган отни кўрсат. Савдомиз келишса, яна устига битта от қўшиб берамиз.

Маъдихон машинадан тугунга ўралган арақ шишалар ва қоғозга ўроғлиқ қайнатилган гўштрларни олиб тушди. Утов салқинига солинган кигизлар устига дастурхон тўшалиб, газак ва шишалар тайёр қилинган, Холхўжа билан Маъдихон болишларга ёнбошладилар. Риза ичкаридан катта шиша идишда қимиз олиб чиқди. Холхўжа арақларни очиб қимизга қўшди-да, идишнинг тиқинини ёпиб, обдон чайқади.

— Бирпас тинсин, баданидаги чарчоқларни томир-помири билан суғириб олади жонивор.

Маъдихон эринибгина қаддини кўтарди-да, чордона куриб ўтирди.

Қимиз тўлатилган пиёла даврани бир-икки айлангач, ўтирганларнинг юзларига қизиллик юғуриб, суҳбатларига шира киргандек бўлди. Айниқса, сипо ўтирган Маъдихон сергап бўлиб қолди...

Уюр четида сергак турган чавқар Холхўжанинг кўзига бир қоп пул ортилган Ғирот бўлиб кўринди. Маъдихоннинг кўзлари ёниб, назарида дунёда чавқардан ўзга от йўқдек туюлди.

— Эй, юрагимни шигиллатиб юборди-ку бу олангиз! Нима ҳунарингиз бўлса ишлатинг! Шу от меники бўлиши керак! — деди ҳаяжонини босолмай Маъдихон.

— Гап битта, ўша айғир сеники! Ҳозир айтаман, кўйдек судраб келишади.

Қўлларида арқон ушлаб шай турган Риза билан Зиллога Холхўжа чавқарни тутишни буюрди.

Холхўжа билан Маъдихон томошабин бўлиб машинанинг бамперига суяниб олишди.

Чавқарни «кўйдек» судраб келиш Холхўжа айтганчалик бўлмади...

Чавқар ўзи томон келаётган йилқибоқарларни кўргач, ёнидаги қора бияга бир қараб кўйди-да, пастликка йўртиб кетди. Унинг кетидан қора бия ҳам эргашди. Уюр ҳам секин-аста силжий бошлади.

Йилқичилар чавқарни чўчитиб юбормаслик учун доирани кенг олиб, икки тарафдан тушиб келаверишди. Чавқар билан йилқибоқарлар орасидаги масофа қисқар-

ган сайин уюрбоши айғир безовталаниб турган жойида депсина кетди. Оралиқ эллик қадамча қолганда чавқар гўё «яқинлашма» дегандек орқа оёқларида тик турганча ғазабнок кишнади. Худди мана шу дақиқада йилқичилар отларига қамчи босдилар. Эллик қадам масофага бир неча сонияда етиб келган отлар чавқарнинг қочишига фурсат беришмади. Зиллонинг чаққонлик билан отган арқони бир зумда чавқарнинг бўйнига хиппа тушди. Яхшигина бўғилиб қолган от оёқларини керганича жойида қотди. Риза хириллаётган чавқарнинг ёнига келиб, сиртмоқни сал бўшатиб, бўғмайдиган қилиб тугиб қўйди. Кутилмаганда ишнинг бундай осон кўчганидан хурсанд бўлган йилқибоқарлар бир-бирларига кулиб им қоқишди.

Зилло Ризага нимадир демоқчи бўлганди, гапи чала қолди. У кучли силтовдан ўзини ўнглай олмай эгардан учиб тушди. Сиртмоқдан бўшаб, танасига соф ҳаво юрган чавқар арқондан қутулиш учун бор шиддати билан олдинга ташланган эди. Эгар қошига боғлаш учун чувалатилаётган арқон отнинг бир силташида Зиллонинг билагига ўралиб уни эгардан юлқиб олганди. Томдан тараша тушгандек содир бўлган ҳодисадан довдираб қолган Риза Зиллони чалқанчасига судраб қочаётган чавқарга тикилганча анграйиб қолди. Айғир ғулабир йилқичини эмас, гўё кўм-кўк ўтлоқ узра енгил бир чанани судраётгандек чопарди.

— Силтов ташла! Силтов! — Зиллонинг жон аччиғидаги бақирғи Ризани ҳушига келтирди. У қамчини ҳавода визиллатганича чавқарнинг кетидан от солди. Ёнма-ён чопаётган қора бия чавқарга етиб олган Ризага ҳалал бера бошлади. Риза қора биянинг бўйни аралаш бошига қамчи билан уриб, уни четга қувиб юборди. Кейин арқонни шайлади-ю, отишда негадир ўзига ишонмади. Чавқарга ёнма-ён келганда айғир бурилиб бошқа томонга қочди. Отини аранг буриб олган Риза яна чавқарни қува кетди. Энди кўзига боши тик кетаётган чавқарнинг бўйнидан ўзга нарса кўринмас, бутун борлиги эса ўша мағрур бўйинга сиртмоқ ташлаш ҳисси билан ёнаётганди. Айғирга яқинлашган, Риза бор кучини тўплаб арқонни отди. Бамисоли илондек тўлғониб борган арқон бир зумда от бўйинини чирмаб олди. Хиппа бўғилган от яна оёқларини керганича жойида қотди. Эгардан сапчиб тушган Риза жон ҳолатда ерда думалаб ётган Зилло томон югурди.

— Тирикмисан, жўра?!

— Эй, чавқарни минмоқчи бўлганнинг энасини!..

— Эгамнинг ўзи асрасин-да, жўра!

Риза Зиллонинг билагига ўралиб қолган арқонни бўшатиб, эгар устига ташлаб қўйди. Зилло ўтирган ерида моматалоқ бўлиб кетган билагини силаган кўйи ҳамма-ни бўралаб сўқарди. Риза арқон учини эгар қошига чандиб боғлади. Сўнг этигининг қўнжидан қамчинини суғуриб, хириллаб нафас олаётган чавқарнинг ёнига келди.

— Отагинангнинг арвойига, — дедию зарб билан отнинг тўшига қамчи солди. Дунёга келганидан буён қамчи захрини тотиб кўрмаган чавқар гўё вужудини аланга қоплагандай бутун шиддати билан олдинга ташланди. Чавқарнинг бу шиддати дош беролмаган Ризанинг оти оёқлари бесаранжом тарвақайлаганича ағдарилиб тушди. Арқон чавқарнинг бўйинини узиб юборгудек бўғиб қўйди. Чўккалаб қолган айғир ёнбошлаб тушдию типирчилаб бошлади. Зиллонинг оти ўрнидан туришга уринган сари сиртмоқ ерда типирчилаётган чавқарнинг бўйинини қаттиқроқ сиқиб борар, Риза эса уни тинмай қамчиларди. Буларни кузатиб турган Холхўжа билан Маъдихон шошиб қолишди. Улар саросимага тушганларидан пастликка қараб ке-

лаётган кажавали мотоциклни пайқамадилар. Келаётган Расулжон эди.

— Отни нобуд қиласан-ку аблаҳ! — деб бақирганича ўрнидан туриб кетди Зилол. У Ризанинг қўлидан қамчини тортиб олмоқчи бўлганди. Ҳазабдан қутурган Риза унинг юзи аралаш бошига қамчи тушириб юборди. Зилол қўллари билан бошини пана қилганича ўтириб қолди. Риза ўгирилиб яна чавқарни қамчилаётган бошлаганида, Зилол ўрнидан турди-да:

— Эй, сенга ароқ ичиргани... — дея қулоқкашлаб туриб унинг энгагига мушт солди. Ногаҳон тушган зарбдан бир ағдарилиб тушган Риза гандираклаб ўрнидан турди-да, Зилолга хезланди. Шу дам Зилол белидаги пичоқни қинидан суғурди.

Расулжон мотоциклни тўғри улар устига ҳайдаб бораверди.

— Яқинлашма, жўра! Агар яқинлашсанг ичагингни бошинга салла қилиб қўяман! — Зилол шундай деди-да, таранг тортилган арқонни бир зарб билан кесиб юборди. Арқон кесилгач, Ризанинг оти оғир юқдан халос бўлгандек, бир силтаниб ўрнидан туриб олди. Зилол кўзлари қонга тўлган, шашти пасайган бўлса ҳам қўлларини мушт қилиб турган Ризага қаради:

— Ҳайвон экансан-ку, жўра! Отда нима гуноҳ?! — У шундай деганича, бемажол типирчилаётган чавқар тепасига келди. Косасидан чиқиб кетгудек ола-кула бўлиб қолган отнинг кўзи хира тортганди. Айғир бўйинни хиппа бўғиб олган сиртмоқ отнинг ёллари орасида кўмилиб, кўринмай қолганди. Зилол сиртмоқни бўшатмоқчи бўлганди, бармоқларининг кучи етмади. У қамчисини олиб, дастасини арқон орасидан ўтказди. Кейин бир оёғи билан бўйинни босиб туриб, куч билан қамчин дастасини кўтариб, арқонни бўшатиб олди.

Зилол айғир бўйнидаги арқонни бир чеккага улоқтириб ташлаганида чавқарнинг оёқ силташи тўхтади.

Улар ёнига етиб келган Расулжон мотоциклдан ирғиб тушдию нафасини ростламаёқ чўкка тушганича отнинг кўкрагига бош қўйиб юрагига қулоқ солди. Кўп ўтмай Холхўжанинг ҳам машинаси етиб келди. Машина шундоққина ерда ётган чавқарнинг тепасида тўхтади. Холхўжа кабинадан чайқалиб тушар экан, отнинг кўкрагига бош қўйиб турган зоотехникка гап қотди:

— Унгланадиганми, ё?..

— Юраги жуда суст уряпти, — хомуш жавоб қайтарди Расулжон.

— Нега суст уряпти? — деб сўради Холхўжа.

— Бунақа пайтларда от юрак ёрилишидан ўлади!

— Ҳай, бу отни миниш сенга насиб этмаган экан...

— Нима деяпсиз, бу дунёдан армон билан ўтаманми? — Маъдихон шундай деб, хириллаб ётган чавқарнинг устига ўтириб олди.

— Бу нима қилганингиз? Отнинг диафрагмаси қисилиб, юрагини тўхтатиб қўяди-ку! Урнингиздан турсангиз-чи! — деб бақириб юборди Расулжон. Маъдихон шаҳд билан ўрнидан турди, хиёл гандираклаганича унинг ёнига келиб ёқасидан олди:

— Кимга ўшқиряпсан, баччағар!

Расулжон унинг қўлларини силтаб ташлаб, ёқасини бўшатди.

— Учир овозингни! — дея унга ўшқирди Расулжон.

— Сал пастроқ тушинг, катта! — деди муштини сиққанича Маъдихон.

— Қачондан бери ферма от бозорига айланиб қолди? — Боятдан бери ерда ётган чавқарнинг бўйинини силаётган Зилолдан сўради Расулжон.

— Эй, мен қаердан билай, жўра! — Зарда қилди Зилол.

— Илтимос, яхшиликча бу ердан кетинглар!

— Кетмасак-чи?

— Ёмон бўлади.

— Кимга?

— Сенларга!

— Яна онадан туғилганинга пушаймон қилиб юрма, ука! — Маъдихон шундай деб, унга хезланди.

Расулжон индамади-да, хириллаб нафас олаётган чавқарнинг кўкрагига қулоқ тутди. Унинг бу ҳаракатини қўрқоқликка йўйган Маъдихон кела солиб ёқасидан тортиклаб ўрнидан турғизди. Кейин, ҳе йўқ, бе йўқ, унинг қаншарига бир мушт туширди. Худди шуни кутиб турган Риза зоотехникнинг биқинига бир-икки тепиб қолди.

Мушт ва тепкилар зарбидан гандираклаб кетган Расулжон ҳартугул йиқилмай ўзини ўнглаб олди.

— Энди ҳафа бўлиш йўқ! Сен ҳам ўзингдан кўр, ошна! — У шундай деди-да, шиддат билан югуриб келиб, бир сапчиб Маъдихоннинг бошига тепиб йиқитди. Худди шундай зарб билан Ризанинг қорнига бир тепди. Риза ихрашга ҳам улгурмай оғзини балиқдек очганча қоринини ғижимладию ўтириб қолди.

Қўлига катта монтировка ушлаб олган Холхўжа Расулжонга қараб югурди. Расулжон орқага икки қадам чекинди-да, оёқларини кериб, тиззаларини хиёл букди. Қўлларини биқинига тортиб, кафтини ўгирганича, нигоҳини ундан узмай қотиб тураверди.

Кўзига қон тўлган Холхўжа ҳеч нарсага қарамай, қўлидаги темир билан унинг бошига солмоқчи бўлди. Шу тобда Холхўжанинг кўзидан ўт чақнаб, қўлидан монтировка тушиб кетди. Назарида, ўз бошига ўзи ургандай бўлди.

Холхўжанинг пешонасига яшин мисол урилган Расулжоннинг кафт қиррасини, икки қадам берида турган Зилол ҳам пайқамай қолганди. Расулжон Холхўжага парво ҳам қилмай, яна чавқарнинг тепасига келди.

У ботаётган қуёш шуълаларидан қизғиш тус олган чавқарнинг катта-катта холларига, бўйнидаги кўкимтир арқон изига, йилтиллайдиган бўз баданида бўртиб-бўртиб қолган қамчининг асоратига, нотекис кўтарилиб тушаётган тўшига тикилганича ўйланиб қолди.

Уорбоши айғирнинг ҳидини олган отлар аста-секин чавқар ётган пастликка тушиб кела бошлашди. Уюрга бир назар ташлаган Зилол чавқарни турғазिशга уринди.

— Тур, тура қолсанг-чи, жонивор! Уюрингни бошласанг-чи!

Йилқининг бостирмага қайтадиган вақти бўлганди.

Отлар эса гўё етакчи айғирнинг туришини чидам билан кутишаётгандек, унинг атрофида тўпланиб олишганди.

Қуёшнинг алвон шуълалари тоғлар ортида сўнаётган пайтда чавқарнинг нафас олиши маромига тушди. От бошини бир-икки силкиб, ўрнидан туришга интилди. Унинг ҳушига келганидан хурсанд бўлиб кетган Зилол:

— Ҳа, жонивор-а, жонивор! — дея отнинг биқинидан кўтариб турғазिशга ҳаракат қилди. Чавқар қаттиқ кишнаб, уч-тўрт тўлғанди-да, ўрнидан туриб олди. Расулжон эса от яна ағдарилса суяб қолмоқчи бўлгандек, елкасини айғир тўшига тираб турди. Чавқар қалтираб-қалтираб беш-олти қадам босгач ўзини ўнглаб олди. Кейин одатдагидек, сўқимга боқилаётган отларни бостирма томон бошлаб кетди.

Давоми журналнинг
келгуси сонида

Ва лекин барибир, бахтиёр одам,
Неларнидир кутдинг, куйдинг, ичидинг!
Билмадинг,

Бозиллаб турди офтоб,
Жангиллаган боғда кечди аъмоллар.
Хонаки олмаляр умри бўлди соб,
Олича қоқини тўкди шамоллар.
Ўйласам,

бир сенми
вақтни ютказиб,
Бодомдек оғзини очиб анграйган?
Водариг, бутун бир ёзни ўтказиб,
Қандоқ ёнаман мен,
Қандоқ янграйман!
Кечки мевалардек саботли бўл, ҳей,
Яша не синовга ўзни шай қилиб.
Ахир, бу умидвор юрагимизда
Бор-ку бирон исён,
Бирон ҳайқириқ!
Ишончдир шууринг ёритиб турган,
Азоблари сабоқ, қувончи далда.
Муҳими,
жавзодек чақнашни ўрган
Шошириб келган бу сунбулаларда!..

* * *

Куннинг ярми ўтди.
Сезмай ҳам қолдик.
Баҳорда,

лаҳзадай ўтди — кетди-я!
Қуёш-чи,
энди ўз маромин олди,
Ловиллади ҳали кундуз бор, дея.
Сен ҳам кўп ҳаприқиб кетмагинда, қалб,
Қўлла,
омад тила менга. Камида
баҳор қуёшидек ёниб,
ловиллаб,
Умидвор турибман куннинг ярмидан!..

Водилнинг шеъри

Мукофот олдим мен ёруғ кунлардан,
Ёруғ бир журъатнинг авжи ё дилда.
Хусусан, вужудим тўлди нурларга,
Хусусан, ҳайратлар топдим Водилда.
Сабоҳ, эй тоза руҳ,
илҳом рағбати,
Не ўзга ҳавасдир — ёқдим, кул қилдим.
Шайдолик онидир,
Изҳор навбати,
Савти шарорингдан ичир бир култум!
Минг йиллик чинорлар айтар синоат,
Толлар ўй сурадир
аста бош ирғаб.
Шоҳмардонсойнинг баётларида
Қадим оҳангларни олдингми илғаб?
Қалбим,
изн берсанг агар ёзардим
Саодат отини гоҳ шод, гоҳ маҳзун.
Не бир балоларни енгиб,
тозарди

Бу сиймин гўзаллик,
Бу маҳбуб мавсум.
Ҳарбу зарб қиссасин кўрсанг варақлаб,
Ҳар дамда ажал ўз домига тортган.

Ёв йўлига чиққан, ҳатто, дарахтлар,
Баргларини ўқ қилиб отган!
Шундай асрандик биз офат тифидан,
Қўзғолдик жасур бир қисматни танлаб,
Айт, қанча

(Аму — Сир оралиғида)
Азим мардларидан жудо ватанлар?
Талпиниб яшайсан

ҳақ сўздек адл,
Ғамда ҳам,
хурсандлиғ
наъмоларингда.

Бағрингда фароғат энтикар, Водил,
Жасорат ҳайқирав ҳаволарингда!
Боғларинг сайр этган одам ғанидир,
Мажнундир — гулларинг ўпар бўлса ким.
Бу бахт-ку умримнинг ўрганганидир,
Сен менга абадий бахтни кўрсатгин.
Далада

кутганим сари тонгларни,
Гарчи, сезаяпман тугал бахтни ҳам,
Жонимга юқтирай саратонларни
Энахон қизларнинг қўшиқларидан!
Менга зарур

келсин аҳдида борлар,
Деб қуёш бардошим тоблаган вақти —
Сув терда

ишлаган
онасин чорлаб
Биғиллаб йиғлаган гўдакнинг бахти!
Зарурдир

ғўзамга сувлар тарадим,
Зарурдир ранж чекдим оромни янчиб —
Бир танда ёлғонлар заҳми ярадир,
Бир танда Чернобиль оғриғи санчиқ!
Ҳайқирмайман жағни йиртгудай аммо,
Бурчимдир муқаддас билдим неники,
Мўъжаз бир фидойинг эрурман, дунё,
Минг битта дардингнинг бири — меники.
Эзгулик ҳакамдир, эзгулик қодир,
Атомларга қарши

яккама-якка,
Беомон жанг билан боряпмиз, Водил,
Ишончдан тонмаган мард келажакка!
Куй бўлиб портлашга рози-ку бағир,
Билмам, қай мақомда айтай таърифинг?
Бу қутлуғ заминнинг тарихи, ахир,
Мелоддан кўҳнароқ шараф тарихи.
Бир латиф ташбеҳни топмасдан олдин
Соҳир ҳаяжоннинг исёнин нетдим?
Қушлар сайроғидан титради қалбим,
Кўксим адрлардек кенгайиб кетди.
Қуёшдай чақнатиб айтай сўзимни,
Айтай омухталаб чечаклар исин.
Инжа давлатимсан фақат ўзимнинг,
О, ўктам назокат,
О, тоза ҳусн!
Шеъримда мангулик сарупосин кий,
Севгинг осмон қадар баланд тутгайман!
Қувончда қарқара, қайғуда қирғий,
Баҳордек ўтгайман, ёздек ўтгайман.
Зотан,

мурод шудир ушбу жаҳонда —
Мағрур элинг бўлсин,
Мард тилинг бўлсин!
Фарзандсан мукаррам Ўзбекистонга,
Юракда мукаррам Водилинг бўлсин!..

Да-да!» Яхшиям, ўзи қўл кўтарди. Сайфи бари бир тўхтаган бўларди. Қиз кабиногоа чиққач, бу «қушча»ни ром қиламан деб гапни роса айлантирди, қиздан садо чиқмади. Хўмрайиб олган денг. Бўлмаса, Сайфи жуда қизиқ гапларни айтди, ҳар қандай бағритош қиз ҳам шарақлаб кулиб юборадиган макрда сўзлади, йўқ, ундан садо чиқмади.

— Нима бало, тилингиз... йўқми? — деди ниҳоят Сайфи, алами келиб.

— Тилим билан нима ишингиз бор? — Қиз унга совуқ назар ташлади.

«Ҳа-а, шунақа дегин! Одамга ўхшаб туппа-тузук гапирар экансан-у, бунчалик димоқ-фироқ қилмасанг, ҳурилиқо эмасдирсан ахир...»

Сайфи тормозни босди ва бирданига қизнинг қўлларидадан ушлаб, «менга қаранг», деди. Ҳақиқатини нима демоқчи, нима қилмоқчи, буни қилиб ўйлаб ҳам кўрмаган эди, шу чоғ майин қўллар кафтидан сирғалиб чиқди ва юзига... шапалоқ тушди. Сайфи кутилмаган зарбдан ҳайратланишини ҳам, ғазабланишини ҳам билмай, гарангсиз турганида қиз:

— Ҳайданг машинангизни! — деди. Йўқ, у буйруқ бермади. Овози шунақанг осойишта эдики, ўзининг ножўя қилиғи ўзига эриш туюлди, хижолат чекди. Қизнинг бақириб-чақиринишига ҳожат йўқ, ҳар бир гапи гўё буйруқ каби бажарилди шартдай таъсир қилар эди.

Саккиз йилдан бери Сайфи машина ҳайдайди, кўзи пишиб кетган, унча-мунча буйруқларниям бажармаган, лекин... бу қизнинг одамни сеҳрлаб қўядиган нимасидир бор эди-да...

Ўша куни шағал Барлоснинг йўлига тўкилди. Кейинги икки кун давомида ҳам Сайфи бирон ҳовлига уриб кетишни ҳаёлига келтирмади. Фикри-ёди ўша қизда бўлди. Аксига олиб, сира уни учрата олмади.

Ниҳоят, учинчи куни ўша жойда тағин қизнинг қораси кўринди. Сайфи машинани тўхтатгач, у чиқиб ёнига ўтирди. Сайфи бу гал гап очишга ҳарчанд уринмасин, эвини қилолмади, қизга тўйиб-тўйиб қарагиси келса-да, юраги бетламади. Каловланиб қолди у. Уч кундан сўнг бу ҳол яна такрорланди... Кейин... улар танишишди. Қиз райондаги касалхонада ҳамшира бўлиб ишлар экан, ҳар уч кунда навбатчиликка бориб келар экан. Исми... Гулсара экан. Кейин... совчилар... Тўй... қарз-парз. Ҳа-а, Сайфи унча-мунча қарзга ботмади.

Ўзбекининг тўйи қурсин. Баъзан ҳеч нарса кўзга кўринмай, умр бўйи йиққанинг бир тўйга кетади-қолади. Албатта, Гулсаранинг ўзи: «Ҳеч нарса керакмас», деди-ю, аммо унинг гапи билан иш битмайди-ку. Эл бор, қишлоқчилик... Ҳаммаям, бошқалардан кам бўлмасам, дейди. Сайфининг суянадиган ҳеч кими йўқ, отаси ўлиб кетган, лекин бир вақтлар қишлоқнинг оқсоқолларидан бўлган. Шундай одамнинг фарзанди... бўйин эгиб турса... У бўлди-бу бўлди, хулласки тўй Сайфининг кўнглидагидек ўтди. Соғ бўлса бас-да, «МАЗ»и қимирлаб турса, қарздан қутулади. Барлосда Сайфининг кими кўп — харидори кўп. Бундан ташқари, энди у қишлоқнинг куёви — эригай. Нимаки элтса фиринг демая олиб қолишади. Айтган пулини қўлига тутқазишади. Ҳозир кувовни тўлдириб кўмир олиб борапти. Қишнинг олди, кўмирга харидор кўп. Вокзалда бир-иккитаси билан Сайфи яхши таниш. Тўрт тоннани эллик сўмга беришади. У эса Барлосга келтириб юз эллик сўмга пуллайди. Мундан беш-ўн сўмини ул-булга совурса ҳам, қолгани... етади-да.

Бу гал Усмон ака харидор бўлди. У энди кўмирни ағдараётганида осмондан тушгандай, мотоциклини тириллатиб, участка инспектори — Норқул Нурқулович — у ўзини шундай деб таништиради — келиб қолса

бўладими. Шундай пайтда томошабин ҳам топила қолади. Ноилож, Сайфи ҳамма ҳужжатларини ён чўнтагидан олиб унга берди-да, Норқул Нурқуловичнинг кўзларига тик қараб, ялинди:

— Норқул ака, илтимос, юринг, мана, ҳужжатларимни олдингиз, энди ҳеч қаерга боролмайман, четроққа чиқайлик... элнинг олдида мени шарманда қилманг.

— Нима, одамлардан кўрқасизми?

Сайфи у деди-бу деди, ишқилиб, бир илож топди-да, Норқул Нурқуловични кўндирди, иккови машинани ташлаб, қишлоқнинг бир четига чиқишди.

— Хўш, — деди Норқул Нурқулович қовоғини уйиб, — нима демоқчисан, а?

— Норқул ака, мени қамайсизми? — Бу гапдан ўзининг оёқлари қалтириб кетди. — Битта онам бор. Яқинда уйланганман, ҳали чиллазим ҳам чиққани йўқ. Тўй харажатини ўзингиз биласиз, Норқул ака. Қарзга ботиб қолдим, нима қилай, ахирги шу ишга қўл урдим-да. Бўлмаса, менга нима — зарилми? Нима етишмайди менга! Қарзга ботмасам тинчгина ишимни қилиб, ойлигимни олиб юраверсам бўларди-ку. Онам қариб қолган, униям ўзим боқаман. Шу десангиз, уч минг қалин тўладим, яна уч мингга келингизга йигирмата қимматбаҳо либос олдим. Нима қилай, элчилик, элатчилик, чўнтагимда ҳемири йўқ деб ерга қараб туриш йигит кишига ярашмайди. Суянадиган отам йўқ, акам йўқ. Мажбур бўлдим, югурдим-елдим, қарз олдим, ҳамма айтилган нарсаларни топиб, яқинда тўй қилдик. Олган қарзларимни мен айтмай, сиз эшитманг, Норқул ака. Кейин... мажбур бўлдим-да... — Гапининг бир томони рост бўлганлиги учун ҳам Сайфи тўлқинланиб кетди. — Менин турган-битганим шу... — Унинг томоғига нимадир тикилиб, овози титраб чиқди. Кўзларига ёш қалқди, аммо... Норқул Нурқуловичдан нигоҳини узмади. — Йўқ, онасини зор-зор йиғлатаман, йигирма кунлик хотинидан айираман... десангиз ўзингиз биласиз, Норқул ака! — Сайфининг кўз ёшлари юзига сиза бошлади. — Менин юрагимни кемираётган нарсаларни сиз билмайсиз! Етим ўсганман, ёлғиз онам боқиб катта қилган. Қийналиб катта бўлганман. Энди оёққа турганимда... майли... Ахир, дунёда одамгарчилик деган гап ҳам бор-ку! Ахир, сизларнинг ҳам мақсадингиз қамаш эмас-ку, одамларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш... Кўзим очилди мени! Баъзан... кечирадиган ҳоллар ҳам бўлади-ку! Тушунсангиз-чи, Норқул ака! Юрагингиз тош эмасдир сизнинг ҳам! Агар... майли... мен розиман... Айтинг, Норқул ака, менга нима маслаҳат бера-сиз? Нима қилай? — Сайфи шафқат тилаб, ёлвориб унга тикилди. Норқул Нурқулович дош беролмай, кўзларини четга олди. Юракдан айтилган гап нишонга теккан эди. — Айтинг... тушунасиз-ку ўзингиз. Одатимизни биласиз-ку... мен, мен... Норқул ака, илтимос, мендан хафа бўлманг, майли, кўнглингизга келган ишни қилинг. Мен розиман. Бор-йўғи шу... Ишонсангиз ҳам, ишонмасангиз ҳам... — У чаптастик билан ҳамон юзини ўгириб турган Норқул Нурқуловичнинг чўнтагига битта эллиқликни тикиб юборди. Кейин, мабодо «қўй бунингни» деб тихирлик қилмасин, деган мақсадда кўз ёшларини артган киши бўлиб, ариқ лабига чўккалади, юзини чайди. Норқул Нурқулович охири «ўзига келиб», тилга кирди:

— Бу... Гулсарага уйланган йигит... сизмисиз?

— Ҳа, менман, Норқул ака... менман!

— Барлосга куёв бўламан-ан, денг. Эҳ-ҳ! — Норқул Нурқулович алам билан кулимсиради.

— Энди... Норқул ака... шу...

— Уйлагандим-а, қандай қилиб кўрмаган-билмаган одамига... тўппа-тўсиндан лоп этиб... Майли, мана ҳуж-

жатларингиз, лекин яна қўлимга тушсангиз... фақат мен гапираман, сиз эшитасиз, унда... хафа бўлиш йўқ! — деди-да, ўгирилиб мотоцикли тепкисига узалди.

«Хайрли тугади-я!» Сайфи — ҳужжатлар қўлида, қўллари кўксида, кўзларига ишонмай Норқул Нурқуловични кузатиб қолди. Кўздан йўқолгандан кейин ариққа энгшиб, бошқатдан юзини чайди. Хурсанд, аллақандай қўшани хиргойи қилганча «МАЗ»и сари юрди.

Хали яна бир рейс қилиши керак. Мамат ака ҳам илтимос қилган. Афсус, энди бор-йўғи эллик сўм киссага қолади. Назарида, Норқул Нурқулович, ва-ҳа-ҳа, Норқул Нурқулович эмиш, Норқул-да, Норқул — Қорқул бечора чўнтагига пул тушганини пайқамай қолди. Шунчалар осон қутулишини билганида-ку, Сайфи ўлақолса пул бермасди. Эҳ, савил қолган пул!.. Лекин ўзиниям гап билан эритиб сув қилиб юборди-е! Боёқиш, нима қиларини, нима деярини билмай, каловланиб қолди-ю! Гапини йўқотиб... Одам деган шунақаям кўнгличан бўладими! Тагин мелиса эмиш! Хали уйга борса, киссасига қўл солса, пул чиқса!.. Энди қайтариб беролмайди. Қайтариб опкелса ҳам, «мен билмайман», деб туриб олади. Майли, кетган пулга ачинмаслик керак. Бир томони — яхши бўлди, керакли одам...

Э-э, шошма, шошма, хотини: «Норқул ака қариндошимиз» дегандай бўлувди-ю. Гулсарадан суриштириб билиш керак. Ишқилиб, бунақа қариндошнинг зиёни тегмайди. Норқул — Қорқул, ҳе-хе-хе...

Сайфи моторни ўт олдириди-да, газни босди...

Аной ёки ечилмаган еттинчи тугун

Хамма гап шундаки... Ниёзмат уч кундан буён уйдан чиқмас эмиш, ҳар замонда дарвозадан кўчага умидвор мўралаб, тагин ичкарига уриб кетармиш, худди чиллала келинчаклардай. Ҳамиша соқол-мўйлови ўсиб, таппиоқи кирзавой этик кийиб, ҳеч нарса бўлмагандай юраверар эди. Уч кундан бери худди меҳмонга бораётгандай — ясан-тусан, оёқда хиром этик, ҳар куни икки марта мойлаб, соқолини қайта-қайта қираётган эмиш. Айниқса, ҳовлида Эшқобил фермага ўхшаб қўлларини орқасига қилиб, кўкрагини кериб, дам-бадам томоқ қириши бошқача эмиш. Умуман, ҳеч ким билан гаплашмаётган эмиш. Жин чалганми, бало текканми, ҳеч бир инсон билмайди. Тўрт кун бурун Эшқобил ферма «эзиб ташлагач» молхона ортига ўтиб тавалло қилгани, «ишқилиб, ўзинг қўлла, ҳеч бўлмаса шунинг ўрнига бир кун мени ферма қил, бу касофат менга ўхшаб рабочий бўлсин, бир терисини шилай!» дегани жўраси — Қосим артистга маълум экан. Қосим артистга у: «Эртага ишга чиқмайман, шаҳарга бориб гўшт оламан, юраман мазза қилиб», деган экан. Эртаси куни етти сўм олиб чиқиб кетибди, кечга томон сўппайиб қайтиб келибди. На гўшт бор, на пул. Хотинининг саволларига жавоб бермай, ичкарига кириб кетипти. Аввалига хотини, бировга шундай десам қандай бўлар экан, деб юрибди, охири учинчи кун қўрққанидан қўшнилари Мамат билан Усмонни қақиртирипти. Қўни-қўшнилари, ҳалиги... касалхонага олиб бориб ётқизсакмикан, деб туришганида Ниёзмат ичкаридан чиқибди-да, каллаларинг ишламайди сенларни, деган каби ғалати қарабди, сўнг кўчага имо қилиб, уч бармоғини кўрсатибди ва яна ғоз юриш билан уйга кириб кетибди. Шунанқа...

Бизнинг Барлосда Қосим артистга ўхшаганлар нима хунар кўрсатмайди, дейсиз. Сизга ростини айтсам, воқеа асли қуйидагича бўлган: Ниёзмат ҳақиқатан ҳам етти сўмга гўшт олиб, қайтаётганида жуда салобатли, салласи саватдай, тўни узун ва кенг, оппоқ соқоли кўксига тушган бир одам рўпарасидан чиқди. На ёш деб бўлади уни, на кекса.

— Менга тавалло қилган сенмидинг, эй хокисор банд! — деди у чўзиб ва ҳар бир сўзига алоҳида урғу бериб. — Ҳасратинг менга етди, бўтам! Уч кун ичида ҳаётингда катта ўзгариш рўй беради!

Ниёзмат ҳангу манг бўлиб қолди. Ким экан бу? Овози, қарашлари, қандайдир танишми-ей, аммо эслай олмади. Наҳотки ҳазрати Хизрга дуч келган бўлса?! Ниёзмат эсини танигандан бери Барлосда бунақа нуроний кимсани кўрган эмас. Соқол ҳам шундай узун бўладими? Оппоқ... Тўнининг барлари ерни супураман, дейди. Куёш тафтида қорайган пешонасидан нур ёғилаётгандай. Кўзлари кишига ўқдай қадалади. Айтишларича, Хизр ҳар йигитга умри давомида уч марта дуч келармиш. Нимаки тиласанг, бажо бўлармиш. Қарабсанки, сендан бадавлат одам йўқ. Ундан сўнг сомоннинг ғамини емасанг ҳам бўлаверади. Наҳотки у... Ёши бир жойга борганида... Ҳозир шартта оёғига йиқилсамикан? Ҳазратим, бир тилагим бор, десамикан? Йўқ, унинг ўзи кўнглидагини айтяпти-ку! Ё биронтаси... ундай деса...

Чол қўлларини узун енглари ичига тортиб, салобат билан турар эди.

— Эй, бандаи гумроҳ! Тез худо йўлига хайр қил. Йўқса тилагинг ушалмайди. Катта давлатдан маҳрум бўлиб қоласан. Кейин етти пуштинг бу нонқўрлигинг учун сени қарғаб ўтади. Кўряпсанми яратганинг қўлларини. — Чол кўзларини ундан узиб, фалакка тикилди.

— Ана, муборак қўллар сенинг манглайингга яқинлашяпти. Хайри эҳсон қил, бўлмаса у қўллар сендан ранжур.

Ниёзмат муборак қўлларни кўриб қолай деб осмонга тикилди. Ҳеч вақони илғамай, кўзлари қамашиб, ерга қаради. Уни энг ҳайратлантираётган нарса шу эдики, анави чол қуёшга тик қараётган эди.

— Бандаи мўмин! Осийлик қилма! Сенинг кўзингга ул ўзини кўрсатмагай, ул нур шаклидадур. Тез еттита чалпак ёки етти сўм бер. Ушанда тилақларинг ушалгай.

Ниёзмат шошиб қолди. Чолнинг бир қарашда қўпол, аммо жуда ҳам ширали сўзлари, мағрурлиги, бир текис гапириши Ниёзматни тамоман ўзига ром этган эди. Энди у қаршисида ҳазратнинг ўзлари турганларига сира шубҳа қилмасди. Айтишларича, ҳазрат кимга рўпара келса, унинг қандай одамлигини билиш мақсадида ё пул, ё бир кеча ётарга жой, ё таом сўрар эмиш. Саховатли эканлигини билган саховатманд бўлар эмиш — юз йилга етулик мол-давлат инъом этиб кетармиш. Ана шунда мана бундай — икки кило гўшт учун район марказига пиёда қатнаб, овора бўлиб юрмайсан. Ниёзмат фарзанд тиламайди. Минг шукрки, еттита боласи бор. Ушаларни тарбиялаб, вояга етказиб олса ҳам катта гап.

Ниёзмат ҳеч вақоси йўқлигини билса-да, нимадир қилиш керак бўлгани учун киссаларини кавлаштирди. Ҳазрат синаш мақсадида жўрттага пул солиб қўйиши ҳам мумкин экан-да. «Пулим йўқ» десанг, киссангдан шуни олиб, кўрсатиб, «бу нима?» деб ширманда қилар эмиш.

— Қўлинггаги нима? — деди ҳазрат, Ниёзматнинг безовта бўлганлигини кўриб.

— Бобожон! — деди Ниёзмат, — қўлимдаги икки кило гўшт. Етти сўмлик. Уйда ортиқча пул йўқ эди, бо-

рини олиб чиққандим. Агар, рухсат этсангиз мен гўштни қассобга топширай, пулини олиб келиб...

— Гўштинг аниқ етти сўмликми? — сўради чол, Ниёзматга синовчан тикилиб.

— Ҳа, ҳа, бобожон, етти сўмлик!

— Ёлғон гапирмаяпсанми? — Чолнинг ишонгиси келмадими ё синамоқ ниятида атай сўрадим, Ниёзмат буни англай олмади.

— Йўқ, бобожон! Ёлғон айтсам, тил тортмай ўлай. Айтмоқчи, бориб, тарозига тортиб кўрайлик.

— Қани, ол-чи бу ёққа!

Ниёзмат гўштни ўроғлиқ белбоғи билан узатди. Чол гўштни чамалаб кўрди.

— Боракалло! Боракалло! Яратганнинг йўлига пул садақа қилиш шарт эмас... Сўзларимга қулоқ сол, бандаи мўмин! Ёниким айтмоқ ниятидаманким, сўзларимнинг бирини ёдингдан чиқарсанг, айтилган шартларнинг бирини салгина бузсанг ҳам... сен бояги-бояги ҳолингча қолаверасан. О, содда инсон! Сенинг бошинга ё эртага, ё индин, ё ундан кейинги кун — уч кун ичида бахт қуши кетадими, дафъатан бу ўзинга боғлиқ. Шу уч кун ичида кўчага чиқмаслигинг даркор. Шу уч кун давомида сен оғиз очмаслигинг, ҳеч ким билан гаплашмаслигинг лозим. Билакс, хаёлингдан ёмон ўй ёки ёмон ният ўтказмаслигинг керак. Ушанда сен Эшқобилнинг ўрнига ферма мудир бўласан. Узлари келиб, сени машинада олиб кетишади. Ҳовлиқма инсон, ҳовлиқма! Гапларимни ук! Ёдингдан чиқарма, уч кун қаноат қил, сабр қил! Гуноҳга ботма, бўтам! Хў-ўш, бошқа белбоғинг борми, йўқми?

Ниёзмат анграйганча унга ихлос билан термулиб турар эди.

— Бошқа белбоғинг йўқми?

Ниёзмат тимирскиланди, сўнг чолнинг қўлларига қаради. Гўштни яп-янги белбоққа туккан эди-да. Аммо «шундай, шундай» дейишга юраги бетламади.

— Белбоғинг йўқми, о бандаи мўмин!

— Белбоғимга... — Ниёзмат қийналди. Айтишга мажбур бўлаётганини, бунга бобонинг ўзлари ундаётганлигини сездириш мақсадида юзига қаттиқ азоб чекаётган киши тусини бериб, тугунни кўрсатди.

— Бор-йўқ белбоғинг шуми? — дея сўради ҳазрат нимагадир норози бўлиб. — Ҳа, майли, хайри-эхсон учун белбоғ даркор эмас. Гўштининг ўзи етти сўмлик, шу кифоя. Бир тийин ортиқ ё кам олмайман. — У ён чўнтагидан бир газета чиқариб, гўштни яхшилаб ўради, кейин белбоғни олди-да, шошилмай етти жойидан тугди.

— Ма, ол, бандаи гумроҳ! Ҳар кун эрталаб, кечқурун битта-битта тугунни ечасан. Уч кун деганда санок олтитага етади. Агар шартларни рисоладагидек бажарсанг еттинчи тугун ўз-ўзидан ечилади. Кейин кўчани чангитиб машиналар уйингга келади-да, сени идорага олиб кетади. Уша куниеқ Эшқобилнинг уйи куяди, ўрнига сен тайинланасан. Кейин ўчингни олсан. Шунга розимисан?

— Розиман! Ҳаммасига розиман, Хизр бобо! — деди Ниёзмат, уни таниганини, шу билан бирга ўзининг унчалик анойи эмаслигини билдиргиси, жиндай мақтангиси келиб. — Мен ҳамма шартларингизни бажараман, ҳазратим!

— Билибсан-да, а? — деди чол кўзлари ғалати чақнаб. — Қандай танидинг мени?

— Шундай, ўзим, Хизр бобо! — деди Ниёзмат бемисл шодликдан тиззалари қалтираб. Тиз чўкишга, чолнинг оёқларини ўпишга ҳам тайёр эди у ҳозир.

— Яратганнинг муборак қўллари сенинг пешонанг-

да. Ҳозир... эрий бошлайсан. Қара, менга эмас, қуёшга қара! Қуёшга қара! Кўзларингни юм!

Шусиз ҳам Ниёзмат қуёш нурларидан қамашган кўзларини юмди. Ҳақиқатан ҳам қандайдир мулойим қўллар юзларини сийпаётгандай... Ниёзматнинг боши айланди. «Бунчалар олий мукофот нечун?» — Ниёзмат бирдан ҳазратнинг тилига монанд йўсинда гапирётганини сезиб, қувониб кетди. Раҳбар кишининг гапи маданиятли бўлиши керак-да. Демак, ҳазратнинг нуқси урибди унга, гапнинг қуюлиб келишини қаранг. Назарида, калласи ҳам оғирлашиб кетди. У бошини эгди. Шундагина ҳамон кўзи юмуқлиги эсига тушди. Кўзларини очса, ён-вериди ҳеч ким йўқ. Нариберида ҳам ҳазрат кўринмас эди. Ана энди қароматга ишонмай кўр! Ниёзмат кўзларини ишқалади. Қўлига қаради: белбоғ, етти жойидан тугилган. Ҳаммаси ҳақиқат.

Ниёзмат ҳавойи ўйлар оғушида маст бўлиб, аста йўлга чиқди. Магазинларни би-ир ораласа-чи? Узлари машинада олиб кетишса... Эшқобил ферманикага ўхшаш кийимларни кийиб юриши керак-да. Совхоз директори доим галстук тақади, шляпа кияди. Ферма мудир — ўнг қўли. Аммо... «дарров уйингга бор, ҳеч ёққа чиқма», дедилар шекилли. Шартни бузмаслик керак. Бунинг устига ҳозир ёнида пули ҳам йўқ. Майли, гап кийимда эмас, каллада!

Ниёзмат, агар фермага мудир бўлса, директор билан маслаҳатлашиб, аввал Эшқобилни қуритади. Эшқобил ферма қанча молни гумдон қилганини, умуман, ҳамма ўғирликларини яхши билади. Мана энди унинг жазосини бериш керак.

...Мудирнинг қўлларини орқасига боғлаб, қишлоқнинг ўртасига олиб чиқишса, кейин барлосликман деганнинг бари йиғилса. «Нопокни қувғин қиламиз» деса халқ бир овоздан. Ҳамма уни тошбўрон қилишга шайланса. «Шошманглар ўртоқлар! — деса Ниёзмат ўртага чикиб. Ҳа, ҳа, айнан «ўртоқлар!» дейди. Ниёзмат қандай қилиб бу сўз ёдига тушганига аввал ҳайрон бўлди. Кейин қойил қолди: калласи виж-виж ақл. Ҳа, яна бир марта: — Шошманглар, ўртоқлар! — дейди чап қўлини баланд кўтариб, — биз бу инсон қиёфасидаги юлғични ер юзидан супуриб ташлашимиз ҳеч гап эмас, — ана, ана! Чиройли сўзлар шундоққина қуюлиб келяпти. Кейин: — Биз юлғичга шунақа жазо берайликки, инсон бўлиб туғилганига минг-минг пушаймон бўлсин. Уни чўлу биёбонларга ҳайдайлик, токи ўлғунича элга элакишолмай, одамлар билан гаплашолмай юрсин!»

«О! Баракалла! Қойи-ил!» — Барлосликлар Ниёзматни олқишлаганча, шунчалар ақлли ҳукм чиқарганига тасаннолар ўқишса. «Узимизнинг Ниёзматми шу?» дея ажабланишса. Ниёзмат эса чуқур ўйга толгандай, кўзларини бир нуқтага тикиб тураверса... Кейин директор билан маслаҳатлашиб, ҳамма ишчиларга янги-янги уйлар қуриб берса... Эҳ-ҳе! Ҳали жуда кўп ишлар қилади. Зўр бўлади!..

Ниёзмат ҳовлига етиб келганини сезмай қолди. У уйига кўчадан қаради. Деворлар эскирган. Утган қишда ёғингарчилик кўп бўлиб, томидан томчи ўтиб кетди. Молхоналари қийшайган... Ферма мудир — совхоз директорининг ўнг қўли бунақа уйда яшаши уят.

Ниёзмат ҳовлига ўтди. Молхонадан чиққан гўнг томорқага тўкилган. Бир гала товук «ку-ку»лашиб, гўнгни сочяпти. Тезда бу гўнгни ҳам, товукни ҳам йўқотиш керак. Ҳозирдан бошласа-чи? Йўқ, ҳазрати: «Уч кун ҳеч қандай иш қилма», дедилар-ку! Кейин... бола-чақаси билан гўнгни тозалаб, ўрнига совхоз

идораси ёнидаги каби икки қатор чиройли гул ўтка-зади. Ана, ана, калласига ақлли фикрлар келяпти.

Ичкаридан хотини чиқди. Эрининг томорқага ғала-ти тикилаётганини кўриб, ҳайрон бўлди.

— Гўшт олиб келдингизми? — деб сўради у.

Ниёзмат хотинига бир қаради-ю, индамай ичкари кирди. Киратуриб «икки кило гўштнинг ғамини еяпсанми, хотин!», деб юборишига сал қолди.

Хотини унга эргашди, яна суриштирди. Ниёзмат мум тишлаганча каравотга борди-да, узала тушиб, тескари қараб ётди. Ундан садо чиқмагач, хотини даҳлизга чиқди. Ниёзмат чарчаган эканми, кўп ўтмай уйкуга кетди. Туш кўрди, тушида яна ўша чол... билан етаклашиб бораётган эмиш. Кейин иккови «Волга»га ўтиришибди-да, тўғри совхоз идорасига йўл олишибди. Йўл четидаги бир дарахтга ферма мудури, ярим яланғоч, занжирбанд қилиб ташланган эмиш. «Гуноҳимдан ўтинлар! Аҳмоқ эканман, иккинчи бу ишни қилмайман», дея ёлборар эмиш у. Кўзларидан милт-милт ёш оқармиш. Ҳар қанча ёмон кўрмасин, Ниёзматнинг унга раҳми келипти. Бора солиб, занжирни ечмоқчи экан, ҳазрати тўхтатипти: «Қўй, нопокнинг жазоси асли шу».

«Ҳар қалай, буям одам! — дермиш Ниёзмат, ичи ачиб, — бола-чақаси бор».

«Йўқ, бу инсон қиёфасидаги юлғич! Биз уни чўлу биёбонларга ҳайдаимиз...»

Кейин чол Ниёзматни совхоз директор олдига бошлаб кирибди: «Танишинг, бу киши ферманинг янги мудури Ниёзмат Фаёзматович бўладилар. Бугундан бошлаб бирга ишласиз».

Директор ўрнидан туриб, Ниёзмат билан қучоқ очиб кўришипти. Роса хурсанд эмиш. Кейин биргалашиб, «Волга»да фермага жўнашипти. Йўл бўйи қизлар рўмолларини силкитишармиш. Ниёзмат эса гўё бунақа ҳодисалар одат тусига кириб қолгандай, директор билан келгусида қилиниши зарур бўлган ишларни муҳокама этармиш.

Ниёзмат уйғонди. Хаёлида «Волга» ростдан ҳам йўлга тушгандай бўлиб, шошилиб ҳовлига чиқди. Кўчага қаради. Аммо идора томон тинч. Кўча чангиётгани йўқ. Машина тугул мотоцикл ҳам кўринмайди.

Унинг шашти тушиб, ичкарига қайтди. Ҳа, майли, ҳали биринчи кун. Дарров олиб бориб қўйишса, қизиғи қолмайди. Озроқ кутиш керак. Кеч кириб қолипти. Энди биринчи тугунни ечаверса бўлади, шекилли.

Қолган воқеалар, азиз ўқувчим, сизга маълум.

Шундай қилиб... еттинчи тугун ечилмади. Кўчани чангитиб, идорадан Ниёзматникига «Волга» келмади. Устига устак тиш қайраб юрган эканми, уч кун ишга чиқмаганини баҳона қилиб, ферма мудури буйруқ чиқарди — Ниёзмат ишдан ҳайдалди. Тўртинчи кун уникага пою пиёда бир киши кириб келди, дўсти — Қосим артист. Бир пиёла чой устида Қосим артист туш кўрганини, тушида Хизрга ўхшаган бир чол Ниёзматдан гап очганлигини, фирром экан, гўшти икки килодан кам чиқди, деганлигини айтди. «Шу боис тилагинг ушалмай қопти, жўра», деди у. «Ундай эмас, ундай эмас, — деди Ниёзмат, — гўшт роппа-росса етти сўмлик — икки кило эди». «Мурод қассобдан олгандирсан-да?» деди Қосим артист. «Ҳа, ўшандан олганман». «Фирром-ку у. Ўзим ҳам ўйловдим, а. Ҳаммаёғи суяк экан...»

Алқисса, Ниёзмат фермага мудир бўлишни хаёлидан чиқарди, бориб Султоннинг бригадасида яна сувчилик қила бошлади...

Тафтиш

Б

арлос қишлоғи арининг бузилган уясидай тинчмай қолди. Уз элингдан ёзувчи чиқса қийин экан: ҳали магазинни, ҳали пахтани, ҳали ферманни тафтиш босган... Биттасини босди-босди қилиб улгурмай, иккинчи жанжал бошланади.

Ўзимиз билган Маматнинг укаси, ўша, бир вақтлар Банот кўр билан олишиб юрган Маматнинг мўмин-қобил, бечорагина укаси Тожибой ҳам ёзувчи чиқиб қолди.

Барлосда одамлар кесақдан ўт чиққанини кўрган, лекин Тожибойнинг бировга тик гапирганини эслай олмади. Замонанинг зайли шу экан-да. Қаёққа қарасанг ёза-ёз. Икки энлик чишиб, почтага ташласанг, қарабсанки, сал кунда ҳамма ёқ талатўп.

Бир ҳафтадан бери гаражда тинчлик йўқ. Тафтиш! Нима эмиш, Тожибой ўз имзосини қўйиб юқорига хат ёзганмиш, хатни ўзим ёзганман деб тан олиб ҳам турганмиш. Хатида: «Ҳамма ёқда қайта қуриш авж олган бир пайтда бизнинг Барлосда ҳамон пора-хўрлик, қўшиб ёзишлар давом этяпти. Ошна-оғайнигарчилик тугамаяпти. Аввалги директор ишни бошқара олмагани учун вазифасидан озод қилинганди. Ўрнига порахўрликда ундан таълим олган бош зоотехник Хидир Собиров тайинланди. Илгариги директор битта янги машинани беш юз сўмга сотса, буниси нархни тўрт баравар қимматлаштириб юборди. Йигирма йилдан бери менинг пешанам эски машина капотидан кўтарилмайди, кечагина гувоҳнома олган болачалар пора эвазига янги машина оляпти...», деб кўп гапларни роса қойиллатиб ёзганмиш.

Аввалига ҳаммани зир титратган тафтишчи ҳафта охирига келиб, бирмунча юмшаб қолди. Ҳатто охириг куни гараж ишчи-хизматчиларининг мажлисига район вакили, совхоз директори билан оғиз-бурун ўпишгудай бир ҳолатда кириб келди.

— Ўртоқ Тожибой Тошбоев! Бу ёққа чиқинг! — деди тафтишчи, гўё судланувчини қора курсига чақираётгандай.

Юзи қорайиб, кўзлари киртайиб, бир ҳафтадаёқ буткул ўзгарган ҳеч нарсага тоқат қилолмайдиган жирттаки кимсага айланган Тожибой одамларга назари тушмаслиги учун тақир бошини силаган киши бўлиб, ўртага чиқди.

— Бизнинг эл жуда билимдон бўлиб кетган-да, — деди Хидир Собиров истеҳзо билан.

Бу гапни ҳамма эшитди. Ҳамма эшитгани учун ҳам бу гап Тожибойга жуда қаттиқ ботиб, директорга ўқрайиб, нимадир демоқчи бўлганди, тафтишчи удабаурролик қилиб, унга оғиз очирмади:

— Этикани сақланг, ўртоқ директор! Хўш, ўртоқ директор! Хўш, ўртоқ партком секретари, йиғилишни бошлайсизми?

Партком секретари чаққонлик билан ўрнидан дик этиб турди-да, мажлисни очиб деб эълон қилди. Кейин тафтишчига сўз берди. Тафтишчи партия ва ҳукуматимиз ишлаб чиқаётган янги қарорларнинг афзаллиги ҳақида, турли ерларда амалга оширилаётган қайта қуришлар ҳақида узоқ маъруза қилди. Ниҳоясида деди:

— Хўш, ўртоқлар, демоқчиманки, бизда меҳнаткашларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қаттиқ туриб ҳимоя қилинади. Шу вақтгача менинг қўлимга тушган биронта хат бенатижа қолган эмас. Узларингиз гувоҳсизлар, ҳамқишлоғингиз Тожибой Тошбоевнинг шикоятини ҳам

обдон текширдик. Баъзи бир фактлар тасдиқланса-да, асосий айбномалар гумон асосида ёзилганига, замирида мустаҳкам замин йўқлигига амин бўлдик. Лекин бу гапим шикоятдаги фикрлар тасдиқланмади, деган нарса эмас...

Тожибой ҳамон ўртада доскага чиқариб қўйилган ўқувчидай қаққайиб турар, ўтириш на ўзининг, «ўтиринг» дейиш на раҳбарларнинг хаёлига келмасди.

— Бизда ҳозир демократияга кенг йўл очилган ўртоқлар, — давом этди нотик рухланиб. Ҳар қалай у жуда илҳомланиб, раво ва силлиқ гапирар, бу ҳолатини ўзи ҳам пайқаб, ўзидан ғурурланиб, бадтар тўлқинланиб борарди. — Хуллас, сўнги нуқтани сизлар, ана шу гаражнинг ишчи-хизматчилари — бутун бир коллектив қўйиши керак. Хўш, фикр билдирувчилар?..

— Мен гапирай! — деди мавзунинг нишабини яхши англаган Абдулла. У намунали хулқли пионердай қўл кўтарганча сакраб ўрнидан турди.

— Мен Тожибой акани жуда ҳурмат қиламан, — деди у беғам, лунжини тўлдириб. Оғзи очилганда қатор, қип-қизил тишлари ярақлаб кетди. — Кўп йиллардан бери бирга ишлаймиз. Бирон марта сан-манга бормаганмиз. Менимча, бундай хатни ёзиш Тожибой аканинг қўлидан келмайди, ўртоқлар! Тожибой акани тезлашган!

— Мени ҳеч ким тезлаган эмас! — Боядан бери қаққайиб туриши ўзига малол келаётган Тожибойнинг жазаваси тутди. — Мен сизларга бир ҳафтадан бери айтяпман-ку: хатни ўзим ёзганман! Ҳеч ким мени мажбур ҳам қилган эмас. Менинг навбатим бўлатуриб, Хидир ака янги машинани жиянига бериб юборгани учун алам ўтиб — ёздим.

— Қачон мен янги машина минибман? — директорнинг жияни ўрнидан сакраб турди.

— Икки кун миндинг-ку! Мен жанжал кўтаргандан кейин бир ҳафта тўхтатиб, тоғанг машинани бир ярим минг эвазига Сафарга ўтказиб юборди.

— Тўхмат! — Сафар найнов лопиллаб ўрнидан турди. — Ўртоқлар, ёзганларнинг ҳаммаси тўхмат эканлиги аллақачон маълум бўлди. Мен Тожибой Тошбоевни тўхматчи сифатида судга беришларингизни талаб қиламан.

«Суд» сўзини эшитиб, Тожибойнинг қўзлари аланг-жаланг бўлиб қолди. Мадад излаб ўтирганлар орасидан нажоткорларининг нигоҳини қидирди. Лекин: «Ёзавер, сен ишчи одамсан, сени ҳеч нарса қилишолмайди. Қолаверса, сен юз фоиз ҳақсан. Агар директор бўлиб қолсам, биринчи янги машинани сенга бераман, бемаъл гапиравер, бирон кор-ҳол юз берса ўзимиз сени қўллаб-қувватлаймиз», деганларнинг нигоҳи ерга қадалган.

Тожибойнинг бир ўзи нима қилсин? Гап билмаса, ҳалиям бир ҳафтадан бери ўзини ўзи еб, ғижиниб, чираниб, гап талашишни анча-мунча ўрганди. Тўғриси, одамлар Тожибойни мўмин-қобил дейишгани билан Тожибой айтарили мўмин-қобил эмасди. Ҳар кимга оғзидаги оши ни олдириб юради. Буниси рост. Лекин ўлғудай ўжар, тўпори, шунинг учун учоворага қўшилолмай умри ўтиб бораётган, Мамат акасига зид феълли бир кимса эди. Нажоткорлар нозик фурсатдан фойдаланиб қолишди. Ҳар қалай, бировга гап беролмайдиган, бировдан гап ололмайдиган, мужмал деса мужмал ҳам эмас — Тожибой ҳақида қирқ йилдан бери Барлосда бирон марта гап тарқалмаган. Тожибой ундай депти, Тожибой бундай депти, Тожибой фалончини сотипти, деган гапни эшитишмаган. Шунинг учун ҳам қишлоқ орасида «Тожибой шикоят ёзипти» деган гап чиққанда ҳамма ажабланиди, ишонқирамади. Баъзилар бу иш ким-бировларнинг

қўли билан амалга оширилганини гумон қилди, айтди ҳам. Аммо Тожибой «илло-билло ҳаммасини ўзим ёздим», деб икки оёғига қўшиб икки қўлини ҳам бир этикка тиқиб олди.

Гаражнинг айвонида давом этаётган мажлис қизигандан қизиди. Машиналарнинг капотида, олдида, темир-терсақларнинг устида, ерга шолча ёзиб ўтирган одамлар бир тебранишди. Тўрда, олдида қизил латта тўсилган столнинг орқасига ола-қора каптарлардай тизилган «катталар» ҳам кўз уриштиришди.

— Ўртоқлар, бу нима деган гап? Бир-бирингизга ҳурмат, этикани сақланг! — деди тафтишчи аччиқланиб.

— Раҳмат сизга ака! — деди Абдулла, навбат яна ўзига текканидан қувониб. Доим шу: мажлис бўлса Абдулла албатта гапириши шарт. Абдуллага гап тегмаса мажлис тугамайди. Мажлисни расман ёпиқ деб эълон қилиб қўйишса ҳам Абдулла халққа қарата икки оғиз гапирмаса хумори тарқамайди. Одамлар ҳам шунга ўрганиб қолишган.

Йигирма йилдан бери Тожибой шофёрлик қилиб, умри эски, шалоғи чиққан машиналарни ремонт қилиб ўтаётган бўлса, Абдулла биронта мурватни у ёқдан бу ёққа олиб қўйган эмас. Йил сайин машина алмаштиради. Биринчи «ГАЗ-51»ни ҳам, биринчи «ГАЗ-53»ни ҳам, биринчи «ЗИЛ»ни ҳам, биринчи «КамАЗ»ни ҳам Барлосда Абдулла ҳайдапти. У — «синовчи-ҳайдовчи»...

— Мен айтмоқчиманки, — давом этди Абдулла, — Тожибой акамиз бу хатни бировнинг маслаҳатисиз, ўз қўли билан ёзган бўлиши мумкин. Лекин муҳими бу эмас. Умуман, барлосликлар бир-бирини ейишиб, бир-бирининг тагига сув қуяпти, деган гапларнинг тарқashi биз учун уят, ўртоқлар! Қолаверса, биз ҳаммамиз бир-галикда — катта коллектив, бир аҳил оиланинг қондош-жондош жигаргўшларидек бир овоздан Тожибой акани ўз кафилигимизга оламиз. Ва сизларни: «Тожибой ака бундан кейин ҳеч қаерга шикоят ёзмайди», деб ишонтирамыз. Сиздай улуғларимизнинг ўта қимматли вақтлари бекорга сарф бўлаётгани туфайли бутун коллективимиз билан ўта хижолатдамыз. Мен мана шу ўтирганлар номидан, барча қора кўзлар номидан, қолаверса, Тожибой ака номидан... Йие! Сиз ҳамон тик турибсизми? — Абдулла эндигина қизариб-бўзараётган Тожибойга эътибор берди. — Раҳмат сизга заҳмат чекканингиз учун, ўтиришингиз мумкин, жон ака! — деди бир қўлини кўксига қўйиб, иккинчисини билан жой кўрсатаркан. Аммо ўтирадиган ўриндининг ўзи йўқ эди. Оёқдан толиб, бир имони кутиб турган эканми, Тожибой ҳам жойига чўка қолди. У ёқ-бу ёққа қараб безовталанди, типирчилади, кимнидир излаб алаҳсиди. Абдулла эса гапида давом этди: — Хуллас биз... биздан ўтган, агар таъбир жойиз бўлса, камчиликлар учун узр! Қул-лук, ақалар!

— Қаққароқ бўлсин! — деди орқадан кимдир.

— Сиздан бошқа ҳам гапирадиганлар бор, — деди олдинда кўкрак тугмаларини ечиб, шеригига суяниб ўтирган Қурбон тракторчи.

— Тўғри, гапингизнинг интиҳосини айтинг, — деди район вакили, завқ билан Абдуллага тикиларкан.

— Этика сақлансин! — Тафтишчи столни муштлади. — Бу қанақа ғала-ғовур? Бу киши, — исмингиз нима?.. Абдулла? Абдулла ўртоқ тўғри гапирапти. У сизларни ҳимоя қилапти. Битта ичи бузуқ тана чиқса бутун бошли подани булғаркан. Бир ҳафталик текшириш борасида мен ана шундай ҳолнинг гувоҳи бўлдим. Бу одам... Абдулла ўртоқ, энди бутун бошли пода номидан кечирим сўрапти. Бу жуда катта олижаноблик, ўртоқлар! — қандайдир дақиқа орасида тафтишчининг мувозанати бузилиб, тербаниб кетди. Қўзлари сузилди.

«Мажлисгаям ичиб келадими?» деб пичинг қилди кимдир.

Хуллас, у бўлди-бу бўлди, мажлис: «Шикоятдаги фактлар тасдиқланмади», деган қарорга келди. Янги машина олганларнинг ҳаммаси директорга пора бермаганлиги ҳақида тушунтириш хати ёзгани инobatга олинди. Аввал-боша Тожибойни ҳаволатганлар писиб кетди. Тожибойни гўё уришди, йиқитишди, ўласи қилиб тепишди, кейин яна қўлидан тортиб турғизиб, орқасини супурги билан тозалаб, «кўзингизга қараб юрсангиз бўлмайдами, ака!», дея огоҳлантиришди. Мажлис қарорига «туҳмат уюштиргани учун Тожибой Тошбоевга қаттиқ ҳайфсан эълон қилинсин ва яна ўзбошимчалик қиладиган бўлса коллективдан ҳайдалсин», деган гапларни тиркаб қўйишди.

Тожибойга алам ўтиб борарди. Аммо илож йўқ. Бирда-иккида биров билан уришиб юрган одам бўлсаки, роса мушшлашиб хумордан чиқса. Анали номардларнинг ҳеч бирида жилақурса далда учун кўз уриштиришга қўрби етмади. Тожибойнинг бир ўзи иккиланиб, талмовсираб қолди.

Мажлис тугагандан кейин Тожибой кечгача бировга бир нима демади. Бировнинг кўзига тик қарамади. Кечгача калитларни кўтариб, шалтоқ машинасининг ремонтни билан машғул бўлди.

— Камбағалга қийин бўлди, тезлаган бировлар, бу маломатга қолди, — деди Қўрбон тракторчи.

— Баттар бўлсин! Маломати гапми? Мен уни судга бераман, — деди Сафар найнов. — Мен унга туҳмат қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!

— Э, ўпкангни бос! Бир яримтани қоғозга ўраб мана шу диспетчерскийда кўпчиликнинг кўз ўнгиде берганингни ҳамма билади-ку! — деди Қўрбон тракторчи қизишиб.

— Билганда-чи? Ким кўрипти? Ким қўлимдан ушлапти?! — Сафар найнов баланддан келди. — Қайсинг шу гапни исботлай оласан? Балого қолиб кетма баринг. Сафарга осилганнинг бели чиқади.

— Ҳа ношукр банда-я! Шу бечора йигирма йилда бир жанжал қилгани сабаб машинали бўлиб қолдинг. Икки мингга қўлтиқлаб ҳам ўтган йили Абдулладан қолган «ЗИЛ»га етолмаган эдинг-ку.

— Бари бир мен қўймайман! Менга исбот керак! — Найнов хезланди.

Тожибой бу гапларнинг барини эшитди. Қолаверса, найнов атайлаб эшиттириб гапирди. Мендан ҳайиқсин, яна ёзадиган бўлса хатига мени қўшмасин, деган фикрда замзама қилди. Тожибой ўшанда бир оғиз директорнинг жиянига гап қайтаргандан кейин нажотсиз, нажоткорларсиз қолганини англаб, қайта оғиз очмаган, бош кўтариб бировга тикилмаган эди.

Ичида нима борлигини билиб бўлмайди бу Тожибойнинг. Қачон қарасанг хўмрайганча кўзларини лўқ қилиб, ўз дардида юргани юрган. Йигирма йилдан бери машинага ёлчимади. Уч кун ишга чиқса, уч ой ремонтдан чиқмайди. Унинг шу юришига қишлоқда ҳамма, ҳатто хотини, бола-чақаси ҳам кўникаб кетишган.

Кечга томон кабинадаги ўриндиққа қўйилган кўрпачани текислайтириб, Тожибойнинг кўзи оёқ остида ётган ошпичоққа тушди. Чархлатиб келинг, деб хотини кўлига тутқизганига нақ икки ҳафта бўлди-ёв. Шунча кундан бери ҳатто шугина ишнинг ҳам уддасидан чиқолмайди. Чархчи бошқаларнинг белўроқларига, болтау тешаларига бир оғиз гап билан чархлаб бераверади. Тожибой пичоқ кўтариб борса ё электр токи келмай қолади, ё чарх бузилади. Чархчининг Тожибойга қолганда «эртага, эртага»си кўп. Тагин «бехосият одам экансиз, қачон сиз яқинлашсангиз бир бало бўлади»,

деб дағдаға ҳам қилиб қўяди. Сўнги ҳафта шикоят баҳона бўлдию Тожибойдан ҳамма қочишга тушди. Гаплашаётганимни директорнинг ошна-оғайнилари кўриб қолса — етқизади, деб чўчишади. Уйда хотин ҳар куни «чархлатмасангиз ордона қолсин, келтиринг, ўзим бир бало қиламан» деб қақшайди. Уша куни бир фалокат босиб, машинаси юриб қолгани туфайли тушликка уйга миниб борганди. Пичоқни ўшанда олганди. Қайтишда далага етмай машина тўхтади. У қилди-бу қилди, машина юрмади. Кейин шатакка олиб, гаражга келтириб ташлашди. Ушандан бери машина яна ремонтда. Ушандан бери ошпичоқ ҳам ётипти. Кейинги кунлари жанжал билан алаҳсиб, унутган экан. Тожибой чархчига қаради. У ниманидир қайраяпти. Жуда яхши бўлди! Тожибой пичоқни кўтариб, ўша томонга юрди. Чархчи унинг бораётганини илғаб қолдию шоша-пиша чархчи ўчириб, ғилофини кийгизди. Тожибой етганда у чархнинг атрофини супуриб-сидираётганди.

— Иш вақти тугади, Тожибой ака. Эрталаб вақтли келсангиз чархлаб бераман пичоғингизни, — деди у шоша-пиша йўлга чиқаркан.

Нима? Тожибой юқумли касалликми? Нега ҳамма ундан қочади? Бунча кўрқишмаса бу одамлар Хидирдан? Еб қўярмиди у? Тўғри, аввалги омон-омон замонларда Тожибойга ўхшаган ёзувчиларни қуритиб, йўқ қилиб, изини ҳам ўчириб юбориш Хидирга, унинг устозига чўт эмасди. Мана, энди Тожибойнинг икки энлик хати туфайли обрўли жойдан тафтишчи келиб, бир ҳафта ҳамма ёқнинг тит-питини чиқарди. Шунинг ўзиям катта гап. «Кўкрагини кериб юрадиган Хидир бўйини қисиб қолди», деган эди текшириш бошланган кунлари ўша ҳомийларининг бири. Кеча оқшом биттаси: «Тулкиннинг терисини кийган Хидир баччағар бу тафтишчининг ҳам қўйнига бир нима тикди-ёв, муомаласи бирдан ўзгариб қолди», деганди ҳовлиқиб келиб. Ростдан ҳам текширишни бутунлай бошқача ўтказган одам мажлисида бутунлай бошқа гапни гапириб, ўзи калака бўлди.

«Ҳаммаси майли, нега анавилар?...» — Тожибойнинг индамай юриб-юриб, ўз-ўзидан жаҳли чиқадиган одати бор эди. Ҳозир шундай бўлди. Жаҳли билан пичоқни қаршисидаги дарахтага отди. Пичоқ тўғри бориб санчилди дастаси дириллаб тураверди. Кейин уни суғуриб олиб, машинасининг ёнига қайтди. Кабинага улоқтирди: «Эрталаб деяпти-ку! Шунча кутган хотин яна бир кун кутса ияги узилиб қолмайди».

Тожибой шалоқ машинасига суянганча диспетчер хонаси қаршисига кечагина келтирилган янги «ГАЗ-53»ни қандайдир: «Шу менга тегиб қолармикан?» деган бир интиқлик билан, «бермаса-чи?» деган гумонли изтироб аралаш бир неча дақиқа кузатдию тура солиб идорага жўнади. Ҳозир директор билан гаплашади. Энди орқага қайтган номард. Бермаса — яна ёзади. Қойиллатиб ўргатадиганлар етарли. Ёзиб ҳам беришади. Директор уни мажлис бошланмасдан масҳара қилди-я! Демак, ўшандаёқ иш уларнинг фойдасига ҳал бўлган, мажлисни эса жўрттага ўтказишган. Бу Хидирдан чиққан фикр. О, у жуда ташаббускор. Унинг қўлидан ҳар бало келади-ю, замонида директорликни ололмади-да!

— Хў-ўш? — Эшитаман?! — деди директор у киргандан сўнг креслога ястанганча мийиғида ҳақоратомуз кулимсиракан. — Гапинг бўлса тез айт! Мен нарядга киришим керак.

— Янги «ГАЗ-53»ни менга берасиз! — деди Тожибой ўшайиб, чўқишишга ҳозирланаётган хўроздай.

— Унинг эгаси бор.

— Ким?

— Хўп, ўша машинани сенга бермасам нима қиласан?

— Устингиздан яна ёзаман.

— Ёзиб, қўлингдан нима келди? Бирон каромат кўрсатдингми? — Директор ғазаб билан гапирса-да, ўз муомаласидан ўзи ҳузур қилаётгани яққол сезилар, буни яширишга ҳам уринмасди.

— Менинг қўлимда сизни йўқ қилиб юборадиган бошқа ҳужжатлар ҳам бор. Хат аллақачон тайёр! Бир неча нусхада, — деди Тожибой авзойини ўзгартирмай, лўқ кўзларини директорга тикаркан.

Хидир Собиров сақраб ўрнидан туриб кетди. Қандай қилиб унинг ёнига етганини ўзи ҳам сезмай қолди-ёв. Кейин сал босилиб, хонани айланиб, оёғининг чигилини ёзган киши бўлди. Хаёлан гапга тушди:

— Та-ак, та-ак, ҳаммаси аён. Ҳужжатларни ким бергани, хатни ким ёзгани ҳам маълум.

— Ўзим, ҳаммасини фақат ўзим қиляпман, — деди Тожибой.

— Э, бу эски ашулангни қўй! Газетани зўрға ҳиж-жалаб ўқийсан-у, шикоят ёза олармидинг! Ким ёзганини айт, демаяпман-ку сенга. Айтмасанг ҳам биламан. Фақат... кўрқмайсанми?

— Нимадан?

— Ким билади, омонат жон. Техникани билиб бўлмайди. Тормоз шланги узилиб қолиши мумкин, бизнинг паст-баланд йўлларда... Бола-чақангни ўйламайсанми? Нима қиласан бировларнинг ноғорасига ўйнаб? Узинг шохид бўлдинг, пусиб кетди-ку ҳаммаси сени бозорга чиқариб! Менга-ку бари бир... тафтишчиларни бир амаллайман. Ишқилиб жон омон бўлсин... Бу ёғи мана — демократия! Халқнинг ўзи мени қувватлади... Қўл учида кун кўраётган одамсан! «Ёзувчи» деган тавқилаънат бўйинингга осилди. Бўлди-да энди, қўй! Ё то Барлосдан ҳайдаб чиқишгунча қилиғингни давом эттираверасанми?

Тожибой кўз олдига аварияни келтирди. У бунинг қўлидан келади! Бунинг қўлидан ҳар бало келади! Тожибой бир дам «отам!» дея қақшаб турган ўн битта боласини кўз олдига келтирди. Кўнгли бузилди. Буни ўзича тушунган директорнинг ҳам дили қайишди шекилли, давом этди:

— Майли, мен сендан ўпкаламайман. Биламан, жўжабирдай жонсан! Ҳақиқатан ҳам биз инсон омили деган нарсани унутиб қўйган эканмиз. Майли, сен қўймасанг ҳам мен гинани қўйиб, сенга бир ёрдам берай. Э, ўзи латта деса латта эмассан, муомала қилишни билмайсан! — Директор бош ва кўрсаткич бармоқларини бир-бирига ишқалади. — Утган-кетганда кириб туради одам деган раҳбарининг олдига. Ҳол-аҳвол сўрайди. «Ассалому-алайкум» деб қўл узатади. Нима, бизларга осон тутасанми? Қани мен икки кун қўлимни бурнимга тиқиб юрай, учинчи куни «бу қайта қуришни ҳали англаб етмапти», деб ишдан бўшатиб ташлашади...

— Машина берасизми менга? — сўради Тожибой ҳамон ўша алфозда.

— Э!.. — Хидир Собиров сўкинишдан ўзини зўрға тийиб қолди. — Ғалча! — Кейин бир пас ўйланди-да, янаям тушунар деган хаёлда умидвор қилди. — Эрта-лаб гаражга бор-чи! Маслаҳатлашиб кўрамиз.

Ҳар доимгидай Тожибой тўрсайганча уйига қайтаётганда акасининг ўгли велосипедини йўлига кўндаланг қилди: «Отам сизни уйга қақиряпти».

Йўл-йўлакай Тожибой аввал Ниёзматга дуч келди:

— Нима бўлди ўзи? — сўради у ачиниб.

— Ай-й!

— Ҳар қалай яхши иш бўлмапти-да. Мен-ку бир

вақтлар Йўлдош билан Баҳрининг йўқ тўхматига қолгандим. Сизники чатоқ бўлипти. Э, булар ёмон. Дарров бирикиб кетишади.

Тожибой судралиб йўлида давом этди. Магазиннинг қаршисида бир тўда одамлар турган экан. Уларнинг орасидан Йўлдош югуриб етди. Оғзи қўлоғида эди:

— Энди нима қилмоқчисиз, шоввоз?

Тожибой индамади.

— Бўш келманг! Бошлаган ишни охирига етказиш керак. Барлосдан ўзингиз чиқдингиз-да отилиб!

Йўлдошнинг гапи ўзи шунақа. Қачон ҳазил қиляпти, қачон киноя қиляпти, қачон чин дилдан гапиряпти, билиб бўлмайди.

Мамат акаси уйда болишга ёнбошлаб ётган экан. Зўрға ўрнидан туриб ўтирди. Кўришишга қўлини ҳам чўзмади. Қовоғи солиқ.

— Утир.

Тожибой ўтирди.

— Янги машинани олдингми? — сўради Мамат ачиниб.

Тожибой индамади.

— Ҳа, нега жимсан? Кейинги кунларда тилинг узайиб кетган эди-ку!

— Э, нима бўлса бўлди-да, ака, ҳадеб эзғилайверасизми? Нима фойдаси бор?

— Нима, ака бўлиб жим ўтиришим керакми? Таёқнинг бир чеккаси бизгаям тегади. Хидирнинг авзойи бузук. Бир куни қўққисдан мелиса қақиртираман-да, икковингнияям уйингни тинтув қилдираман. Йўқ деганда бир пақир ем чиқади-ку. Ана ундан кейин дардингни худога айт, деди. Укам-ов, ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деган қадимгилар. Сени касрингга қолиб кетмайлик. Саккизта боламнинг қарғишдан кўрк.

— Э, мунча вой-войлайсиз, ака! — деди энсаси қотган Тожибой жеркиниб. — Мендаям ўн битта бола бор. Биронтангиз «қани ука, аҳволинг қандай?» деб сўраганингни йўқ-ку. Пичоқ суякдан ҳам ўтиб кетди-да. Ё менинг янги машина минишга ҳаққим йўқми?

— Бермаса нима қиласан? Уриб, тортиб оласанми? Сафарларга ўхшаб пулинг кўп бўлса экан...

— «Акангман, акангман» дейсиз, жаф урасиз, ўша машина келганда беш юз қарз сўрадим, янгамдан ўтолмай, ерга қарадингиз! Қарз сўрагандим, еб кетарга эмас. Жоним омон бўлса янги машинада даромад қилиб, қайтарардим.

— Йўғиди-да ўшанда пул.

— Э, бу эртагингизни кўп эшитганман, ака! Давлатнинг катта бедазори қўлингизда неча йиллардан бери...

Ака-ука сукутга чўмди. Бирпас хонада ноқулай жимлик ҳукм сурди. Ниҳоят Мамат бошини кўтарди:

— Ука-а, бу ўпка-гиналарингни қўй. Ҳадеб даво қилаверганча ўзингизнинг эпла. Бировни ака де, бировни ука де, кунингни кўр. Синглимиз уч боласи билан менинг қўлимга қараб ўтирипти. Каттаси Шониез бўлса шаҳарда юриб ўрганган, топар-тутарга укуви йўқ. Кўчириб келдим, директордан сўраб уй олиб бердим, пул ҳисобига бўлса ҳам жойлаштирдим. Бир тийин қўшиш у ёқда турсин, тузукроқ қарашганинг йўқ-ку. Ёмон одам эмас директор! Бугун юзимга солди, яхшиликка ёмонликми, деди. Бу ёғи нима бўлса бўлди. Мен директордан сен учун ҳам ўтиндим. Билмай бу ишга қўл урган, фалончилардан гумоним бор, ўшалар ўргатган бўлса керак, писмиқ укам менгаям бу тўғрида сира оғиз очмаган, деб сени орқаваротдан ёмонлаган киши бўлдим. Айтаман, келиб ўзи сиздан кечирим сўрайди, дедим. Ҳар қалай ўшанинг гапи гап. Ў-ў, Хидир билан ўйнашма. Мажлисда ўзи чеккада мук тушиб ўтириб, қайраб қўй-

ган одамлари гапирган эмиш-ку. Шундан ранг олавер... У хатни сенга ким ёзиб берувди ўзи?

— Нима, директор сиздан шуни аниқлаб беришни сўради?

— Э, падарига минг лаънат ўша!.. Нима, ҳали мендан ҳам сир яширадиган бўлиб қолдингми? У-ўв ука, биласанми...

Энди нима қилиш керак? Акасидан яна беш юз сўра-самикан? Директорга ҳеч бўлмаса минг сўм тутқизма-са бу янги машинани ҳам бошқа бировга ўтказиб юбо-ради. Акасидан пул чиқиши қийин. Уртада янга бор... Директорнинг устидан ёзиб кўрқитиб бўлмас экан. Икки ўртада... Аनावилар ўргатган гапни айтиб тўғри қилдими, йўқми? «Менинг кўлимда сизни йўқ қилиб юборадиган ҳужжатлар бор. Хат тайёр...» Олдинга шошилиб қолди, кейин дарров ўзини босиб олди-да, кўрқитишга тушди.

Тожибой кўрқиб-кўрқиб етган жойи шу. Энди орқага йўл йўқ. Бари бир ёзувчи деган номни олди. Тожибой-нинг бармоқлари мушт бўлиб тугилди. Қачонгача инда-май юради? Жонидан ўтиб кетди-ку!

— ...бўлмаса шу гап, ука. Эрталаб идорага бор-да, қуллук қил. Аҳмоқ эканман, де. Зора кўнгли эриб — одам-ку уям, аҳволингни билади, ўлдими, пул сўра-мас — «ол қулим!», деб юборса ажаб эмас. Жа, пул сўраса айтасан-да: «Бир-икки ой ишлай, чиқариб бе-раман...» Бордир ўзингдаям, сандиқнинг тубига...

Кўшни хонада қий-чув кўтарилди. Янгаси овозини кўйиб қарғанди. Кимларнидир шапиллатиб урди, бола-чалар чириллаб йиғлади.

— Ҳов-в, хотин! Тинчит уларингни! Меҳмоннинг ол-дига дастурхон ёзсанг-чи!

«Акажон! Ўзи атайлаб уриб йиғлатди-ку!»

— Ҳе ўл, амакингга ўхшамай, писмиқ! — Янга бат-тар қарғанди. Мамат ўсал бўлди. Томоқ қириб, у ёқ-бу ёққа аланглади:

— Ҳўй, сенга айтаяпман, чой келтир!

— Газ тамом бўлган! — Шанғиллади янга, ака-ука ўтирган хонага кираркан. — Мен сизга уч кундан бери баллонларни алмаштириб келинг деб зорланаман. Ни-ма, энди қоракуяга ботиб ўчоқ титайми? — Янга Тожи-бойнинг теласига келиб, тахмондаги бўғжомани тортиб олди. Шу пайт бўғжоманинг тагида турган олача ҳам сурилиб, Тожибойнинг елкасига тушди. Янга бўғжоман-ни силкиб отди-да, зарда билан олачани кўтариб, жойи-га қўйди. Буюмларни олганча-қўйганча Тожибой янгаси-га йўл бериб, эгилиб-букилиб турди. Янганинг турки совуқ. Қовоқлари учиб борар, «ҳа» дегудай бўлса юлишадиган важдатда эди. Янга Тожибойни бормисан-йўқмисан, демади, бетига қарамади.

«У-ў, янга, мен қарз сўрагани келганим йўқ».

— Нега унча шовқин соласан? — деди Мамат хотини-га, юраги бетламайроқ.

— Ана, девдай арзандангизни қаранг, эртага мактаб-га борадиган бўлиб турибди-ю, ҳалигача иштонига сияди. Иштон излаяпман. Ҳў, уруғ-пуруғинг билан қи-рилиб кетгур! Излаганда топилмайди!

— Э, жин урсин иштон-пиштонингни! Чиқ, бор! — Мамат ҳам орланиб, жойидан кўзгалди.

— Менга дўқ урганча олдин ўғлингизга қаранг! — деди янга бўғжомани кўтариб жўнаркан. — Биронта-сининг янги кийими йўқ. Олиб беринг. Давлатнинг бедасини сотиб, пул тўплаб ётибсиз-ку!

«Янгам гапимизни пойлаб турган экан-да!»

— Ма ол, кий савилингга! — Янганинг овози яна на-риги хонадан эшитилди. — Калнинг касри уриб, отанг қамалиб кетса, шу ҳам йўқ эртага. Кейин кўчага чи-қиб, тиланчилик қиламиз.

Акасини билмади-ку (акаси ҳар қалай бундай муома-лага кўникиб кетган), Тожибой ер билан битта бўлди. Аммо нима десин? Жигари-да! У-бу деса, оиламни буз-моқчимисан, деб яна тармашади. Умуман, бирини жи-гар деб, иккинчисини жиян деб, бошқасини ҳамқишлоқ деб андиша қилиб-қилиб, Тожибойнинг етган жойи шу. Аммо бари бир...

— Ака, майли, мен энди борай!

— Ути-ир, — деди акаси журъатсиз.

— Йў-ўқ, майли, кеч бўлиб қолди. — Тожибой кўз-галди.

— Калласида ҳуши йўқ, оғзида бир тиши йўқ, не бўрилар билан олишмоқчи. Толгани битта иштон, унияи кети йиртиқ... Тез кийиб ол, қирилгур! — Янга-сининг овози ҳовлига чиққанларида ҳам эшитилиб турди. — Кал бўлсак ҳам кўнглимиз нозик!.. Киявер, сени кетингга ким зарил?..

«Мен кетмасам энди янгам авжланаверади. Кейин акам муштлайди. Сўнгра янгам бир ҳафтагача пешана-сини танғиб, мени қарғайди: «Бехосият, қачон шу кел-са уйимиздан барака арийди!»

Йўл-йўлакай аनावиларнинг бириникига кирди. Бах-тига учови ҳам шу ерда йиғилиб ўтирган экан. Катта-си ҳам, кичиги ҳам: «Тожибой ака, э, келинг-келинг»лаб, тўрға ўтқизишди.

— Боплабсиз, Тожибой ака, — деди кичиги, — маши-нани сизга бермасдан иложи йўқ.

— Ҳай билмадим-да, — иккиланди Каттаси, — бер-майди-ёв. Гапини қаранг уни! «Устингдан янги хат тайёр!» деб кўрқитишга уринди эмиш. Шу гапни наряд-да айтиб ўтирипти. Кўрққанини билдирмайди. Бир нима-ни бошлайди у ҳали.

— Бари бир оёғи қалтираб қолди, Катта ака, иккин-чи хат борса — йиқилади. Мана кўрасиз.

— Унчалик эмас, Хидирнинг елка тирагичлари ҳали мустаҳкам. «Ким ёзганини, ким ўргатганини жуда яхши биламан», деди менга ўқрайиб.

— Ишқилиб Тожибой акамизга куч-қувват берсин, — деди ўртанчаси. — Минг гумон қилсин, Тожибой ака маҳкам бўлса... Хидир оёқлари тушовланган қўйдаи типирчилаяпти. Эрта-индин бўғзиланишини ҳам била-ди. Аммо иложсиз. Қайралаётган пичоққа мўлтайиб қараб ётипти.

— Ўзи, сиз сал шошиб қолдингиз-да, Тожибой ака, — деди кичик ўпкалаб. — Шофёрларга ҳужум қилиб, адашдингиз. Кейин ҳаммаси шунга тармашиб олиш-ди-ю, директорнинг устидан ёзилган бошқа гапларни «унутишди». Шунинг учун бизлар ҳеч нарса дея олма-дик.

— Асли «Сафарга машина сотди», деган жумлани олиб ташласак бўлармиди? — фикр билдирди ўртанча.

— Ҳа-а, бу сафар Хидир бизга қараганда пухталиқ қилди, — деди Катта ака, — Тожибойни чалқаштириш учун Абдуллани тайёрлаган. Ўзи доим гаприб юради-ган одам, ундан ҳеч ким шубҳаланмаслигини билган. Абдулла эса кўпчиликнинг фикрини ўзгартириб, чал-ғитиб юборди. Ҳечқиси йўқ, — Катта ака шоп мўйло-вини силаркан, аллақасёқларга умидвор тикилди. — Энди биз ҳам пухта бўламиз.

— Иккинчи хатга тафтишчини ҳам тиқиб юборсак-чи? Битта пункт тасдиқланмаганидан фойдаланиб, пора эва-зига шикоятни йўққа чиқарди, деб, а? — Ўртанча яна фикр билдирди. — Уша хат бўйича бошқа тафтишчи сўрасак.

— Жуда маъқул. Ёзишни бошлаймизми? — Кичик-нинг кўзлари илҳом билан порлаб, ручкасини чиқар-ди.

— Шошилманглар! Шошқалоқлик ишнинг белига тепади, — деди Катта вазмин. — Кўрдиларинг-ку ўзларинг. Бу ёғи пухта бўлиши керак. Иккинчи хат ҳал бўлсин, қолганини кейин гаплашамиз.

— Иккинчи хатни беринглар, мен бир кўрай, — деди боши қотиб қолган Тожибой.

— Кўргансиз-ку! — ҳайрон бўлди кичик. — Нима, кўрқяписизми?

— Нимагадир шу ишлар... менга ёқмаяпти, — деди Тожибойнинг асаби таранглашиб. — Қўйинглар, шу машмашаларга мени аралаштирманглар.

— Хат кетди, — деди Катта бамайлихотир.

— Қаёққа кетади?

— Тафтишчини областга ўзим ташлаб келдим-ку! Бу ишни ҳам Хидир журттага қилди... Хатни ўша ердан почта қутисига ташладим.

— Уҳҳ! — Тожибой пешанасига қўл тиради. Акасини, янгасини ўйлади. Бир нима бўлса душман-ку душман, янгасидан тириклайин қутулмайди.

— Сиз тап тортманг, — деди Катта насиҳатомуз. — Биламиз, Хидир, Мамат акангизга дўқ урди. Бир оғиз гап билан қамаб юбораверадиган замонлар ўтиб кетган. Бошқача давр ҳозир, Тожибой ака. Кўзингизни очинг! Шунақа сотилиш ниятингиз бор экан, эртарақ айтмайсизми? Номингизни ўчириб, мана буларникини кўярдим.

— Нега энди фақат бизларники?..

— Менинг номимни қўйиш мумкин эмас. Директорликка даъво қилиб юривди. Хидир тайинлангандан кейин аламзадаликдан ёзаяпти, деб жанжал кўтаришади, — деди Катта тушунтириб ва яна Тожибойга мурожаат қилди: — Бизга ҳам сизни аралаштириш жуда зарил эмас эди. Шу бечоранинг ҳовлисиғам имкон борнда қуёш тегиб қолсин, деган бир эзгу ниятда айтгандик. Сиз кўндингиз. Биз ахир сизни мажбур қилганимиз йўқ-ку! Шундайми? Энди аравани кўчанинг охиригача тортинг. Йўлда йиқилиб қолсангиз оёқости бўласиз. Шуни унутманг. Хидир — илон. Олдин авраб чақиради, кейин ютади. Ютолмаса — чақади. Яхши гапирди, деб бизга тайсалланг. У яхши гап билан ишингизни тўғрилаб қўяди, ўзингиз ҳам билмай қоласиз. Эрталаб янги машина оламан, деб ўйладингизми? Олиб бўпсиз! Икки минг ҳисобига машина Абдуллага кетди.

— Биринчи хатни ёзмаганингизда ҳам майлиди, — кичик Катта аканинг гапини қувватлади. — Номим ёзувчига чиқди, деб ўйлаяписизми? Сиз ёзувчи эмас, ҳақиқатни талаб қилаётган жабрдийда инсонсиз! Барлоздагиларнинг кўпи сиздан хурсанд. Кейинги бир ҳафтада Хидирнинг ўзи ҳам хийла тийилиб қолди-ку...

— Ҳа-да! — ўртанча чўккалаб ўтириб олди. — Хидир ҳам, ундан олдинги директорлар ҳам сизга «одамми-сан» демаган, хатдан кейин эса Хидир сиз билан ҳисоблашишга мажбур бўлди.

— Хидир ҳали-вери ҳисоблашмайди. — Катта ака оталарча бош чайқади. — У ўйин кўрсатаяпти... Энди подполъедан чиқишимиз керакка ўхшайди. Яна текшириш келса, ишонган Тожибой акамиз яна оғзидаги ошини олдириб ўтирса... Бизга натижа керак! — Катта хонтахтани муштлади. Дераза зириллаб кетди.

— Хатни булар ёзганди, десангиз ўзингизга қийин бўлади, Тожибой ака, — деди кичикнинг вазоҳати ўзгариб. — Хатдаям, конвертдаям сизнинг ёзувингиз. Тўхматчига чиқиб қоласиз. Тўхматчи эса Жиноят кодекс бўйича бир йилдан уч йилгача қамалади.

Тожибой индамади. Бармоқларини юзига босди. Бутун бадани, юз-кўзи, сочларини ҳам совуқ тер қоплади.

— Нима керак шунақа гаплар?! — Катта ака суҳбат оқимидан мамнунлигини билдириб қўймаслик учун ўз оёқларига тикилиб, пастки лабини қимтиб-қимтиб, давом этди: — Йўқ десангиз — ихтиёрингиз... Аммо айтиб қўяй: Хидирга бари бир, лекин икки мингсиз машина ололмайсиз. Хидир нархна кўтариб юборган. Агарда тоат-ибодатларимиз кўкка етиб, ўрнига мен бўлиб қолсам, то мен тургунча мендан ҳам яхшилиқ умид қилманг. Майли боринг, сизга руҳсат!

Хонага оғир жимлик чўкди. Тожибой чиқиб кетарини ҳам, ўтирарини ҳам билмасди.

— Ҳўш, нима қарорга келдингиз? — жиқиллади кичик. — Айтинг-да кетаверинг.

— Бўпти, — деди Тожибой афсус-надоматга тўла нигоҳини уйнинг бурчагига тикиб. — Иккинчи хат ҳам меники, аммо кейин мен четга чиқаман.

— Ҳа, бу эркакча гап, — деди ўртанча сал эркинсиниб.

Катта ака қовоғини уюб, аразлади.

— Бўпти, мен кетдим. Шу гап — гап! — Тожибой ҳорғин кўзғалди.

Ўртанча Тожибойдан олдин кўчага чиқиб, у ёқ-бу ёққа қаради, пойлоқчи йўқлигига ишонч ҳосил қилгандан сўнггина Тожибойни дарвозадан чиқара солиб, ичкаридан занжирлади.

Тожибой кўчасига етганда йўлини иккита девдай-девдай йигит тўсди. Бири директорнинг машинасиз қолган жиннисифат жияни, иккинчиси нотаниш.

— Ҳўш акам, қўлингиздан нима келди? — деди Жиян хунук ишшайиб. — Яна ёзасизми?

Тожибой индамади. Қаради, қаради, унча-мунча ҳадиқиради, лекин кеч тушгандан бери турли-туман дўқларни эшитавериб дийдаси қотиб кетгани учунми, «э қўй, бир камим сен қолгандинг!» дегандай Жиянни айланиб ўтаётганди, шериги қулоғининг тагида қўлини кўтарди. Алланарса ярақлади, ярақладию томоғига ўткир тилги бир нарса қадалди.

Тожибой эсанкиради. Кўзларидан ўт чиқиб кетди. Қуруқ дўқ бошқая бунақа қилиб кўз ўнгингга ўлимни нақд қилиб қўйса бутунлай бошқача бўларкан. Оёқлари қалтиради. Ичи тўкилди.

— Ол! Пичоғингни ол! — деди Жиян шеригига. Шерик пичоқни олди.

— Билиб қўйинг, — деди яна Жиян таҳдид билан, — болаларингизнинг ҳурмати бу сафар омон қоляписиз. Бундан кейин қадамингизни билиб босинг. Ҳеч кимга «мени сўймоқчи бўлди», дея айта кўрманг. Мабодо айтсангиз, мен қамалсам, умуман, яна хат ёзсангиз мана бу шеригим, унинг шериклари бир оқшом келди-да, бола-чақангизни чавақлаб, уйингизга ўт қўйиб кетади, инсон зотининг ақли етмайдиган иш бўлади. Шеригим каллакесарларнинг бошлиғи.

Тожибойнинг кўз ўнги қоронғилашди. Қирқ беш йил умр кўриб, бугунгичалик кўп дўқ эшитмаган, панд емаган, ўлимни бу қадар бўйнига олмаган эди. Биридан қутилиб иккинчисига, иккинчисидан қутулиб, учинчисига тутиляпти. Шунча яшаб, бирон киши билан қаттиқроқ гаплашган, гап талашган одам эмасди. Тинчгина амал-тақал рўзгорини тебратиб келаётганди. Анавиларнинг гапига лаққа тушдию... Ўша машинани тайин менга беришади, деб ишонч билан кутаётганди-да. Ҳеч нарсани бекорга беришмас экан. Кутиш эмас, оёқни қўлга олиб югуриш керак экан... Алам ўтиб турганди. «Қараб қолаверасанми, сен ҳам одам бўлиб бичир ёз!» деди бири. Иккинчиси қалам тутқизди. Учинчиси айтиб турди, аламзада Тожибой ёзди. Ёзган билан ҳам, мана, ҳеч иш чиқмади. Қайтага ҳамма юз ўгирди. Директор алдади, Йўлдош мазахлади, акаси сўқди, янга-

си қарғади, анавилар қўрқитди, Жиян пичоқ тиради. Ҳў-бў-ўй! Бу нима қўргулик?

Тожибой ўзига келганда ёлғиз эди. Жиян шериги билан қандай пайдо бўлганини ҳам, йўқолганини ҳам пайқамай қолибди. Ростдан улар пичоқ тирадимми, ё туш қўрпакими?

Нималар бўляпти ўзи! Тожибойнинг гуноҳи нима? Ҳақини талаб қилганими? Анавилар ўргатмаганда ҳам ахир... одам-ку Тожибой ҳам! Бозордаги мол эмас, ўтган ҳам, қайтган ҳам турткилайверса! Жиян нимага зуғум қилди? Машинасини унга эмас, Сафарга бериб юборди-ку. Эҳҳ! Ахир... Ҳали директор заррача парво қилгани йўқ. Каттанинг гапи тўғри. Янаям эрталаб аниқ бўлади... Жиян «тоға ўзимники!» деб ҳеч бўлмаса иримига қўл узатмай, бепарво янги машинани миниб юраверган, Сафар пул тикиштирса ҳам етолмаётганди. Тожибойнинг хати директорга дастак бўлгану Жияннини авраган... Ҳ, Хидир! Сени тулки деганларича бор экан. Ҳали менга ҳам роса-а эзиб тушунтирдинг! Опкелиб беради, деб ўйладингми? Мана буни оласан! Шошмай тур!.. Аммо... пичоқ тираганлари жон-жонигача қақшатиб боряпти. Энди нима бўлади? Наҳотки шундай замонда ҳам катта бир оилани оппа-осон бўғизлаб кетаверишса?!

Тожибой ҳовлисига ўтиб, толчиқидан ясалган дарвозасини наридан-бери маҳкамлаган бўлди. Бари бир дарвозанинг икки томони очик қолди. Хоҳиш бўлса дарвозанинг ҳар қандай бурчидан бемалол ошиб ўтса бўлади. Умуман, дарвозанинг ўзини ҳам яхшилаб бир тепса ағанаб тушади. Лекин ҳарна, кўнгилга мадор-да! Дарвозанинг табақаларини сим билан ўрадию уйига жўнади. Гўё ҳовлининг нимқоронғи бурчақларидан кимлардир пичоқини яланғочлаб, йўлини пойлаб тургандай, кимдир ҳозир орқасидан шарпасиз етиб келадю елкасига пичоқ санчадигандай бўлаверди. Супа ҳам жимжит. Деразаларда чироқ ёғдуси кўринмайди. Гўё бояғилар аллақачонлар киришгану болаларини хотини билан қўшиб... Тожибой додлаб юборай деди. Ҳуи шу ерга етганда ўзининг қўргуликларини ҳам унутиб, қора тер ичида эшикни тортди.

Эшик ичкаридан қўлф эди.

— Онаси! Ҳо, онаси! Бормисан?! Эшикни оч! — Тожибой жон аччиғида талпиниб, эшикни силкилайверди.

Хотини ҳали ухламаган шекилли, бошига рўмолини елвагай ташлаганча тезда етиб келиб эшикни очди.

Тожибой ўпқасини қўлтиқлаганча ичкарига кирди. Нималардир демоқчи эди, тили оғзига тикилди. Кўзлари косасидан чиққудай бўлиб, атрофга олазарак тикилди.

— Тинчликми? — сўради хотини хавотирланиб, эшикнинг зулфинини яна соларкан: — Мунча ҳаяллаб кетдингиз?

Тожибой индамай ичкарига ўтди. Хоналарга назар ташлади. Болалари ўринлариде ётишарди.

— Нима бўлди? Нега индамайсиз? — Хотинининг ҳам юрагига гўлгула тушди. — Қаерларда юрибсиз? Боя директорнинг жияни сизни излаб келди. Уруғ-аймоғи билан умрида остонамизга қадам босмаган одам!

— Ҳеч гап йўқ, акамникига боргандим... Керак бўлсам топиб олади-да, — деди Тожибой. Дедию вужудини қалтироқ босди. Важоҳатини билдириб қўймаслик учун чинни косани пақирдаги сувга тўлдириш баҳонасида эгилди. Кейин косани кўтариб ичди.

— Овқат ейсизми?

«Шу вақти томоқдан овқат ўтармиди?»

— Йўқ, янгам ош пиширган экан. Қорин тўқ, — деди Тожибой, ўз хонасига бурилиб.

— Қала-ай? — деди хотини кулимсираб. — Қайнисига эрипти-да бир...

— Ким билади, ишқилиб, охири бахайр бўлсин. — Тожибой ўзига солинган тўшакка бориб, ҳали тахламли турган ёпинғич кўрпасининг устига чўкди.

— Машина нима бўлди? — сўради хотини эшикка суяниб.

Тожибой: «Булар машина берармиди?» дегандай қўл силкиди. Ичидаги титроқ сув ичганда камайгандай бўлганди, энди яна авжланди. Ишқилиб, эрталабгача жинни бўлиб қолмаса гўрга эди.

— Қўйинг, отаси, эски машина минсангиз ҳам бир кунимиз ўтяпти. Ёзманг ҳам, олишманг ҳам булар билан. Очдан ўлмасиз. Жияннинг турқи ёмон. Кўзларига қарадимму ичимга бит оралади.

«У-ў, хотин! Ана шундай деб, андиша қилиб, умр ўтиб кетди. Билмайман, эртанги кунимиз қандай бўлади? Жонгаям ишонч қолмади. Мени ўлдириб қўйишса... — Тожибойнинг ичи «шувв» этиб музлади. — Ишқилиб, болаларга тегишмасин!»

Тожибойнинг ич-ичидан хўрлиги келди. Кўзларига ёш қадалди. Юзига сизиб чиқаётган ёшларни кўрсатмаслик учун кўйлагини ечаётган киши бўлиб қўлларини кўтариб, кўйлаги билан юзини тўсди. Шу баҳона ёш томчиларини артди. Укириб йиғлаб юбормаса бўлди. Бунчалар хокисор бўлмаса хотини! Узи-чи? Ундан бадтар! Шунинг учун ҳеч ким ҳурмат қилмайди. Шунинг учун акагини билан янгагини ҳам сафар дуч келганда қоп-қоп насиҳатларни қўлтиқлатиб юборишарди. Тожибой — укам, бу — укамнинг хотини, дейишдан керак бўлса орланади. Ана шундай бўлиб тургандан кейин бошқалардан ўпкаламаса ҳам бўлади. Дуч келган одам ақл ўргатади. Узининг ақли ўзига етар, кунни ўтяпти-ку шуням, демайди.

...Жияннинг пўписаси баридан ошиб тушди. Бошқа одамга бундай қилолмасди.

Қачонгача? Қачонгача буларнинг замзамасига чидаб юриши керак? Етар ахир?! Ёруғликка чиқадиган кун борми?

Тожибой тўшагига ўтиб, кўрпани устига тортди. Узи сезмаган ҳолда қаттиқ уф тортди. Юраги куйиб борарди.

— Онаси, қатиқ-патиғинг борми?

Хотини шипиллаб бориб, қатиқ келтирди.

Шу пайт икки ёшли кенжаси уйқусираб ёнгишиди. Нималарнидир пичирлаган бўлиб, ағдарилди. Хотини қатиқ тўла косани Тожибойга тутқиза солиб, ўғлини кўтарганча ташқарига чиқиб кетди.

Тожибойнинг томоғи яна ёппа бўғилди. Эшикнинг олдида пойлаб туришган бўлса? Хотини чиқиши билан орқасидан... Кейин ўғлини биғиллатиб... Тожибой ич кийимда қандай қилиб эшикка отилганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Қани, «а-а» қил-чи ўғлим. Кейин яхши ухлайсан, ширингинам! Иштонини ҳўлламайди-да бу! — Хотини олманинг тагида бамайлихотир ўғилчасини авраб тўс-тирарди.

Тожибой бирпас термулиб турди-да, ичкарига қайтди. Қаприқиб бораётган юрагини босиш учун косадаги қатиқни бир кўтаришда охиригача симирди. Са-ал ўзига келгандай бўлди. Ҳар қалай, жинниликка бир баҳа борга ўхшайди. Кейин ўзи бориб, косани яна қатиққа тўлдириб келди-да, хотини қўйган дастурхонни очиб, нон олди. Қорни қаттиқ очганлигини эндигина сезаётганди.

Эрталаб ишга отланаётганда хотини: «Бугун пичоқни опкелақолинг, ўзим тошқайроқда ўткирлаб оларман», деди. Йўқ, таъна қилмади, жанжаллашмади. Шунчаки

айтгани учун ҳам жиззакилашиб кетган Тожибойга қаттиқ таъсир қилди. Қанийди, хотин дегани ҳам гапинга гап қайтариб, талашиб, жанжаллашиб турса... Баъзан юракнинг чигили унча-мунча ёзилармиди? Шунчаликка боришганки, оилада фақат битта пичоқ бор. Етишмовчилик-да! Хотини айтмаса ҳам Тожибой сезиб юрибди. Бир у қўшининг, бир бу қўшининг пичоғини опкелиб ишлатишяпти. Битта пичоққа пул ортиролмагач Тожибой нима қилиб юрибди, эркакман деб?!

Йўл-йўлакай дуч келган бир-иккита ҳамқишлоқлар қўл бериб кўришишди. Хушҳол, хушмуомала. Тожибой ҳайратланди. Сира бунақа бўлмасди. Илгарилари салом берса оғриниб алиқ оладиган одамлар!

Тожибой гаражга киргандан чархчининг ўзи чақирди: — Пичоғингизни опкелинг, Тожибой ака! Яхшилаб ўткирлаб бераман, уч сўм чўзасиз!

Ҳазиллашдимиз, чиними, Тожибой машинадан пичоқни опкелди ҳамки, тушуниб етмади. Ахир уч сўмга бунақа пичоқнинг тўрттасини олиш мумкин. Уч сўм ортиқча пули бўлганда ўн беш кундан бери ялиниб юрармиди?

— Майли Тожибой ака, пул бермасангиз ҳам, соғлигингиз керак! Худо йўлга ўткирлаб берай. Баъзан савоб иш ҳам қилиб қўйишимиз керак-ку!

Шу пайт директорнинг «Волга»си гаражга кириб келди. Диспетчер хонаси яқинидаги янги машина атрофида одам уймалашди. Директор ичкарига кириб кетди. Тожибойнинг кўзлари тўрт бўлиб, кузатаркан, бетоқатланди. Чархчи бемалол ўз ишини давом эттирарди. Тезроқ бўла қолмайдими? Тагин Тожибойни излаб қолишса? Тожибой топилмаса. Кейин «Тожибой йўқ экан», деб янги машинани бошқа бировга бериб юборишса-я!

— Болта бўлиб кетибди-ку бунингиз, — деди чархчи бамайлихотир. — Умрида чарх кўрганми, йўқми?

Тожибой индамади. «Бўласанми, йўқми», дегандай чархчига қараб қўйдию яна директорнинг йўлга умидвор кўз тикди. Агар янги машинани берса унинг тўғрилигига ишонади!..

— Шошиб қолдингиз-да кеча Тожибой ака, — деди чархчи семиз гавдасини оғир қимирлатиб, пичоқни пақирдаги сувга ботириб оларкан. — Бу аблаҳларнинг адабини бериш керак эди-ю... «Тожибой аканинг ёзганлари юз фоз тўғри!», деб ўрнимдан туриб кетаё дедим-у, сал қолди-да., тагин шайтонга ҳай бердим. Йўқ жанжални нима қиламан ўзим сотиб олиб? Мен-ку майли, нуқул орқаваротдан директорни сўкиб юрадиган, ундай қилиб-бундай қилиб қуритиш керак, деганларга кеча бир фурсат келиб қолганди, ҳаммаси димқиби кетди. Э, бу одамлар! Сиз сағал тажрибасизлик қилдингиз. Ҳа-а., ҳали ҳаммаси изга тушиб кетади. — Чархчи чархни тўхтатди-да, пичоқнинг тиғини силаб кўрди. Кейин тошқайроқ билан тиғинг қировини кеткиза бошлади. — Тожибой ака, шунга билиб қўйинг: кўллар сиз тарафда. Бу оқшом Барлосда ҳеч ким ухламаган. Эллиқдан ортиқ киши бирлашиб, юқорига хат тайёрлашяпти. «Мана, Тожибойни ҳеч нарса қилолмади-ку, — дейишяпти одамлар. — Қачонгача писиб юрамиз?» Пичоғингиз тайёр, ака. Тиғи етса бўлди, ўзи кесиб кетаверади. Мен розиман. Яхши кўнларингизга буюрсин. Тўйларда ишлатинг...

Тоқати тоқ бўлиб кетган Тожибой чархчига эвини қилиб миннатдорчилик билдиришга ҳам сабри чидамай, ўнг кафтида пичоқнинг сопини тутганча, чап кафтида тиғинг ўткирлигини билиш мақсадида пайпаслаб, одамлар йиғилган тарафга юрди. Ярим йўлга етмасданоқ ичкаридан отилиб чиққан Абдулла янги машинанинг эшигига калит солди.

Тожибойнинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Бир дам йўлнинг ўртасида анграйганча туриб қолди. Демак «Катта ака» ҳаммасини билган экан-да! Демак... Аввал хўрлиги келди. Кейин алам қилди. Алам эса ғазабга айланди-да, одамларга яқин борди. Ичкаридан Хидир Собиров ҳам чиқиб кела берди.

— Бу машинаниям энди... бермайсизми менга? — деди Тожибой, ички бир алангадан ҳансираб-қоврилиб.

— Сенга янги машина нима керак? Қаламинг бор, қоғозинг бор, ёзавер! Машинани Катта акангдан оласан. — Директор масхараомуз ишшаркан, мадад тилаб, йиғилганларга тикилди. Лекин одамларнинг биронтаси директорга қўшилиб кулмади. Ҳамма сукут сақларди.

— Беринг шу машинани менга! — деди Тожибой секин, аммо таҳдидли овозда.

— Э, бор, дўқ урганча олдин ўзингни эплаб ол! — Директор ён тарафга ўгирилиб, кимларнидир қидира бошлади. — Сенга янги машинани ишониб бўладими? «ГАЗ-53» ҳайдаб кўрмагансан. Бузиб қўйсанг нима бўлади? Давлатнинг моли, қимматбаҳо нарса. Отамники эмас! Ҳар бир машина учун катталар олдида жавоб бераман.

— Хидир ака, шу ишингиз адолатдан бўлмапти лекин, — деди одамлар орасида турган Қурбон тракторчи. — Ҳеч бўлмаса Абдулла аканинг эски машинасини беринг бу кишига. Ҳаққи бор!

— Ҳаққи бўлса ҳисоблаб олсин. Сен ўртада адвокатлик қил. Абдулланинг эски машинаси ҳам эскимас ҳали. Энди икки йил бўлди. Қўлидан иш келмайди тарафини олаётган одамларингнинг. Ана, битта болти йўқ деб отдай машинани бир ойдан бери қантариб ўтирипти. Аслида тагидагини ҳам тортиб олиш керак! — директор овозини баландлатди-да, кўрсаткич бармоғини бигиз қилди. — Бошқа шофёр бўлганда бу машинани аллақачон одам қилиб оларди.

— Бермайсизми? — Тожибойнинг овози жуда бўғиқ, йиғлоқи, ҳатто кўрқинчли ва яна аянчли эди.

— Э, менга ёзувчилар керак эмас! Бор! Қаёққа арз қилиб борсанг боравер! Менга деса ЮНЕСКОга бор. Қишлоқдан бутунлай чиқиб кет! — Директор терс ўгирилди.

— Хидир ака, менга қаранг! — деди Тожибой. У ҳамон асабий титраётган кафтида пичоқнинг тиғини сийпар, кўзларидан шашқатор ёш оқиб борарди.

— Нима дейсан, урасанми?... — директор аччиқ билан ўгирилди ва кўзлари даҳшат ичида тепага битиб, қўллари осилди. Папкаси ерга тушдию очилиб кетди.

Тожибой опшичогини ярмигача директорнинг биқинига тиқиб юборган эди... Бир зум ҳамма қотиб қолди. Кейин бирдан ичккан, ҳайиққан, изиллаган товушлар, нидолар эшитилди.

Папкадаги қоғозлар сочилиб кетган, қоғозларнинг устига директорнинг ўзи юзтубан тушган, ёнида қоғозларга аралаш-қуралаш икки боғлам ўн сўмлик кўриниб турар, биқинидан булоқдай бўлиб тўкилаётган қоп-қора қон боғлам пулларнинг устидан сизиб ўтиб, ерга ёйиларди.

Шалвираб қолган Тожибой бир дам лоқайд одамдай бу манзарага тикилиб турдию инграб юборди. Қўлидаги узун ошпичоқ сирғалиб ерга тушди. У қонли қўлларини (ўзи ҳам бундан беҳабар) юзига босди. Осмонга қаради. Ҳайритабий бир овозда хо-холаб кулганча эгри таёқдай аввал осмонга отилиб, кейин ерга гупиллаб тушди.

Бу Замин — менинг элим,
бу Замин — менинг дилим,
Бу Замин — менинг онам,
Бу Замин — менинг синглим.
Оғир тушмасин унга ҳатто сўзсиз ўлимим...
Мен Замин фарёдидан — самоларда жон бердим,
Мен Замин фарёдидан — самоларда жон бердим.

* * *

Жаҳон ичра яна минг бир жаҳон топдим,
Ёмондин ҳам ёмонроқ минг ёмон топдим.

Кўнгил қўйига тушдим, мен, равон бўлдим,
Бу йўлни лек чағиру норавон топдим.

Биров сўйлар ғамидин ҳам, камидин ҳам,
Ани мақсуд йўлида нотавон топдим.

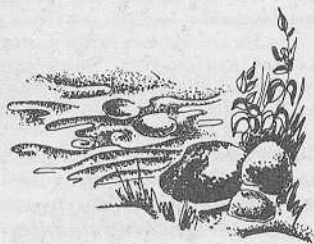
Биров меҳробу меҳримдин фиғон айлар,
Ўзин меҳробидин лекин чаён топдим.

Булардин ҳеч даво йўқдир, раво йўқдир,
Булардин бир умр куйдим, зиён топдим.

Аён бўлдим ўшал кунким нигоҳида
Нигорнинг муддаосини ниҳон топдим.

Анинг мижгонларига дилни жо этдим,
Ниҳоят беомон жонга омон топдим.

Бу манзил ичра энди ҳеч ишонмасман:
Бошимга бунча савдони қачон топдим...

Қайтмади...

Тескарига оққан дарёлар қайтди.
Тоғларда йўқолган садолар қайтди.
Мени излаб кетган нидолар қайтди,
Болалик қайтмади.

Қайтмади.

Сомонлар янчилмай қолган куз пайти
Адирлар заъфарон алвидо айтди.
Мени олиб кетган подалар қайтди,
Болалик қайтмади.

Қайтмади.

Бу кўча, бу ҳовли,
бу уй,
бу тандир

Бир кун сесканади, сассиз сиқтайдир:
Ўн йил ғойиб бўлган олапар қайтди!
Болалик қайтмади.

Қайтмади.

Қолдириб кетдимми уни даштларга?
Ёки топширдимми шиддат, шаштларга?
Бўзлаб чорласам-да, битиб хатларга
Болалик қайтмади.

Қайтмади.

Қалдирғочлар қайтди.

Тойлар от бўлди.
Юртнинг тоғу тоши менга ёд бўлди.
«Уҳ» деганим менинг хотирот бўлди,
Болалик қайтмади.

Қайтмади.

Йилларни ағдарар бу кун сўроғим.
Қайдадир ул менинг эрка сўқмоғим?
Дилга жо бўлди бор яқин-йироғим,
Болалик қайтмади.

Қайтмади.

* * *

Мен ухлаб қолибман.

Йилларим куйди —
Бировнинг додига етмаган сўзим.
Фаслим ўтаверди. Асрим ўтаверди.
Мен ухлаб қолибман, дунёи азим.
Қоялар қулади Тўполондарёга,
Балиқлар кўзида даҳшат, алвидо.
Фалаклар қаърида Замин фарёди.
Мен эса — бесадо, бесадо...
Кимнинг тушларига нур сочдинг, осмон,
Шабнамларга чайиб овозларини?
Йилларим куйди,
Мен ухлаб қолибман
Қўйвориб асримнинг тормозларини.
Адирлар сарғайди.

Абадий сувлар

Оқиб кетаверди,
кетаверди.

Мени уйқу отлиғ тинч оқар дарё
Олиб кетаверди,

кетаверди...

Қора қирғоқларда қолди тушларим.
Уйладим:

Мен энди бошқа қайтмайман.
Бу хобу хаёлнинг мавҳум қиссасин
Ҳеч кимга айтмайман. Айтмайман!
Олис чинқириқдан уйғондим ногоҳ,
Қарадим:

Теграмда бирор одам йўқ.
«Увв-увв» йиғи келди Сурхондарёдан:
«Отам йўқ, акажон, энди отам йўқ!»
Ғафлатда қолгандим илк бор умримда.
Энди кечалари уйқу келмайди,
Энди тўполонсиз оқар Тўполон.
Отамни ўйлайман, у-ку келмайди,
Бироқ тунларимнинг туби-тубида
Чўккан кўзлардайин бедор унлар бор:
Дўстим, яшамоқ бор ҳали дунёда,
Дўстим, бу дунёда ҳали кунлар бор.
Ва сиз, оталари тирик юрганлар,
Меҳру оқибатни ўйлаб тўлғонинг,
Севги бор.

Ҳаёт бор.

Ҳамма нарса бор.
Сиз фақат уйғонинг, уйғонинг!

БОШИШ

Оқамали
Содиқ

Расми Д. Мурсалимов ишлаган

Ҳикоя

Фикр, бутун борлиғи фикр. Ора-сира электровознинг хуштагидан сесканиб «уйғонади», ғилдирақларнинг оҳангини шарҳлайди: тақа-тоқ, тақа-тоқ, мана шундай ишлар, мана шундай ишлар. Бу «мана шундай ишлар»-нинг замирида нуруний бир она бамисоли йўлларни кўзига йиғмоқчи бўлгандай олисларга тикилиб-тикилиб қарайди, сал нарида эса бир келин ҳозиргина бир велосипед дардида йиғлаб овунган боласини бағрига босиб: «Йўқчилик-да, — дейди, — ҳой мулла ака, олинг манави узукни, ҳозир тилланинг бозори чаққон, камида икки юзга кетади». Кейин бу «мана шундай ишлар» унга яна кўп нарсаларни ваъда қилади.

Сирасини олганда, зим-зиё тун қаърига ўрмалаётган поезднинг маъноли тақирлаши, дарчадан хасислик билан бўлса-да, жилава қилаётган юлдузларнинг сариқ шуъласи унинг учун етарли эди. У бу шуъладан илҳомланиб қарзларини узати, шеърларини чоп қилдиради, эски ваъдасига биноан миттигина ўғли Урмонга янги велосипед олади, Латифасини даволатади. Ҳақимларнинг айтишича, улар тагин бола кўришлари мумкин. Дўмбоқ-дўмбоқ болалар келади унинг кўз ўнгига. Ушунда Урмонини ҳеч ким уролмайди, ҳатто маҳалла болаларининг ҳаммаси бир жойга йиғилса ҳам, уришолмайди.

Булар ҳаммаси худди ҳақиқатан бўладиганга ўхшаб туюлади. Ва бу одам юлдузлар нури тушиб турган вагон эшиги ёнида Латифасининг сочларини силаётгандай ўзига ўзи гапирди. «Сен менинг сеvimли хотинимсан, — дейди, — умримда ҳеч сени «азизим» демагандим, энди дейман, Латифа».

Бу одамга гўё шу сўзларни хотинининг қулоғига пичирлаётгандай, хотини зўрға ўзини тутиб тургандай туюлади. Ҳозир бошини эрининг кўксига суйкаб йиғлайди. У Латифани овутиди: — Яхши, азизим, яхши, йиғлама, ҳаммаси изга тушиб кетади, чйроқни, сен ҳам «бола ухлломаяпти, чйроқни ўчир» демайсан. Кечаси билан ёзаман ва ишлайман. Сени албатта асаримга қаҳрамон қилиб оламан, яхши-ёмон кунларимга чидадинг, Латифа...

Онам бечора қўлида, этагида борини бизга юбориб турди, лекин барибир қийин бўлган. Сен чидагансан, толенинг юкини кўтаргансан. Уқишингни битириб ол, дегансан, ҳаммаси яхши бўп кетади. Ҳа... шундай... Одамлар бизга қарз беришган. Эҳ, бу қарзлардан қутулсайдим, кўнглим тинчирди. Анов Кечалўғлининг қарзи ҳеч менга уйқу бермайди. Тун бўйи тепамда туриб: «Эркакмисан? — дейди, — икки юз сўм ҳам пулмики, қайтара олмайсан. «Институтни битирай» дердинг, битирдинг, яна қандай важинг бор? Энди хотининг тузалишини ҳам кутишим керакми? Бунақаси кетмайди, оғайни, қарз олдингми, қайтар. Қандай қайтаришинг билан менинг нима ишим бор? — Қайтар, вассалом. Уғирлик қиласанми, тиланчилик қиласанми — фақат қайтар. Ўзи биз хато иш қилдик — сенга пул бердик... Ҳой жамоат, буни мен ўқитганман, мен одам қилганман, энди пулимни еб кетмоқчи, мени кечади, деб ўйлайди... Вой, ҳаром томоғ-е, ундан кўра хотинингни кўш-шш...»

«Мен чидай олмайман. Кечалўғлини хиппа томоғидан бўғаман. Нега бўғаман? Ахир пулини талаб қилишга ҳаққи борку! Фақат мен бўғаман, унинг юзи қораяди. Тилини тишлаб қолади. Оғзининг ичида тилла тишлари ялтирайди. Бошимга жин урдими, билмайман. Кечалўғлининг томоғига бармоқларимни ботиравераман. Шу пайт кучли бир қўл елкаларимга ёпишиб мени орқага тортади, ўгирилиб қарайман: Жавер. Қўлларимни боғламасликни илтимос қиламан.

— Сенда ғурур деган нарса борми, нега бу кишининг пулларини қайтармайсан?!

— ...сиз бу одамдан қарзингиз борлигини инкор этмасангиз керак?

— Йўқ.

— Эшитяпсизми, жаноблар, у қарз олганини инкор этмади...

— Тинчланинг, худо хайрингизни берсин, қичқирманг, гувоҳ керак эмас, — деб мен унинг оғзини юмаман. Булар ҳаммаси беихтиёр рўй беради. Нега бундай қилганимни, кимдан уялганимни билмайман. Фақатгина Жавернинг оғзини юмиш кераклигини биламан. У қичқирмаса бўлгани. Шунинг учун ҳам қичқирмасинки, бу ер Франция эмас, аҳоли фаровон яшаётган ўлка ва менингдек олий маълумотли бир каллаварамнинг қарздор бўлиб юришга бутунлай ҳаққи йўқ. Тўғри-да, икки юз сўм ҳам пулмики, қайтара олмасам.

Қўлимни Жавернинг оғзига тутаман. У ғазабланиб, қўлларимни қайирмоқчи бўлади. Қайиролмайди. Унинг таажжубини

ҳис қиламан. Мен унга нисбатан ниҳоятда заифман ва шу заифгина гавдамда бундай катта кучнинг борлиги ҳақиқатан ҳам одамни ҳайрон қолдиради. Жавернинг икки нафар ёрдамчиси ҳам қўлларимга ёпишади. Лекин эплашолмайди. «Қўлларим тошдай, бекорга ўзингизни қийнаманг, — дейман, — милиция идорасигача барибир қўлимни бермайман». Ноилож таклифимга кўнадилар. Бирдан Жавер бизнинг юртда нима қилиб юрганини сўраш лозимлиги хаёлимга келди:

— Сиз, жаноб Жавер, билишимча, полиция ходимисиз, шундайми?

— Ҳа, жаноб.

— Ундай бўлса бизнинг юртда нима қилиб юрибсиз?

— Қонунни қўриқлайман, жаноб, — у совуққонлик билан жавоб беради.

— Қайси қонунни, ҳурматли Жавер? Умр бўйи буржуазияга хизмат қилган одамсиз, бизнинг социалистик қонунларни қандай қўриқлайсиз?

— Фарқи йўқ, жаноб.

— Нега энди фарқи йўқ бўлар экан?

— Шунинг учун фарқи йўқки, биз бундан фақат қўриқлаш учун келганмиз. Биз қўриқчимиз, қайси қўриқ бўлса бўлаверсин, биз учун фарқ қилмайди.

— Ундай бўлса, фаолиятингизнинг ҳеч бир маънавий асоси йўқ экан-да?

— Лекин моддий асоси бор.

— Демак, мен сизга пора таклиф қилсам бўлар экан-да!

— Ҳммм... шундай-да... қанча беришингизга қаралади...

— 35 сўм.

— Оз.

— Қанча бўлади?

— Камиди юз сўм.

— Сиз Жан Валжандан янада кўпроқ олардингиз-а...

— Гап тамом, жаноб, баҳсга чек қўяйлик. На сиз Жан Валжансиз, на-да бу ер Франция. Биз нон ва миллионлар салтанатидамиз, қўлингиз чўнтагингизда бўлсин.

Мен таряддудсиз қўлимни чўнтагимга тикаман. Бу чўнтагимда ўзи ҳеч вақо йўқ эди, йиртиқ эди. Аммо бунисида... ия, бунисида ҳам ҳеч вақо йўғу, қани менинг 35 сўмим? Чўнтагимни анавилар қоқлаган... Ҳой, полициячи галварслар, қайтаринг

менинг пулимни! Бўлмаса шундай қичқираманки, ҳатто ухлаб ётганлар овозимни эшитади!

Ва қичқираман. Лекин овозим чиқмайди. Мени бўғадилар. Уйқудан сакраб тураман. Қора терга ботганман. Сен тепамда ўтириб йиғлардинг, Латифа. Нима бўлди, деб сўрайман. Кечалўғли келганди, пулини сўради, дейсан. Уф! Бир амаллаб шу қарзларни узиб юборсайдим, кўнглим бир оз тинчирди.

Хаёл бу одамни ҳар ёққа етакларди.

Албатта булар ҳаммаси кичкина бўлса-да, бу катта дунёнинг битмай қолган ишлари эди ва у ҳам шу кичкина ишлардан бирини кўриш учун шаҳарда қолганди. Газеталарнинг бирида ходим бўлиб кун кўриши, амал-тақал қилиб яшаши керак эди. Амал-тақал қилиб яшаш дегани шуки, аввал уйи бўлиши, кун ижарага қолмаслиги керак. Оладиган ойлиги тўрт тирик жонга етса бас: ўзига, онасига, хотинига ҳамда ҳар кун «велосипед оберинг!» деб хархаша қиладиган ўғли Урмонга. Онаси қишлоқда яшарди. Утган йили кўчиб келди. Ўзи пенсияда. Хотини ишлай олмасди, руҳий хаста эди, бу хасталикка балки бу одам беш йил давомида (талабалик йиллари) бир марта бўлса-да, хотинининг сочларини силаб худонинг бирон ширин сўзини айтмагани сабаб бўлгандир. Лекин хотини уни севарди ва бутун азобларга чидаб, ахир бир кун фалак эрининг юрагида муҳаббатга ўхшаган бир нарса уйғотишини кутар ва бу беш кунлик дунёда озгина рўшнолик кўришидан умидвор эди. Охириги курсда ўқиётганда табиат бу одамнинг қалбиде чиндан ҳам муҳаббатга ўхшаган бир нарса уйғотди. У, Латифасиз яшолмаслигини ҳис қилди. Хотинининг бошида бирор қор-қол рўй берса далли бўлади.

Бу мумкин эди. Шундай бир кун келадики, одам ўз-ўзига ҳисоб бериб қандай қилиб гуноҳлардан фориғ бўлиш тўғрисида ўйлаб қолади. Бу гуноҳларнинг ҳеч бўлмаса бир қисмини ювмаса, виждони уни албатта жазолашини англаб етади. У бунини билди ва шундоқ лекция кетаётган бир пайтда бирдан илон қаққандай сакраб туриб, эшикка отилди. Йўлақай машинага минишни хаёлига ҳам келтирмади. Шуни ҳам ўйлаб ўтирадими? Чўнтагида пули йўқ эди. Тахминан уч-тўрт километр юрдиган. Уйларига етиб келганда ҳарсилларди. «Уйлари» дейилган жой отасининг мулки эмас, Гретанинг уйи эди ва Грета инсоф юзасидан ойига 50 сўмдан олиб, буларни оғил-

Ўзбек ўқувчисига тақдим этилаётган «Бошсиз» ҳикояси Оғамали Содиқнинг илк насрий асари. Бунини ёзгунга қадар у Озарбойжонда ўзига хос санъат йўлига эга истеъдодли шоир сифатида танилган эди.

«Бошсиз» ёшлар журнали — «Улдуз»да босилиб чиқиши билан ўқувчилар эътиборини ўзига қаратди, қизгин баҳсларга сабаб бўлди. Зеро, бу асар Озарбойжон прозасининг илғор аъналаридан келиб чиқилган ҳолда яратилган. Насрга хос шу аъналар ҳақида гап кетганда, аввало, биз интимий фикрнинг ижтимоий жараёндан олдинда бориши, ёзувчи туйғуларининг жамият ҳодисаларидан илгарилаб кетиши, шунингдек, жамиятнинг доимий равишда ангилиниб туриши ва бу ҳолнинг табиий эканлигини олдиндан кўриш, ифодалай билиш каби хусусиятларни назарда тутамиз.

Асар моҳиятини ташкил этган фикр — оққўнғил йигитни эза-эза қотилга, мардни қува-қува нокасга айлантирган, ахлоқий сифатларни бузган, инсон зотини аста-секин маънавий тубанликка йўналтирган, яъни қора курсига етаклаб борган, айни пайтда судни адолат ва ҳақ суди бўлишдек шарафдан маҳрум этган йўлдан озган муҳитнинг носоғлом «йўриғи»га қарши қаратилган. «Бошсиз»нинг қаҳрамони шунинг учун ҳам қотилга айланадики, шунинг учун ҳам суд

ноҳалол йўл тутадими — муҳитда ахлоқий сифатлар ва маънавият бой берилган, адолат, ҳақ ва ҳақиқат каби тушунчалар ўз мазмунини йўқотган эди.

Оғамали Содиқ бу фикрни ҳикояда катта маҳорат билан ифода этган. «Бошсиз» шакл нуқтаи назаридан поездда кетаётган инсоннинг ўлим олдидаги мураккаб-эътирофи, ҳаётини қайта бошдан яшаши, ўқиниши тарзида битилган. Бу — жазога мустаҳиқ кўнгилнинг сўнги ноласи. Ёзувчи, ахлоқий бойликлар мавқеини йўқотган жойда ўлган ҳам, ўлдирган ҳам қотил, деган аччиқ ҳақиқатни айтади. Ва у маънавий бойликларни ўз ўрнида кўрмоқ истайди, даврнинг ўткир муаммоларидан бизни огоҳ этади. Менимча, адабиётнинг асосий вазифаси ҳам шу. Ёш адибнинг бу асарини жиддий талабларга жавоб бера оладиган ҳикоя, «Бошсиз»нинг «Ёшлик» журналида эълон қилиниши эса ёшларимиз орасидаги иттифоқнинг янада кучайишига ҳисса қўшади, деб ўйлайман.

Юсуф Самадўғли,

«Озарбойжон» журналининг бош муҳаррири, ёзувчи

Боку шаҳри

даккина бир хонага ижарага қўйган эди. Ҳозирча ижара ҳақини ҳам онаси юборарди.

Етди. Етган заҳоти икки қўллаб эшикни қоқа бошлади. Чўнтагида калит бор эди. Шошганда ақл топилмас, калит ҳеч эсига тушмасди. Ичкаридан овоз эшитилди:

— Ким?

— Урмон, менман, отангман, оч!

— Очолмайман...

Бола қаёққадир югурди, сўнгра қайтиб, қулфни қимирлатди, бир иш чиқмади:

— Очолмайман, чўнчайингда калит бой, ўзинг оч!

Қўлини чўнтагига тикди: «Бу ярамас қайда қолди?»

— Онанг қаерда, Урмон?!

— Онам, отангга айт, сенга яхши қарасин, деди.

Кифти билан эшикни бир урган эди, эшик қулфи билан кўчиб тушди. Кучук боладай ёнбошига гуп этиб йиқилган ўғилчасини ҳам кўрмади. Биргина Латифанинг кўзларини кўрди: ҳали ҳам бу кўзлар муҳаббат билан боқарди...

Унинг учун бу ўлим билан баробар бўлди. Ҳа, ўлим эди бу ва ўлимга парво қилмай бу хотин ҳали ҳам унга муҳаббат билан қараб турарди. Туф сенинг виждонингга, Усмон, «болани тушир, туғма» дединг-а!!!

— Латифа, сенга нима бўлди, Латифа? Нега ўзингга раҳминг келмади, Латифа?!

Латифанинг кўзлари кўп нарса дер эди. Тасалли берарди. Сен учун ҳар нарсага тайёрман, дер эди. Чунки ўзим, мен ўзим сени севиб текканман. Сен билан яшаётганимнинг ўзи менга катта давлат, дер эди.

— Лаънат шайтонга, ҳеч бўлмаса қарға мени. Ҳеч бўлмаса нафратлан. Олчоксан, де, одам эмассан, де. Худога ёлбор, нафратлан мендан, нафратлан... йўқ... ундай қарама. Кечирма мени. Кечириладиган гуноҳлар қилгим келмайди. Бусиз ҳам сендан кейин яшай олмайман! Ҳа... шундай, ҳа... ҳа... ҳа... ҳа... шундай нафратлан, нафратлан!

У йиғлармиди, кулармиди — билиш қийин эди. Латифанинг ўнгида тиз чўкканди. Бу хотин унинг ҳаёти, бахти, уйининг чироғи эди. Ва энди бу бахт ҳам, бу чироқ ҳам сўнаётганди. Кўзи кўра-кўра, ақли ета-ета сўнаётганди. Бугундан бошлаб унинг эшигини бу хотин очмайди, чирогини бу хотин ёқмайди, боласини бу хотин эркаламайди. Бу одамнинг яхлитлигидан нимадир бир нарса айрилаётгани сезиларди; унинг ичи қалтирар, томирлари бўшаб борар, борлиги маҳв бўлаётган, ўзи ҳам дақиқа сайин аста-секин йўқ бўлаётган эди. Бу йўқолиш жараёни битмас-туганмас эди, алалхусус уни излаган, унинг билан ёнма-ён одимлаган эди.

— Эй, аҳмоқ дунё, кечаман сендан, кечаман. Ёинки мен сенга керак бўлганим учун яралганманми? Нима қилардинг ахир мени? Сенга кераги бўлмаган бир нафас, бир қуруқ овоз, йиғирма бешда олтишдан ошган ўлик бир ҳаваснинг менга ҳам кераги йўқ. Ол! Нима берган бўлсанг, ол! Уйимнинг саодатини, тизларимнинг тоқатини, кўзларимнинг ҳайратини ол! Қора тунларининг тутуни билан бошимни айлантир, қизил чироқларининг шуъласи билан кўзимни қамаштир. Умримнинг маррасига тўппа-тўғри судраб олиб бор мени. Кўзларимга кул сеп, олдимга суяк ташла, ур мени. Мендан севинчингни ҳам қизган. Кўзим бирон нарса кўрмасин сенда. Фақат қўлингдан келса яна бир мардлик қил, мазорлик жой ҳам берма, қабул қилма мени, қабул қилма, қандай қабул қилмас экансан, кўраман. Тортма мени. Дардим, ғамим, севинчим, қайғум, савобим, гуноҳим билан қайтарма мени ўзингга. Қайтарсанг, тупроғингдан, тошигдан портлаб чиқаман ҳа, қайтарма. Қора-қора қояларингдан сизиб оқаман, ҳа, қайтарма. Бир етимнинг кўзларидан сенга қонли-қонли ёшлар билан қарайман, ҳа, қайтарма, қайтарма.

Бу унинг ичидан келаётган овоз эди. Уйғониш эди, ҳаётнинг ўзагига қараб кетган йўлнинг азали эди ва у бу йўл орқали тез қўйига тушиб борарди. Тушаётганда эса дунё телба-тескари бўлиб, кичрайиб, жўнлашиб борар, якраг, кераксиз бир нарсага айланарди. Ҳамда бу қайтиш эди. Узига қайтиш эди. Қайтар экан, хотинига ачинарди; умуман олганда, инсонга ачинарди. Ҳис этардики, унинг ўзи ҳам ачинарли эди, бадбахт эди, чунки одам эди. Лекин бирдан кўзларига нур келди, тиззаси қотди, билакларига куч кирди, мияси ишлай бошлади. Кичкина бир нур толаси тушарди юрагининг ичига. Бу нур Латифанинг ёстиғи ёнидан сирғалиб тушган қизил ўн сўмликнинг нури эди. Ҳаёт аломати эди, умид эди, қора кунга ярайдиган

бир нарса эди. Пулларни чангаллаб, хотинининг пиликдай но зик қўллари устига кўтариб қўйди. Аввалига иккиланди. Кейин мияси чинакамига ёришди. Отилиб эшикдан чиқди, биринчи учраган машинани тўхтади: — Касалхонага ҳайданг, — деди, — бу эса сизнинг пулингиз!

Поезд сигнал беради: — имм... Унинг кетидан ғилдиракларнинг товуши эшитилади: — тақа-тоқ, тақа-тоқ... мана шундай ишлар, мана шундай ишлар. Бу «мана шундай ишлар»нинг замирида нуруний бир она бамисоли йўллари кўзларини йиғмоқчи бўлгандай диққат билан олисларга тикилиб-тикили қарайди. Сал нарида эса бир келин ҳиқиллаб йиғлайди. «Йўқ, чилик-да, — дейди, — ҳой мулла ака, манави узукни олин ҳозир тилланинг бозори чаққон, камида икки юзга кетади...»

Иккала қўли билан темир панжараларга ёпишади, шунда бир куч билан тартадики, кўзлари шоколасидан чиққудай бўлади. Фақат панжаралар ўрнидан жилмайди. Ҳатто ёвуз-ёвуз жилмаяди. Қўллари олади, ўзини тутолмай зарда биле дарчага тупуради. Синган қонли тиши ойнага тегиб жингилайди. Вагоннинг у томонидаги қоровулнинг кўзлари олади: — Эй, ты!

У эйтибор бермайди.

— Я с тобой, гражданин заключённый.

— Чего тебе?

— Ложись спать!

Жойига бориб чўзилади. Кўзларини юмиб, ҳар нарсани қатадан эслашга уринади. Электровоз яна сигнал беради. Энд бу сигнал хуштакка эмас, ингроққа ўхшайди: — имм...

Кўзлари вагоннинг шифтига қадалади. Зич ўрнатилган тмирлар орасидаги бир текис чизиклар унга рельсларни эслтади. Бу чизиклар бирлашмайди. Ҳеч қанақасига қовушмайди. Сўнгсизлик, ҳечликка қараб бош олиб кетади. У, шу йўлни йўлчисидир. Нега? Балки чиндан ҳам айбланувчидир. — Мукин эмас, — деб ўйлайди. Қулоқларига судьянинг овози келади:

— Юртдош судланувчи, сиз қотил бўлишингиз ҳам мумкин.

Сўзини совуқлиги ҳамда сунъийлиги илигигача зирқират юборди, эти жимирлайди. Умрида биринчи марта уни шаънига шундай сўз айтилаётган эди. Бу сўзга фақат китоларда дуч келгани ёдида. Кейин киноларда қотилларни кўрганди. Ниҳоят «Қотилларнинг» орасида йўқ бўлиб кетди (ҳа, ҳолда у шундай деб ўйларди) ва бутунлай бошини йўқотди. Ҳар бир воқеани очкўзлик билан ёза бошлади. Муҳими бўлган воқеани ёзиш лозим эди. Бошингдаги саволлар на дар икки-чикир ва мураккаб бўлса, бу саволларга жавоб тапиш умиди ҳам шу қадар сўнгсиз ва кучли эди. Албатта, саволларга ундан ҳеч ким жавоб сўрамайди, ҳаммаси тугаган фақат шуниси аниқ-равшанки, бу поезд уни умрининг охири элтади. Эртагами, индингами бу ҳақда ўйлаш имкони ҳам бўлмаслиги мумкин. Мангуга тинчланади. Хўш, нима қилсиз Балки қутулиш тўғрисида ўйлагани маъқулдир... Қутулиш! Ҳа, қандай илож йўқ. Тирноқча ҳам. Вақтини зое кеткизади. Бу бўладиган иш эмас. Энди фақатгина ўзини муҳокама қила олганда ҳам итдай эмас, одамдай ўлиши керак. Э, бу нега рақ эди, жаҳаннам бўлмайди. Гуноҳкорим, гуноҳкор эмман, энди бунинг фарқи нима, кимга ҳисоб беради? Бусиз юз отилади! Отилади! Отилади! Отилади!

Бейхитёр қулоқларини ушлаб тўшамага (полга) чўка «Инсонга азоб берган ҳаётдир, ўлим эса халос бўлиш мақдир. Одамлар уни халос қиладилар». Лекин у, бу «муфотга» арзийдими, арзимайдими, билгиси келади. Ҳамда ҳодиса, шуурини тарқ этмаётган айнан ўша қизқаргли ҳодиса сал тезроқ бир ёқлик бўлишини хоҳлайди. У, бу саволга жавоб топган заҳоти, дарҳол, ўзига айтиб ўтирмай бир ёқлик бўлсин. Бошидаги фикрлар тутундай буралар, буралар, катта сўроқ белгисидай бўлиб бутун борлигини чулғар эди.

— Юртдош судланувчи! Сиз ўзингизни айдоор ҳисобласизми?

— Асло!

— Нима учун? Одамга суиқасд қилганингизни билманми ёки?

Сукут.

«Одамга суиқасд», «одамга суиқасд», «одамга суиқасд»... Лаянат шайтонга. Ахир, бу қандай бўлди? Гуломович қилиб уни алдади? Иннакейин у нима учун ўша газетага шиб олди? Бошқа ишга киролмасмиди? Кира оларди.

нима учун ўжарлик қилди? Жиддий бир сўз учунми? «Вақтингни йўқотма, чиқиб кет. Бу идорада сенга бундан ортиқ иш йўқ». У, бу сўзларни эшитиш орзусида юрмаганмиди? Тўхта, тўхта ахир, бир нарса топган шекилли. Кўришувларининг бирида Ғуломовичга нима девди? «Ҳақиқатни яширманг, очик гапиринг, илтимос қиламан. Бу идорада сенга жой йўқ десангиз, чиқиб кетавераман. Сизни ишонтириб айтаманки, кетаман, дарҳол аризамни ёзиб кетаман» — ҳа... шундай деди. Сўнгра нима бўлди? Ғуломовичнинг дами ичига тушиб кетди. Унинг ўрнига ўринбосари, ўша ёш шоир тилга кирди: «Буни сизга ким айтаркан?»

Офарин! Катта маҳорат билан айтилганди. У, бу сўзни кўпдан бери эшитгани келиб юрарди. Фақат бундай эмас, бир оз очик суратда. «Чиқиб кет», эҳтимол «даф бўл», ҳа-ҳа, «даф бўл» шаклида. Ужарларча шу «даф бўл»ни айтиргиси келарди. Нега айтиргиси келганини ўзи ҳам тушунмас эди. Бу «даф бўл» деган жумлани айтиш хийла қийин шекилли, Ғуломович уни ўз вақтида, ҳеч бўлмаса бир-икки йил аввал айтолмаганди: — «Чиқиб кет. Сенга бундан ортиқ иш бера олмайман. Менинг ундай имконим йўқ, ҳеч вақт бўлмайди ҳам».

Бу жумлани эшитганда у ҳам сўроққа тутиши мумкин эди: «— Нега, нега ахир, бу имком мени кўрганда йўққа чиқади?»

— Очигини айтсак, ишимиз шунақа.

— Демак, сиз эмас, иш ўзи шунақа.

— Ҳа, иш. Сен иш нималигини тушунасанми?.. Чиқиб кет, бундан буён кет деявераман, кет, кейин кеч бўлади. Бутун умрингни бошқаларнинг ёзувларидаги нуқта, вергулни тўғрилаш билан ўтказасан. Уз сўзинг, ўз фикринг, ўз бошинг бўлмайди. Кет, кет, ўзинг ёз, ўз сўзинг, ўз фикринг бўлсин. Сен эҳтимол катта доҳиёна ишлар учун туғилгандирсан, бўлиши мумкин, фақат менинг сенга берадиган ишим йўқ. Негагини изоҳлаб ўтирмайман, кет. Ҳозироқ кетмасанг, кейин кеч бўлади, кет».

Савол-жавоб шундай бўлганда зиён қилмасди. Гапларини айтиб, юрагини бўшатиб кетарди. Муносиб иш балки топиларди ҳам. Қарзларини узарди. Шеърларини чоп қилдирарди. Уғлига янги бир велосипед оларди. Буларнинг ҳаммаси бўлиши мумкин эди. Хўш, энди нима бўлди? Ғуломович нега индамади? Ҳа? Шундай дейишга нима халақит берди, ё унга ҳаммаси равшан эмасмиди? Ғуломович бу «даф бўл» жумласини айлантириб айтганини у билмасмиди? Шубҳасиз биларди. Хўш, нима учун чиқиб кетмади? Худо ҳақки, буларнинг ҳаммаси қандайдир чалкаш-чулкаш ва тутуриқсиз саволлар эди. Бу аҳволда вақти зое кетади. У саволлар ичидан шундайларини ойдинлаштириб олиши керакки, нақ худонинг қаршисида ҳам жавоб бера олсин. Бунинг иложи бор. Мана, юраги сокин уряпти. Виждони тозадирки, шундай. Ғуломович ўлиши лозим, шекилли. Улиши лозим бўлган одам қандай ўлади — биров ўлдирадими ёки тинчгина шишиб ўладими — балки фарқи бордир. Агар шундай бўлмаганда дунёда яшаш унчалик қизиқ бўлмасди, бири бошқасини уриб ўлдирмасди... Мана, унинг ўзини мароқли бир ўлим кутмоқда. Бунинг нақадар мароқли эканини ундан бошқа ҳеч ким, ўлиш шарафига етишолганлардан бошқа ҳеч ким англай олмайди. Ҳар ким ўлими ҳар хил тасаввур қилади. Кўпчилик бу мазали нарсадан кўрқади. Нима учун? Шунинг учунки, бу мазали нарса бу дунёда яшагга ҳаққи бўлмаганларнинг қўлидан ҳаётни тортиб олиш учун ягона воситадир. Бу воситани сотиб олмоқ, пора бермоқ, бошқача йўл қидирмоқ, қўлидан қутулиб қочмоқ одамга ярашмайди. Ўссалом. Дунёнинг бутун лаззатлари, барча дабдабали мажлислари, юмшоқ креслолар, алвон телефонлар, жозибали котибалар — ҳаммаси бу дунёга тегишли экан ва сен бунга фақат ўлишингга бир-икки дақиқа қолгандагина билибсан. Кеч бўлди, марҳамат қилиб туш дунёнинг елкасидан.

Шу сабабли, фақат шу сабабли ўлимдан кўрқадилар. Тангрини эшикдан қувадилар. Бу ер, бу осмон, бу коинот одамларники эди, фақат ўлим билан юзма-юз келгандагина бу ердан, бу осмондан, бу коинотдан ҳеч бир нарсани, ҳеч нарсани олиб кетиш мумкин эмаслиги маълум бўлади. Ҳамма нарса дунёнинг ўзиники экан. Ундай бўлса нима учун ашяямиз? Яшамок! Бу нима деган нарса? Яшамок—вужуд талабларини қондиришдан иборатми?

— Йўқ.

— Хўш, ундай бўлса яшамок нима?

— Зулмларга чидашми?

— Ким учун, еб-ичиб, суриниб юрувчилар учунми?

— Йўқ, ўғлим, хушбахт бўлиш учун.

— Ҳм, хушбахт бўлиш, у қандай нарса узи?

— У сенсан.

— Мен?

— Ҳа, сен.

— Мен қотил эмасманми?

— Йўқ, ўғлим, сен поксан, сен сув каби шаффофсан.

— Қандай? Мен уни бўғмадимми? Мен уни ўлдирмадимми? Бу ишни мен қилмадимми?

— Йўқ, асло. У ишни мен қилаётирман.

— Ахир сиз ки-ки-кимсиз?

— Мен одамларнинг тарк этолмаяжаги — ниҳоятман. Ҳаётнинг азали ва сўнги...

— Ҳеч нима тушунмадим. Сиз менинг гуноҳларимга шेरксиз шекилли. Менга марҳамат қиялсиз. Менга марҳаматнинг кераги йўқ. Мен уни ўлдирганман. Мен уни ўзим бўганман, ўзим, шу қўлларим билан. Менга тегишли жазога, бутун умрим бўйи қозонган у бирдан-бир нарсамга ҳеч кимни шерик қилмоқчи эмасман. Худо ҳақки, ташлаб кетинг мени, ташлаб кетинг.

— Ҳо-ҳо-ҳо-ҳо... гуноҳсиз бола, сени ташлаб кетганим билан иш битмайди. Сен бутун жисминг, топган ва йўқотган нарсаларинг билан, туйғуларинг, ҳақжонларинг, жавобсиз саволларинг, сўнгсиз маҳрумиятларинг билан мен томонга келялсан. Бошингни кўтар, кўкларга боқ. Ҳа, кел, кел, ўғлим, кел мен билан бирлаш, кел. Бу абадиятдир.

— Абадият?

— Ҳа, абадият. Ҳаётнинг ўзидай сўнгсиз ҳаёт!

— Демак, мен отилишга эмас, абадиятга кетаман. Ахир бу абадият менга нима туфайли беради?

— Маҳрумиятларинг туфайли.

— Нега? Бу маҳрумиятларим туфайли менга яшаш ҳуқуқи берилса янада яхшироқ бўлмасмиди? Дунёда битмаган ишларим тўлиб-тошиб ётган бир вақтда тинчгина йиқилиб ўлмоқ, ҳеч нарсага ярамай, бирон иш қилмай ўтмоқ, абадиятга қовушмоқ — бунинг менга нима кераги бор? Мен дунёга нима учун келгандим? Қайси заруриятдан туғилгандим? Нима учун одам ўлдирдим? Бу ҳуқуқни менга ким берди, нега берди? Менга тушунтиринг, очик-равшан тушунтиринг, агар мен қотил бўлсам, агар қотил бўлсам, нега юрагим ёрилмайди? Нега? — Сен бу саволларнинг орқасига қочма, ўғлим! Бу кичкина куррайи арзда содир бўлган хилма-хил ҳодисалар, туғилган саволлар коинотнинг сўнгсизлиги қўйнида жуда заиф ва мискин кўринади. Лекин агар бу куррайи арзадаги жумбоқларни ҳал этиш одамлар учун шунчалик қийин ва мушкул бўлса, демак, бу сўнгсиз коинотда инсондан бошқа ҳам яна кимдир бор. Бу саволларга фақат у жавоб бера олади. Бошингни кўтар, кўкларга боқ.

— Сиз илоҳмисиз? Сизни мавжуд эмас дейишади. Мен ўзим албатта ўлишимни билиб яшадим, ўлишимни билганим учун ҳам сизни инкор этдим. Неча бора йўқ дедим, неча бора сўқандим, неча бора... Сиз буларни кечирасиз. Ахир нима учун бир-биримизга илтифот қиламиз? Илтифот гуноҳларни яширади, ёлбораман сизга, менга илтифот қилманг, қийнаманг мени. Аскарларга, ҳеч бўлмаса мана шу гуноҳсиз аскарларга раҳмингиз келсин. Улар мен учун жавоб беришади-ку, ахир патронлари кимгадир отилиши керак-ку. Булар ҳам нимадир бир иш қилишлари керак-ку! Ахир, мен ўзим ҳам ҳеч нарса қилмай, самарасиз ўлиб кетишни хоҳламайман. Ҳеч бўлмаса бир кечалик муҳлат беринг, ўлим қандай бўлишини кўрай.

— Қандай бўларди... Сен бунга бошингдан ўтказдинг. Улимни ҳис қилдинг. Ҳукм ўқилганда ўладиган кунингни билган заҳотинг ҳаёт тугайди. Энди сени ўлдириш билан афв этишинг фарқи йўқ. Орқада кизикарли ҳеч нарса қолмайди. Фақат Кечалўғлининг қарзи. Қолган ишларинг ҳаммаси қозонган мукофотинг, яъни ўлим қаршисида бир пулдир. Энг муҳими ўлимнинг олдидан қичқира оласан. Бундай хушбахтлик унча-мунча одамга насиб қилмайди. Қичқира оласан, қичқирганда ҳам шундай қичқирасанки, овозинги бошқалар ҳам эшитилади, сен сас-садосиз ўлиш зулмидан озодсан. Бу кичкина иш эмас, бунга қозонмоқ лозим эди. Сен ахир ондан қотил бўлиб туғилганимдинг? Йўқ. Демак, қилган жиноятингнинг илдизи қанчалик теран бўлса, жазо ҳам шунчалик оғир бўлади. Инсонларни қотил сифатида муҳокама қилувчилар бу теранликка туша олсадилар, ўлим ҳукмининг қанчалик пасткаш ҳукм эканлигини, шубҳасиз, тушуниш мумкин бўларди. Қонунлар

хом сут эмган бандаларнинг бошидан чиққан сохта ва заиф муҳокамаларининг якунидан бошқа нарса эмас. Алвидо, алвидо, гуноҳсиз бош.

Илоҳ бўла туриб, кетяписизми? Тўхтанг, муқаддас руҳлар ҳаққи, шошманг. Менга тушунтириб кетинг, нима учун одам ўлдириганимни билай, ахир менда одам ўлдириш фикри йўқ эди. Бу қандай бўлди? Жавоб беринг, қаердасиз? Мен билмоқчиман, мен кўп нарса билишни хоҳлайман. Мен бу ўлимни қозониш билан кимга аччиқ қилганимни билгим келади. Йўқ, йўқ, сиз инониншингиз учун нега мен онт ичишим керак?! Бу, худбинлик эмас, мен артистлик қилаётганим йўқ. Ҳатто артистларга раҳмим келади, уларнинг афт-ангоридан, албатта, виждонли артистларнинг афт-ангоридан кўп нарса ўқиганман. Кўнглингни айнитадиган бир образни, тузукроқ нарса ёзолмаслиги аниқ бўлган истеъдодсиз муаллифнинг ясама китоб қаҳрамони ролини ҳарорат билан ўйнашга маҳкум қилинган бир актёр бир марта телевизор экранидан бошини чиқариб, ишонасизми, бошини тўппа-тўғри экрандан мен томонга чиқариб: «Мени кечиринг, ака, кечиринг, мен ўзим ҳам биламан, бу ерда ёлгон ёзилган», деганди. «Бу шеър, ёки бу ҳикоя, бу монолог асли ўзи сохта, санъатнинг шаънига бўҳтон, ҳаётдан олинмаган нарса, бўлмаган нарса, ёлгондакам миллий қаҳрамонлар тўқиб чиқарган дабдабали шиор. Фақат мен бу бўлмағур нарсани, мени кечиринг, сизга ҳавола қилишим керак, азиз биродарлар, оналар, опа-сингиллар, сизга ҳавола қилишим керак. Чунки ишим шундай. Ҳаммамизнинг ишимиз шундай...» Нега шундай, азиз тангрим. Ҳа, нега аҳвол бундай? Ёки ҳаёт бизга қизиқарли кўринсин деб дунёни атайлаб шундай қурганмисиз? Албатта, ҳаётимиз мароқли бўлиши лозим. Лекин мен яна баъзи бир нарсаларни тушунгим келади. Аҳмоққа ўхшаб, қип-қизил аҳмоққа ўхшаб бу жиноят қонунларига баъзи моддаларни илова қилишга эҳтиёж йўқми, — билгим келади. Боя ўзингиз айтдингизки, қонунлар хом сут эмган бандалар-

нинг бошидан чиққан сохта ва заиф муҳокамаларнинг якунидан бошқа нарса эмас. Лекин бу бош шу қадар ғўр бўлганидан ташқари яна баъзи нарсаларни унута оларди. Ҳа, унута оларди. Йўқ-йўқ, муқаддас руҳлар ҳақи, қасамёд қиламанки, мен бунга фақат ва фақат инсон бўлганим учун ўйлайман. Ахир шундай нарсалар борки, қонунлар уни кўрмаётир. Ёки кўришни истамётир. Тасаввур қилинг: сизнинг ёнингизда бир одамнинг (чолми, ёшми, одам бўлгани учун албатта бунинг аҳамияти бўлмаслиги керак) юраги бир аҳволда, ҳаёти таҳлика остида қолган. Табиийки, сиз уни касалхонага ётқизмоқчи бўласиз ва рўпарангиздан чиққан дастлабки машинани тўхтатасиз. Ҳайдовчи назорат билан вақтим йўқ, деб эътирозини айтади. Сиз унга нима дейишингиз мумкин? Ҳеч нима. Шикоят қилолмайсиз. Жуда нари борса юзига тўпурасиз. У эса юзини артиб кетаверади. Ё бўлмасам милицияга бориб сизнинг устингиздан шикоят қилади. Мен ветеранман, дейди. Урушда уч марта ё икки марта ярадор бўлганман, бир марта ўлимдан қолганман, дейди, фалон-фалон медалларни фалон-фалон жасоратларим учун олганман. Энди мени — отаси тенги оқсоқол бир чолни бу ёш йигит фалон одамларнинг ёнида фалон деб сўқди. Тағин юзимга ҳам тўпурди, дейди. Балки, бу ҳам ҳаётнинг қизиқарли ўтиши учун лозимдир, мен қаёқдан билай. Фақат мен, азизим улуғ тангри, бундай мароқли ҳодисаларни кўрганда жирканаман, кўнглим айнайди. Аксига олиб бундай мароқли ҳодисалар ҳам қадам сайин қаршимдан чиқаверади. Ҳар куни, ишонаверинг, ҳар куни. Аслида агар тирноқча виждонимиз бўлса, бурнимизнинг учидан нарироқдаги воқеаларни ҳам кўра олсак, у ҳолда биз учун ҳамма нарса равшан бўларди-қўярди. Қадам сайин шундай нарсаларга дуч келамиз, шундай рангларни кўрамиз, хилма-хил формали шундай одамлар билан ҳамсуҳбат бўламиз, бир-бирига ўхшаган ғийбатлар гирдобига тушамиз, ўзимизни минг мақомда такрорлаймиз, бир турли мажлисларда вақтимизни ўлдириш билан машғул бўламиз.

Орамизда гоҳо-гоҳо шундай асил одамлар ҳам учрайдики, биз уларни дарҳол инкор этамиз. Масалан, бу одам жасоратли бўлса, демак, бизга қарши; асил фикрлар айтиб ўз ҳақини охиригача талаб қилса, биз илтифот кўрсатиб акаларча, фанатик бўлманг, деймиз. Тўғри-да, гўдаймай ишини қилсин. Ёки, бу одам бир амаллаб айтадиганини айтса, кўрқиб кетиб таҳликали одам, деймиз. Бу қандай таҳлика, нимадан ташкил топган — ҳеч ким билмайди, ҳеч ким айтолмайди. Ҳатто баъзи бировлар, айтгандан айтмаган яхши, деб даъво қиладилар. Фақат Фоиқ Фуломович.... Ия, ия, Фоиқ Фуломович, бу сизмисиз? Сиз ҳалиям тирикмисиз?! Ҳалиям пора оласизми, одамларнинг ҳамёнидами кўзингиз, ҳукуматини алдаяпсизми? Олаверинг, маза қиласиз. Уша нозли қиз билан кайфу сафо қиласиз. Демак, сиз ўлмагансиз. Демак, ҳаммаси бекор экан. Ё тавба, бекор экан, ҳаммаси бекор экан.

Бошини ушлаб ерга ўтиради, поезд гулдурайди, қулоққа гилдиракларнинг оҳанги муҳрланади. Тақа-тоқ, тақа-тоқ, мана шундай ишлар, мана шундай ишлар...

— Юртдош судланувчи, Фуломовичнинг олдига кирмасдан аввал нималарни ўйловдингиз, эслай оласизми?

— Лазнат шайтонга, шуям савол бўлдию! Албатта, пул бериш тўғрисида ўйловдим, ҳа, пул, пул бериш тўғрисида.

— Пора бериш тўғрисида демоқчисиз.

— Нима фарқи бор, майли, пора бўла қолсин.

— Пора беришга сизни ким мажбур қилди?

Сукут.

«Пора бериш, мажбур қилиш, мажбур бўлиш». Аҳмоқона саволлар. Биз бу саволларнинг жавобини биламиз. Бундай вазиятда жиноятнинг асосини топмоқчи бўлган одам, ақлли одам бундай сўроқ қилмайди. Ҳаммасини биламиз, ҳаммасини тушунамиз. Пора ўзи нима? Узинг лойиқ бўлмаган нарса-ни лойиқ бўлган одамнинг қўлидан тортиб олмоқ учун кўриқчи итнинг олдига ташланган бир парча гўшт. Фақат мен аҳмоқ бўлдим... Шошдим. Мен пора беришим керак эди... Бу билан мен ҳеч кимнинг бахтини қўлидан олмасдим. Ўз ҳаққимни олардим, фақат ўз ҳаққимни. Мен бунга фақат сотиб олардим. Бошқа илож йўқ эди. Эртаки-кечми менинг ҳаққимни бутунлай нолойиқ бир харидорга сотиши турган гап эди. Ўз ҳаққимни ўзим олсам бўлмасмиди? Албатта, бўларди, наинки бўларди, бу, ҳатто лозим эди. Хўш, мен-чи, мен? Мен нима қилдим? Ахир мен пора бериш учун кирган эдим. Мен бунга тайёргарлик кўрган эдим. Айтмоқчи бўлган сўзларим ҳам ёдимда. Лекин бу пора бериш деган нарса одамдан маҳорат ҳам талаб қилади, шекилли?

Николай Иванович ҳам бу аҳволдан хабардор эди. «Китоблардаги ҳаёт бошқа, ҳақиқий ҳаёт бошқа», дер эди у. Йўқ, бундай демаганди. Жуда жонли, жуда ҳаётий бир гап айтганди, ҳа... «Бу, ҳаёт маъруза эмаски, ёлдаб олсанг». Бунга йўғон, ҳамма эшитиши мумкин бўлган овоз билан айтганди. Овози момақалдирокдай гулдурарди. Энди, эҳтимолки, у ҳақиқий овозига, ўзининг овозига қовушиб, тинчланиб ётгандир. Фақат, йўқ, тинчлана олмайди. Агар чиндан ҳам у дунёда жаннат деган нарса бўлса, Николай Иванович у ерда бўш-бекор туролмайди. Ўзига бир иш топади. Христиан оллоҳига, жаннатда мени бекор қўйма деб ёлборади. Жаҳаннамга юбор, у ёқда душманларим кўп, ҳисоб-китоб қиламан, энг аввал Гитлер билан ҳисоблашман, дейди. Охирида, эҳтимолки, Фоиқ Фуломовичга ҳам бир-икки ёғлиқ рус шапалоғидан тортиб юборар. Сиз, дейди у, Фоиқ Фуломли, бу «ович» қўшимчасини отангизнинг номига ноҳақ дум қилиб қўшгансиз. Бу бизнинг қўшимчамиз. Рус қўшимчаси. Сиз бу қўшимча билан ўзингизни Озарбойжонда гўё русларга содиқ одамдай кўрсатмоқчи бўлгансиз. Энди «ович»лигингиз бу ерда ўтмайди. Узимизнинг жаҳаннамлик одамларимиз етарли. Сал қийналиброқ бўлса ҳам ўз отангизнинг оти билан жавоб беринг, сизни нега ўлдиришди, билайлик.

Ҳа, Николай Иванович ҳеч шубҳасиз суриштиради. Ҳатто, менинг ўзимни ҳам интиқом кутади. У мени ҳам сўроқ қилади, ҳар нарсани билмоқчи бўлади. Кейин ҳақиқий ўша йўғон овоз билан, оллоҳ эшита оладиган овоз билан дўриллади: «Дунёдаги ишларингга ҳола қўйиб, ноҳақ ўлгансан, аҳмоқ! Оллоҳдан тила, сени орқага қайтарсин. Мен ҳам христиан оллоҳимдан илтимос қиламан. Қулоқ солишмасан, иблисга айтаман. Сенинг ишинг ҳаммиша иблис билан батади, лекин сен нега бундай қилдинг? Ахир сенга айтмабимиди? Қандай ҳаракат қилиш кераклигини айтгандим-ку! Эсингдами? Уша кунлар эсингдами? У пайтда сен ҳамма нарсага қодир бўлсанг ҳам, бошинг

ишласан эди. Сен аллақандай хаёлпараст, ҳаёт билан ҳисоблашмайдиган мутаассиб эдинг. Дон Кихотдан ўтиб кетишингга оз қолган эди. Ҳеч гапга кўнмасдинг. Аразлаб нондан қуруқ қолган инжиқ боладай дикиллардинг. Мефистофел билан чиллак ўйнардигинг. Бир сўз билан айтганда, яшашга тайёр эмасдинг. Университет сенинг бошингни сизлар идеал деб ҳисоблаган фикрларга тўлдириб ҳаётнинг оғзига отганди. Бу ҳақиқий ҳаётнинг қўйнида Фуломовичга бениҳоя саховат билан ўрин берилганди. Сен ундан марҳамат кутардинг. Ҳе, кўр одам, мен сенга неча марта айтдим. У ерда сиёсат қилиш керак эди, ҳа, сиёсат — муътабар қурол. Сен бу рецелпдан фойдалана олмадинг. Ҳолбуки, одам учун, соф идеаллар учун фойдаланишинг керак эди. Мен сенга қўлимдан келганича ўргатдим. Ахир, ҳар қалай, сен ўйинга уста эдинг, нима жин уриб яна ҳиссиётга берилдинг?»

Николай Иванович бу нарсаларни албатта суриштиради. Тахминан шундай бир нутқ, азамат Дон казакларига хос оташин нутқ ирод қилади, сигарет тутатиб аччиқ-аччиқ сўради, борган сари қизишади, ажинли юзи чекаётган папиросининг тутуну орасида умид каби порлайди, ниҳоят, рапидадай қодоқли қўллари билан титрай-титрай сочларимни силайди, «кечир, азиз болам, — дейди, — кечир бу мияси айниган чолни, хафа қилдим, кўр топганини қўймас, қар эшитганини, деганларайди, сен ҳеч сўзингдан қайтмадинг, Николай Ивановичнинг сўзини ҳам бир пул қилдинг. Ҳолбуки, унинг сендан бошқа кими бор? Ҳеч кими. Уни кўмадиган одам лозимми, ё йўқми?»

Ҳа, худди ўша кунгидай айнан шу гапларни айтади. Ё худо, ўша кун қандай совуқ эди...

Чиндан ҳам совуқ эди. Шаҳар чеккасидаги овлоқ кўчаларнинг бирида одимлаб борарди. Худди одамлардан қочгандай ўзи учун атайин шундай чекка жой қидириб топган эди. Шошилмасдан йўлда давом этар, шу қадар фикрларга чўмган эдики, этини кесиб кетсанг ҳам сезмаслиги мумкин эди. Совуқ жон-жонидан ўтиб кетмасайди, балки бу овлоқ кўчадан фикрларининг уфқига қараб шундайин лоқайд, жонли ҳаётга бегона тарзда кетаверарди. Бирдан хаёллари кесилди, совуқни ҳис қилди. Қўлларини бир-бирига ишқаб ух-ухлади. Кейин бошини кўтариб, рўпарасидаги дарвоза ёнига қоқилган қора лавҳага қаради. Яна таниш сўзларни ўқиди. «Қон қуйиш станцияси», баданидан бир сизловуқ ўтди. Ич-ичига қалтирарди. Тарадуд ичида дарвоза ёнидаги ўтиш даҳлизининг эшигини тақиллатди. Эшик очилди.

— Ҳа, келдингми?

— Келдим, Коля тоға.

— Қани ичкарига ўт-чи.

Кўзлари порлади. Эшикдан ичкари кириб, таклиф кутмасдан газ печка ёнидаги қўша стулларини бирига ўтирди. Оёқ кийимларини ечиб, увишган оёқларини исита бошлади. Бармоқларига сўзак кирган эди. Устига-устига ўзи ҳам ўлгудай оч эди. Сўнгги чақаларини кеча харжлаб тугатганди. Бугун тушдан ўтса ҳам, оғзига бир бурда нон ҳам олмаган эди. Коля тоға таклиф қилсайди, емак столи устидаги оғзига кесилган колбаса билан ярим буханка нонни мамнуният билан еган бўларди.

Бадани исиди-ю, қорнида ва бошида чидаб бўлмас оғриқлар бошланди. Қўлини чўнтагига тикди. Эзилган бир «Аврора» қутисини чиқариб, ичини титди. Бир нарса топмай, қутини печканинг оғзига отди.

— Ол, студент, меникидан чек.

Бўлача оҳанг билан талаффуз этилган «студент» сўзи ичини ёндирди. «Аврора»дан бирини олиб, тутатди. Тутунини ғазаб билан ичига тортди.

— Нима бўлди, азизим, редакциянгизга штат олишмадимиз? Савол қулоғига кирмади. Папиросини чекиб тугатди. Ниҳоят, бошини кўтариб: — бир нарса сўрагандай бўлдингизми? — деди.

— Штатингизни сўрадим, берилдими ё йўқми?

— Йўқ.

— Қачон бериларкан?

— Худо билади, бир ойда, икки ойда, балки, ярим йилдами.

— Ярим йилда?! Бу аҳволда абгор бўласан, бола, бошқа бир ишга кир, иш кўп. Бориб ишчилик қил.

— Ишчиликка олишмади.

— Нега?

— Олий маълумотинг бор экан, дейишди.

— Нима бўпти?

— Билмайман, бўлган гап шу.
 Николай Иванович жим бўлди, бир оз лаблари остидан алланима дея мингирлаб, илова қилди: — Так-так, демак ишчиликка олишмади. Унда газетларга қатнаш, ахир журналистсан-ку.
 — Езадиган шароитни йўқ. Езганларимни ҳам кўнглимдагидай қилиб чиқаришмайди.
 — Нега, нима дейишади?
 — Езганларим мавҳуммиш.
 — Қандай ёзиш керак экан?
 — Қуруқ, қисқа, конкрет.
 — Шундай ёз, нима бўпти!
 — Езолмайман, юрагимдан чиқмаса ҳеч нарса ёза олмайман.

— Жоним, юрагинг нимаси? Қуруқ ёз дейишса, қуруқ ёз. Буни сенинг қорнинг талаб қилади. Ёлғондакам мағрурлик кимга ҳам керак? Сен бу гапинг билан кимга нимани исбот қилмоқчи бўласан? Мени кечиргин-у, дунёда сендай аҳмоқнинг борлигидан ҳали ҳеч кимнинг хабари йўқ. Фараз қилайликки, сен валисан, фавқулодда бир истеъдодсан, қўлингдан ҳар нарса келади, ҳар нарса, шунга қарамай, ўз бошингни ҳимоя қилолмаясан-ку! Хафа бўлма. Эртами-кечми, сен бу гапларнинг тагига етасан, ё нотўғрими? Бордию сен дарвишлардай ҳаёт кечирмоқчи бўлсанг, бу бошқа масала. Кўчама-кўча юравер, одамларни безовта қилма. Ҳеч кимдан ёрдам сўрама, қорнинг оч қолганда эса, «пул юборинг» деб онанга хат ёз. Йўқ, мени кечиргин-у, ўзингни тутишинг менга маъқул эмас. Николай Иванович эсини еганича йўқ ҳали. Бундай ишларнинг оқибатини олдиндан кўради. Қуруқ мағрурликдан иш чиқмайди. Мен бундай юришинга йўл қўймайман, эшитясанми, йўл қўймайман. Сенинг отанг ҳам шунақа эди. Мен оғирман, кўтариб кетолмайсан, ташлаб кет, деб юз марта айтдим. Йўқ, қулоқ солмади. Биз ҳамроҳимизни дорга ташлаб қочолмаймиз, деб ўт-оловга кирди-кетди. Ҳа, Коля, оқибати нима бўлди? Сен қолдинг, у ўлди. Ахир нега? Аҳмоқ бир чол учун нега у ўлиши керак эди? Менга бундай қарама, мен онадан шу аҳволда, чол бўлиб туғилганман, дунёнинг авра-астарини кўрганман, ҳа, кўрганман. Энди сен менга тушунтириб бер: у нега ўлиши керак эди? Еш бир йигит, ёши ўтган бир чолнинг ўрнига ўлиб кетиши жоизми? Мана, ўттиз йилдан бери у менинг кўз ўнгимда қайта-қайта ўлади, жон беради. Роппа-роса ўттиз йилдан бери, ҳар куни, ҳар соатда, тунда тушларимда ҳам жон беради. Улмайди. Ула олмайди. Чунки бу дунёда ҳар қалай бир боласи қолган. Хўш, менинг кимим қолган, ҳа? Бу аҳмоқ чолнинг кими бор дунёда? У нима учун яшаши керак эди, нима учун? Жавоб бер, нима учун яшаши керак эди?

Николай Иванович асабийлашди. Асабийлашгани очиқ-ойдин кўриниб турарди. Уни тинчлантириш лозим эди. Лекин қандай? Тасалли берсинми? А? Бу озад дунёнинг ҳамма бахтиёр болалари сизнинг болаларингиз, десакин? Биз ҳаммамиз сиздан қарздоримиз. Сизга қулоқ солишимиз керак, Коля тоға. Сиз бир оёгингизни тупроққа снряд каби кўмиб келгансиз. Бутун оилангиз, қариндош-уруғларингиздан ажралиб, бу ердан ватан топгансиз! Ва бугун ўзингизни ёлғиз ҳис қилишга ҳеч ҳақингиз йўқ. Ишлашга ҳам мажбур эмассиз. Ҳамма нарса мўл. Нафакангизни олиб ўтиринг уйингизда. Ташвишни сотиб олишнинг нима кераги бор?

Шундай десакин, ё индамасинми? Е ранжирмикин чол тушмагур. Ҳар қалай ғариб одам. Бир-икки йил олдин у, бу сўзларни тараддудсиз айта оларди. Энди айтмайди. Ҳатто, унинг назарида, бундай сўзлар унинг энсасини қотириши мумкин. Ва бирдан, дарҳақиқат чолнинг энсаси қотаётганини ҳис қилди. Чол, «меҳмоннинг» юрагидан унга тасалли беришдай аҳмоқ бир фикр ўтганини тушунган эди. У чучмал сўзларни эшитгиси келмайди. Балки, шу топда жаҳли қистаб, уни бўғгиси келаётгандир. Ростдан ҳам бўғгиси мумкин, деб хаёлидан ўтказди. Озгина нарироқ ўтирмоқчи бўлди, лекин қимирлашга мажболи қолмаган чол унинг билагига ёпишди. Иккинчи кўлини елкасига қўйди. Қўли оғир экан. Иши тамом бўлганини сездди. Типирчилашга ҳам қўймайди. «Уй соҳиби» истаса, дарҳол унинг бўйин томирларини босиб, нафас олдирмай қўя олади. Фақат аксинча, чол бирдан кўзларига ёш олиб: — Кечир мени, азиз болам, — деди, — кечир бу мияси айниган чолни... хафа қилдим... кўр топганини қўймас, қар эшитганини деганларидай, сен ҳеч сўзингдан қайтмадинг, Николай Ивановичнинг сўзини ҳам бир пул қилдинг. Ҳолбуки, унинг сендан бошқа кими бор? Ҳеч кими. Уни кўмадиган одам лозимми ё йўқми? Уламан. Яқин

орада ўламан. Ё худо, ўзинг кечир, яна алжираяпман шекилли. Буни қара, эсимга ҳам келмапти, ахир сенинг қорнинг оч-ку. Ҳа, тез бўл... Бир чой кўй. У ерда қанд бор. Ширин чой ичамиз, пендир бор, колбаса, нон... тезроқ-тезроқ қимирла. Ҳа, бу бошқа гап. Менга ҳам кўй. Жуда яхши. Бирга чой ичганга нима етсин! Ёлғиз овқатлансанг ҳеч нарса егинг келмайди, қосанг ҳам бўшамайди. Биласанми, жиян, мен яқин кунларда ўлади-ганга ўхшайман, сен е, е, дунёни тутиб туролмайман-ку... Ҳа... Азроил ярим кечаси келиб бошимда тургани-турган. Жонимни олгиси келмайди. Кўзларида марҳамат. Инонасанми, Азроилнинг кўзларида марҳамат-а! Жонимни олишга кўзи қиймайди. Коля, — дейди, — вақтинг етганига анча бўлди, фақат сени ҳозир ўлдирмайман. Сен ўзингга дафн этадиган одам топ. Бу икки хонали темир-бетон уйда сенинг ўлганингни ким биларди? — дейди. Тўғри айтади. Бизнинг далон гўё турмага ўхшайди, ҳеч ким бир-бирини танимайди. Хаёлинг қишлоққа кетмасин, қишлоқ бошқа, бу ерда жамоат бир-биридан қочади. Салом бериш ҳам йўқ. Тағин эшик тақиллатмасин деб ўйлашади. Буни кўриб эсим оғади. Эййи, жиян, бирдан ўлиб қолсам, ким мени кўмади, деб ўйлайман. Одам бўлмаса, қийин. Аҳмоқ кампирим ҳам тез ўлиб кетди. Олдимга тушди. Бахти бор экан, чоғи. Кейин мен алламаҳалгача уйга киролмадим, инонасанми?! Қабристонда, кампиримнинг ёнида тунадим. Кейин гўрковлар ҳайдади. Қишлоққа қайтмоқчи бўлдим. Уз хилхонамга ётай дедим. Ҳар қалай, Ватан тупроғи... Лекин хотинининг қабрини ташлаб қаёққа ҳам бораман? Устига устак у ёқда менинг кимим қолган? Разиллар учовини ҳам ўлдиришди, учовини ҳам. Тасаввур қиласанми, биргина болам ҳам қолмади. Мен немислардан умидвор эдим. Бераҳмлик қилишмас дегандим. Очигини айтсам, совет ҳокимияти нималигини оиламиз яхши тушунмаган эди. Қишлоғимизни гоҳ қизиллар босарди, гоҳ оқлар. Бир сафар қизиллар келганида оқларга хизмат қилгани учун отамни отиб ташлашди. Нақ қишлоқнинг ўртасида, кўз олдимда. Немисларни кутишимга сабаб, улар келса, қасдимни оламан дердим. Улар бостириб келганда ўрмонга кетгандим, кампирим билан. Бирдан ер гумбурлади, немислар бўлса керак, деб ўйладим. Кампиримнинг ҳай-ҳайлашига қарамай қишлоққа югурдим. Уйлар ёнарди, дарвозалардан олов ловуллаб чиқарди. Кулбамиз йўқ эди, таг-туғи билан йўқ эди. Ҳеч нимаси қолмаганди. Танг қотиб қолдим. Кимдир орқамдан бақирди:

— Коля, қоч. Бўлар иш бўлди. Ўрмонга қоч. Ҳозир немислар келади... — Шунақа. Кейин партизанларга қўшилдик. Сенинг отанг билан ўша ёқда танишдик. Мен уни қозоқ деб ўйлагандим. Қозогистонда хотини, боласи қолганини гапирарди. Уруш тугаганда Озарбойжонга кетаман, дерди. Нега бундай дейишини англамасдик. Кейин билсам, сизлар асли таги озарбойжонлик экансизлар. Энди сенинг Қозогистонда киминг қолди?

— Ҳеч кимим.
 — Қандай қилиб Бокуга келиб қолдинглар?
 — Билмайман.
 — Нега билмайсан, у ёқда яшаш қийинми?
 — Йўқ, яшасак ҳам бўларди, албатта, фақат ота-боболарининг хилхонаси шу ерда эди, дейишади.
 — Бор-йўқ сабаб шуми?
 — Ҳа, шу.
 — Ота-боболар, хилхоналар... боболаринг чириб кетганига аллазамонлар бўлган, ҳатто суяклари ҳам қолмаган, номаълум қабрларнинг тасаллидидан бўлак, бу ерда сенинг ҳеч ниманг йўқ.

— Бор!
 — Ниманг бор?
 — Тупроғим.
 — Ия, бу тупроқ сеникимми?
 — Бўлмаса кимники?
 — Тупроқ унга қараганларники, ишлаганники.
 — Йўқ, Николай Иванович, тупроқ ишлаганники эмас, тупроқ тупроқ учун ўлганларники, ўлишга тайёр турганларники.
 — Демак, сен бу тупроқ учун ўлишга тайёрмисан?
 — Қайдан билай. Агар мен сиз айтган ўша одамнинг пушти камаридан бунёд бўлган бўлсам, балки ўла биларман ҳам. Николай Иванович жим бўлди. Сунган сигаретини печканинг ичига отиб, хўрсинди ва эринибгина: — Сенинг отанг коммунист эди, — деди, — тушунасанми, соф коммунист. Сен ундай бўлолмайсан, қўлингдан келмайди.
 — Бас, сиз коммунистларни севмасдингиз, нима бўлди?
 — Севмасдик, лекин билмайман қандай бўлди... Ҳа, бо-

лаларимни йўқотгандан кейин коммунист бўлдим. Одам бир-данига коммунист бўлиб туғилмас экан шекилли.

Утиш даҳлизининг эшиги тақиллади. Николай Иванович ўрнидан қўзгаларкан: — Сен энди нима дейсан, менинг ёнимда қолишга розимисан ё йўқми? — деди.

— Билмадим, Коля тоға.

— Нега билмайсан, ўғлим. Уйни сенинг номингга ўтказаман, бориб бола-чақаларингни олиб кел. Мен ҳам бугун-эрталакман. Беш кун, ўн кун, энг узоғи билан бир йил. Ундан сўнг кўрмасан бу мияси айниган чолни. Николай Иванович ҳеч ёмон одам бўлмаганлигини ўзинг яшаб биларсан. У қанчалик аҳмоқ бўлмасин, ҳаётни сендан яхши билади. Ўзингни ҳеч ўтга-чўққа урма, гапимга кир: юқориларга ёзмоқчисан — ёзма. Сен у идорада, ўша Ғуломовичми, нимади, ўша билан талай пайтга-ча бирга ишлашинг лозим бўлиб қолар. Худо ҳаққи, сенга шундай зарба берадики, бир умр ўнганолмай, дунёдан бадбахт бўлиб ўтасан. Ақлингни йиғ, қанча керак бўлса ол, анов пулдан, обориб бер...

Сақраб турди:

— Нима деяписиз. Пора берайми?

— Ҳа, пора бер, нима бўпти, сендан тузукроқ йигитлар ҳам пора беради. Одамга ўхшаб яшмоқчи бўлсанг — бер, кейин сен ҳам олсан. Шундай, жиян, бу — ҳаёт, маъруза эмаски, ёдлаб олсанг.

— Тоға, сиз боя болаларимдан ажрагандан кейин коммунист бўлдим дегандингиз, коммунист бўлганингиз шуми?

— Энди... Қўй бу гапларни. Буни айтишинг учун кўп балоларни кўришинг керак ҳали.

— Эртами-кечми мен ҳам бировлар ҳисобига яшовчи паразит бўлайинми? Шуну истайсизми? Йўйўк, азизим Николай Иванович, кечиринг мени. Мен пора беролмайман. Нуқсли инсон бўлолмайман. Мен... Мен шеър ёзаман-а, шеър... Сиз шеър нималигини биласизми? Сиз биласизми, шеър — қондир. Асл шеър инсоннинг иссиқ қонидир. Бу қонни булғаш, унга қора юқтириш гуноҳ. Шоирни дунёнинг бутун ноз-неъматларидан маҳрум этган тангри, агар бор бўлса, ана шу тангри унга ҳеч нарса бермаса ҳам, ҳамма учун йиғлаш бахтини берган. Мен бу сўнгсиз инюат олдидан бундан ҳам ортиқ саодатни танимайман, эшитяписизми, танимайман ва бу саодатни ҳеч нарсага алмаштирмайман, алиштирмайман, вассало.

Электровоз ёнидан бошқа бир поезд тескари томонга учиб ўтади. Бу поездининг пассажирали судланишга кетаётгандай туюларди. Ва у беихтиёр ўрнидан сақраб туради. Деразаларни очиб бақиргиси келади. Лекин дарчанин панжараларини кўриб, қўллари бўшади. Қайтиб яна жойига чўзилади.

— Юртдош судланувчи, Ғуломовичнинг олдига кирганда пул таклиф қила олдингизми?

— Йўк.

— Нега?

— Билмайман.

— Бас, қандай воқеа рўй берди, нега кап-катта кишини бўғдингиз?

Жимлик.

«Бас, қандай воқеа рўй берди? Нега кап-катта кишини бўғдингиз? Бас, қандай воқеа рўй берди? Нега кап-катта кишини бўғдингиз?»

Бутун масаланинг мағзи шу саволга бориб тақалар эди. Воқеа қандай рўй берганини ҳеч тушуна олмас эди. Бундай фикри бўлмаганлиги шундоқ ёдида турибди. Ҳатто, кейинги пайтларда қалбида Ғуломовичга нисбатан рағбат ҳисси ҳам уйғонганди. Маълум бир пайтларда бу одам борасида қинғир хаёлларга боргани учун хийла хижолат чекканди. У, Ғуломовични ҳиссиз-туйғусиз бир зот, еб-ичиб бўйинни семиртирувчи, дунёга қорнининг кўзи билан қаровчи буқаламун деб ўйлаганида қаттиқ адашганига амин бўлди. Ғуломович фақат ёлғон билан яшайди, ёлғон билан нафас олади ва қизик, қандай қилиб омон қолишининг уддасидан чиқади, ҳайронман бу дунёнинг одамларига, бир-бирларини алдайдилар, бир-бирларига пора берадилар, кўпчилик давлатнинг чўнтагига қўл солади, ўғирлик қилади, ялтоқланади, ёлборади, хизматкорлик қилади ва ҳоказо, деб ўйларди, Ғуломович инсофини йўқотган, ватанга хонлик қилишдан ҳам тоймайдиган, ҳатто оғир кунлар тушса партбилетини яшириб, ҳеч қачон коммунист бўлмаганман дея қасам чиши мумкин бўлган одамлардан деб ҳисобларди.

Нақадар янглиш тасаввур! Умри бўйи масъул лавозимларда

ишлаб, ноёб инсонлигини юқориларда тасдиқлатиб олган кишини шунчалик пасткаш, маслаксиз ва мақсадсиз зот дея ҳисоблаш инсофдан эмас, ҳатто жиноятдир. Мана, Ғуломович ваъда берди, яқин орада унинг учун штаг олади. Унга катта хурмати бор, ҳатто яқинда «Озарбойжон» журналида босилган шеърларини ўқиб чиқибди, таъсирланганидан кўзларига ёш келибди. Масалани юқориларга билдириб, шундай бир истеъдоднинг (ҳа, истеъдоднинг) айнан унинг ёнида ишлаши учун, ёзув-чизув идорасининг раисига ёлворшига сал қолибди. У ҳам юртимизга муносиб ўғил, ҳеч кими йўқ, у ҳам бизнинг ота ўқоғимиздан паноҳ истаяпти, ўткир қалами бор, ходимлик у ёқда турсин, мудирликка ҳам ярайдиган йигит, дебди. Ғуломович, бу йигит ўзини бюрократ деб атаганини, тўполон қилганини, газета адресига бир оз катта-кичик гаплар айтганини ҳам табиий бир ҳол деб билади, буни ёшлик аломати деб ҳисоблайди. Очигини айтганда, бу қилиғи унга ёқади ҳам. Бир пайтлар Ғуломовичнинг бошидан ҳам шундай воқеалар ўтган, майда-чуйда нарсалар устида жанжаллашган, ғаройиб бир йигит бўлган экан. «Вой, калланг курсин сенинг, Усмон. Қара, туппа-тузук киши тўғрисида қандай қинғир хаёлларга борибсан-а! Шунчалик ҳам номардик бўладими! Бориб, кечирим сўра. Билмасдан гапирибман деб бўйинингга ол, жаҳл устида хато қилибман, де. Эртага эрталаб олдига кир. Эртага унинг туғилган кун. Бирор арзигулик нарса ол, устига хат ёзди, шундай ёздики, кўнгли яйраб кетсин. Ҳа, дарвоқе... Марҳум Николай Ивановичнинг васиятига амал қилиб, балки ёнингда озгина пул ҳам оборарсан? Е унда яхши бўлмасмикин? Балки, узатишга қулай фурсат бўлиб қолар. Зора шу билан бутун азобларингга чек қўйилса. Кўп ўтмай бўлим мудир бўларсан. Турмушинг яхшиланар. Эҳ, олдинда қандай гўзал кунлар бор».

«Бас, қандай воқеа рўй берди? Нега кап-катта кишини бўғдингиз!» Туф-е туркингга сани, ҳамма вақт иш шундай чигаллашади. Хўп, кейин нима бўлди? Шундоққина ёдида: биллур кулдон олди. Пулларни санаётганда Николай Ивановичнинг хотирасига дуо ўқиди. Кулдонга хат ёздириб, қоғозга ўради. Кейин бир даста гул ҳам олиб келди редакцияга. Гулларни котибанинг олдига қўйди: «Бу сизга, хоним!» деди.

Котиба кулимсиради. Аҳа, бу ерда озгина бўлса-да, тўхташ керак. Ахир котиба чинақамга кулимсирамади шекилли, бор-йўғи кулимсирашга уринди, холос. Аниқ-тиниқ кўрдик, қизнинг юзи бир оздан кейингина йиғилди, кўзлари атрофидаги тиришлар ортди, тишлари йилтиради. Лекин юзига қатъиян табассум келмади.

Ичкарига кирганда Ғуломовичнинг юзида ҳам айнан шундай ифодани кўрди. Ҳатто, Ғуломовичнинг қисилган кўзларининг тубида нималиги номаълум бўлган ғаройиб бир нарса яшириниб ётарди. Ва бу нарса ўздан маъносиз нурлар таратарди. Бу нурлар унинг илигига, миясига хизмат қилаётганини кўриб турарди. Бу қарашлар бир оз давом этса, чидолмаслигини ҳис этарди, барча умидлари остин-устун бўлиб, чиппакка чиқади, уқаланади. Бошини қўйи солиб, туфлисининг учига қаради ва шу пайт Фоқ Ғуломович уни ўтиришга таклиф қилаётганини эшитди. Бу таклиф шундай самимий бўлдики, у ўзини бутунлай эркин, уйдагидай ҳис этди. Юраги дадилланди. Жасорат билан қўзғалиб, креслога ўтирди. Лекин кресло билан бошлиқнинг ўтиргичи орасида хийла масофа бор эди, гўё қаршисидаги курси заҳмат чекиб унга яқинлашиши керакдай эди. Яна шуниси ҳам ёдидаки, Ғуломович унинг ҳол-аҳволини суриштирди. Оиласига қизикди ва ҳали ҳам, шунча ҳаракат қилса-да унга муносиб штат ололмаганини айтиб, таассуфланди. Унинг фикрича, ёш кадрларни жой-жойига қўйиш масаласи хийла яқин экан.

Тўғри, деб эътироф этарди Ғуломович, редакцияда ихтисоссиз ва истеъдодсиз одамлар бор, лекин у, бу ихтисоссиз ва истеъдодсиз одамларни ишдан бўшатоқмайди. Чунки бу кишиларнинг ҳам ўз одамлари бор. Улар шундай одамларки, Ғуломовичнинг бўйинни чумчуқнинг бўйнидай узиб ташлаш қўлларидан келади. Яна шуниси ҳам борки, Ғуломович бундай гапларни ҳаммага ҳам айтавермайди. Усмонни ўзига яқин одам деб билгани учун, очик айтаяпти.

Ниҳоят, яна бир нарса унинг ёдида: Фоқ Ғуломович сигарет ёндирди, сигаретнинг қулини тўкиш учун кулдон ахтарди ва, омадни қарангки, тополмади. Совгани бериш учун қулай шаброит туғилди. Қули қалтираб-қалтираб кулдонни очди. Ғуломович, бу нима, деб сўради. У «кулдон, туғилган кунингиз му-

Наҳот беҳабарман, ғафлатда қолдим,
Қўлларим тимирскилар дил дарчасини.
Наҳотки уйғониб ушлаб қолмадим
Оқизоқ умрининг бир парчасини...

Эх, ўтиб кетипти лайлатулқадр,
Мен каби ғафлатда қолипти Тошкан.
Қарасам, сочимга оқ ҳам тушипти,
Қарасам, ёшим ҳам ўттиздан ошган...

Фарғона канали

Ҳашар деса, белини боғлаб
мисли дарё, мисли тошқин сел,
дилга солиб улуғ ниятни
келаверган тўрт томондан эл.

Элки, асл — матонати зўр,
ҳиммати ҳам соддаю чўнгдир.
Жасоратнинг давоми асли
бутун умр ва қирқ беш кундир.

Бу шиддатнинг боисин истаб
жавобини юракда ечдим;
...Уша йили қалдирғочларнинг
саноғига етмаган ҳеч ким!

Шамсиясиз кетаётган қиз

Рутубати эзди ёмғирнинг
хазонларда намиққан бир ис.
Кўзларида ёмғирми, ёшми,
шамсиясиз кетаётир қиз.

Гарчи уни соғиниб яшар
Олисдаги кичик бир қишлоқ.
Улкан шаҳар ёмғирларини
кетолмайди энди у ташлаб.

Кечалари йиғлаб олар у,
Болишларга буркаб юзини.
Тушларида кўриб чиқади
Марғилоннинг сўлим кузини.

Сўнг ёд олар дарслиklarини,
кўзларига жойлар ёруғ ҳис.
Шу ҳис билан кўнглимга кирар
Шамсиясиз кетаётган қиз!!!

* * *

Ёмғирли бир фасл бошланди...
Осмон хомуш, замин-да, хомуш.
Униққан хас-хазонлар узра
эзилади униққан товуш...

Ухлолмайсан, юриб чиқасан,
хотирангни эзади ёмғир.
Вужудингни хонага жойлаб
руҳиятда кезади ёмғир.

Утди қанча хотирлар билан
Фаслларга парчаланган вақт.
Ярим умринг ҳали насия,
ярим умринг мана, энди нақд!

Фақат бошинг устида бир кун
ёғмасидан бурун оппоқ қор
яна қайта яшармоқ учун
болалигинг ўтган юртга бор.

Бор ва қара
чопқиллаб юрган
бир болакай чангитса йўлни,
шу болакай сенсан, десалар,
шу болакай сенсан, десалар
шу сўзларга ишонгил, кўнглим...
шу сўзларга ишонгил, кўнглим!

Нишондор итлар

Итларнинг ҳам хили кўп экан,
Ажратишинг қийиндир бирдан.
Бири ҳуриб ортингдан чопса,
Бири ғарчча олар болдирдан.

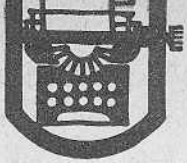
Кўп китоблар шулар ҳақида
Ёзилгандир, билмасанг ўқи.
Бирининг жим туриши хавфли,
Чўчитади бирининг дўқи.

Бири бўйнин қисиб юради,
Қараб турсанг, ундан сўпи йўқ.
Бири кезиб чиққан дунёни
Унда нишонлардан кўпи йўқ.

Кўп ақлли кўз қарашлари
Ишорангга маҳтал туради.
Ҳатто юрар икки оёқлаб,
Фақат рухсат берсанг ҳуради.

Беҳудага талашиб ўтма,
Оқартириб устихонингни.
Баъзан ҳуриб, баъзан жим юриб
Шу кўппаклар олар жонингни!

Носир
Тошев

ИНШО

Яқинда Вобкент районидаги мактаблардан бирида ишлайдиган педагог дўстимни учратиб қолдим. Саломликдан сўнг у қўлимга букланган бир дафтарни тутқазиб, шундай деди: «Унинг синфдаги бир ўқувчининг уи иншои. Ёнимда олиб юрибман... Биласизми, Носиржон, ун беш йил дарс бериб, ўн беш йил мактаб тупроғини ялаб, бунақанги ҳолга дуч келганим йўқ эди. Йигирма тўққизта иншоно баҳоладим. Лекин битта шунга келганда жуда бошим қотди. Ростини айтсам, ҳаётдан, болалардан узоқлашиб кетган эканмиз. Нигорнинг иншоиси кишини хушёр тортиради. Менимча, бошқаларга сабоқ бўлсин учун ҳам бу ҳақда ёзиш керак. Бир ўқиб кўринг, ўзингиз хулоса чиқаринг».

Бу чиндан ҳам ғалати, кутилмаган таклиф эди. Қизиқиб, дафтарни уйга олиб келиб, ўқиб бошладиму хаёлларим остинустун бўлиб кетди. Тўғриси, мен одатда имло хатолари тўлибтошиб ётадиган, мазмунан саёз, жўн бир ёзма ишни кутган эдим. Янглишибман. Бу — бошқача иншо эди. Бир қарашда уни «иншо» ҳам деб бўлмасди. Ун саккиз саҳифанинг орқаўнги нопармон сиеҳдаги ёзувлар билан тўлган, жумлалари ҳам пишиққина. Болалик қувончи паймол этилган, ёш, ҳиссиётли қизнинг қалб изтироблари, ҳаётини кечинмалари, ўй-фикрлари ҳақидаги ғамгин ҳикоя эди бу.

Хурматли муаллим! Мана, тун яримдан ошди. Ҳамма ширин уйқуда. Мен бўлсам, оқ қоғоз бетига мук тушганимча ўй суриб ўтирибман. «Бизнинг оила» деган мавзуда уи иншоиси ёзишим керак. Буни Сиз топширгансиз. Лекин топшириқ бошқа, уни ижро этиш бошқа экан. Кўпчилик дугоналаримнинг ҳавас қилса арзийдиган оиласи бор. Уксиниш нима, қийинчилик нима билишмайди. Илгари бизнинг ҳам оиламиз бор эди. Энди эса йўқ... Шундай бўлгач, нимани ҳам ёзишим мумкин?

Қорамтир осмонда беғам юлдузлар живир-живир қилади менинг ҳолатимдан кулгандек сирли кўз қисишади. Парво қилмайман. Қалбим бўм-бўш. Эсингиздами, қайси куни менга адабиётдан «икки» кўйдингиз. Чиндан ҳам дарсни тайёрламай келгандим. Сиз мени уришдингиз, анча вақт тикка тургазиб кўйдингиз. Ҳаммаси тўғри, ўринли. Айбдор киши жазосини олиши керак.

Мен ўртоқарим олдида қаттиқ изза бўлдим. Тун бўйи йиғлаб чиқдим. Ҳарчанд уринмайин, қулоқларим остидан таънали сўзларингиз кетмас эди: «Қанақа одамнинг боласи-сан? Ундан кўра ўқимай кўя қол-да! Итнинг кейинги оёғи бўлиб... Ота-онангни мактабга чақириб, гаплашиш керак!»

Тушунаман, муаллим. Талаб қилишга Сизнинг ҳақингиз бор. Лекин... ота-онанинг бунақа ишларга вақти бўлмас-чи? Умуман, мен ҳақимда — ўз ўқувчингиз ҳақида Сиз нимани биласиз? Ана, кўрдингизми, бош қашиб қолдингиз. Мен бу саволни педагогликни 45 минутлик дарсни амаллаб ўтишу тирикчилик воситаси деб тушунадиган бошқа баъзи устозларимга ҳам бермоқчиман: «Ўз ўқувчингиз ҳақида нимани биласиз!»

Жамиятимизда ҳар кимнинг ўз ўрни бор. Биров пахтакор — ер тирнаб, чигит экади; биров чорвадор — эл-юрт дастурхонини гўшт-ёғ, сут-қаймоқ билан обод қилади; яна биров геолог — тоғ-тош, дала-қир кезиб маъдан ахтаради... Уқитувчилик касби, менимча, ҳаммасидан юксакроқ, масъулиятлироқ. Чунки бизнинг тақдиримиз — келажак тақдири унга ишониб топширилган. Шунинг учун ҳам муаллимларни «ҳаёт боғбони», деб улуғлаймиз. Бунда ҳеч қандай муболаға йўқ. Хўш, ўқувчи ким? Қизиқ... Кўпинча унга ўз характери, ўз олами бўлган тирик инсон, алоҳида шахс сифатида эмас, оддий ижрочи, бажарувчи сифатида қаралади. Тўғрими шу? Уқувчи оила ва мактаб фарзанд: биридан топмаганини иккинчисидан топишга интилади. Борди-ю, икковидан ҳам маҳрум бўлиб қолса-чи?

Кейинги икки кун давомида бу ҳақда кўп ўйладим. Охири бор гапни, бор ҳақиқатни ёзишга жазм этдим. Ҳозир ошқоралик замони. Қолаверса, дардимни кимгадир айтишим керак-ку!

Балки ҳаммаси ўша ойм ича бошлаган кундан бошлангандир. Шахсан мен шундай деб ҳисоблайман. Темирни занг емиради, одамни — ичкилик! Бир йилгина бурун турмушимиз, қандай ширин эди-я! Ҳар тонг уйғониб тепамизда куёшни, мусаффо осмонни, теграмизда қадрдон чеҳраларни кўрар эдик. Оқшомлари жамулжам бўлиб дастурхон атрофида ўтирарканмиз, бу кунларнинг ғаниматлигини, қора булутдай ёпирилаётган ғам-ташвишлар, айрилиқ ва аламларни хаёлимизга ҳам келтирмасдик. Куйсак куядиган, кулсак куладиган ота-онамиз — суянчигимиз бор деб кўнглимиз тўқ эди. Афсус, ҳаёт шафқатни билмас экан. Тўққан, тарбиялаган онамиз бугун бизга бегона. Бамисоли узоқлашиб бораётган ойдай: на иситади, на ёритади. Мен ҳам, укаларим ҳам онанинг иссиқ бағрига, меҳрибон қўлларига зормиз. Лекин қани ўша бағир, қани ўша қўллар? Йўқ... Балки энди умуман бўлмас.

Китобларда онани нурдай покиза, дарёдай саховатли, осмондай беғубор зот, деб таърифлашади. Бўлса бордир. Аммо негадир менинг энсам қотади: бундай таъриф тавсифлар олдида ойм қанчалик ожиз, натовон! Кўнғиз ҳам боласини «оппоғим» дейди. У бўлса... Невара кўрай деб турганда етти фарзандидан, вафодор турмуш ўртоғидан кечиб, бошқа эр-какка тегиб олди. Сиз уни ким деб атаган бўлардингиз, муаллим? Диёнат билан хиёнатнинг ораси шунчалик яқинми?

Бир кунни дадам ишдан кечроқ қайтдилар. У киши фақат уйда — биз фарзандлари даврасида бағирлари тўлиб, ором олишлари, чарқонлари ёзилишини тез-тез такрорлардилар. Лекин бу гал... Овқат қилинмаган, уи ивирсиб ётар эди. Ойимнинг кароватда чўзилиб ётганини кўриб, унинг ширакайф

эканини сездилар. Биз юрагимизни ҳовучлаб турардик: «Ҳозир жанжал бўлади!» Йўқ, дадам индамадилар. У киши табиатан ҳокисор, андишали, юмшоқфеъл одам. Мулоҳазага борган бўлсалар керак: «Эртага байрам. Бирон ўтиришда дугоналари билан ичган бўлиши мумкин. Ҳозир аёллар давраси ҳам беароқ ўтмайди. Рисолатга ҳам қийин. Эртаю-кеч тирикчилик деб елиб-югуради. Рўзғор, бола-чақа, иш...»

Йўқ, дадам янглишган эдилар. Ойим ишчилар ошхонасига хизматчи бўлиб ўтгандан кейин шунақа тез-тез ичиб келади-ган одат чиқарди. Аввал яширинча, кейин ошқора... У чиройли, келишган аёл. Бора-бора ҳуснига янада зеб берадиган, тилла тақинчоқларга беланиб юрадиган бўлди. Биз — фарзандларига ҳам бепарво, лоқайд. Сал нарсага асабийлашар, бўлар-бўлмасга дадамни «ношудликда айблар эди. Илгари бунақа эмасди. Ҳаммамиз ҳайрон. Дадам бечора, дардлари ичида, эл-юртга гап-сўз бўлишдан андиша қилибми, ойимни индамай енгар, чамаси, унинг ўзи инсофга келишини кутардилар.

Қаҳратон қиш. Ташқарида совуқ изиллайди. Анвар, Севара, Нодира ва мен дадам бошчилигида кир-чир ювиб, овқат пиширдик. Дастурхон атрофида энди ўтирган ҳам эдикки, ойим кириб келди. Кўзлари беҳаё йилтиллер, оёқда зўрга турар эди. Оғзимиздаги оғзимизда, бўғзимиздаги бўғзимизда қолди. Биз ундан доим кўрқар эдик. Аллақандай мунғайиб, бурчак-бурчакка бекиндик.

Дадам чидаёлмай, портлаб кетдилар:

— Уят деган нарса борми сенда, Рисолат? Қачонгача мен бадном қиласан?!

Бу пайт ойим айвонда ўқчиб, қайт қилаётган эди. Бобиллаб берди:

— Бақирманг! Ҳозир милиция чақираман. Нима қилсам ихтиёр ўзимда!

— Эсингни йиғ! Ҳеч бўлмас болалардан андиша қилсангчи!

— Э, болалар ўлмайди! Бир кунини кўради. Жон ўзимизнинг жоним экан. Сизга тегиб орттирганим шулар. Бошқа хотинларнинг эридай даста-даста пул келтириб бераписизмики, хўжайинчилик қиласиз? Елкаси яғир битта шопирсиз-да! Шунча йил одамга ўхшаб яшаганим йўқ. Ҳаммасига сиз сабабчи, сиз! Умримни куйдирдингиз!.. Энди кўнглимга ёққанини қиламан. Чидасангиз шу. Чидамасангиз... Сен нега хўмрасан, жувонмарг? — деб укам Анварга хезланди ойим.

— Дадамни ҳақорат қилманг! Сиз... сизни она дейишга ор қиламиз!

— Ҳо, тилларинг бир экан-да! Йўқол кўзимдан, жувонмарг! Қорангни кўрмай. Йўқол, деяпман! Чиқ! Бўлмаса ўлдирман!..

Кўзи қонга тўлган, ичкилик туфайли юраги музга айланган ойим шу оқшом укамни уйдан ҳайдаб чиқарди ва эшикни ичкаридан занжирлаб олди. Усти юпун, оёқ яланг Анваржоннинг совуқда — қор устида юм-юм йиғлаб, қанча вақт дийди-раб тургани бизга қоронғи. Аммо шундан кейин унинг уйдан «бадарга» қилиниб, икки ҳафтагача амманникида яшаб юргани рост.

...Тошбағир она кутқуси билан бегонага айланган, ўз уйига сиғмаган шўрлик укажоним! Бу кунларни ёднингда тут. Сен бировни уриб бурнини қонатганинг йўқ, тош отиб қўшнининг деразасини синдирганинг йўқ. Бўлмаса, гуноҳинг нима эди? «Гуноҳ»инг шуки, сен ҳеч биримиз айтолмаган ҳақиқатни айтишга журъат этдинг, шу ҳақиқат учун курашдинг, ўғил болага хос иш тутдинг. Бунинг учун бошингни силаш ўрнига сени шафқатсиз жазоладилар, меҳрга ташна, беғубор қалбингни ўқситдилар, йиғлатдилар... Мен ҳам йиғладим, укажон! Сен учун, ўзим учун, бахтсиз қисматимиз учун...

Бу воқеа менга ёмон таъсир қилди, бетобланиб ётиб қолдим, уч кун мактабга боролмадим. Қизиқ, кишининг боши ёстиққа тегса, эшикка кўз тикаркан. Аммо уч кун ичида на бир ўқитувчим келиб хабар олди, на бир синфдошим. Улар учун гўё мен йўқ, умуман бўлмагандек эдим. Одамга алам қиларкан.

Боз устига, оиламиз ҳамон нотинч, дадам билан ойим ўртасидаги муносабатлар кун сайин кескинлашиб борарди. Назаримда, уларни боғлаб турган ришталар аллақачон узилган, ораларида тубсиз жарлик пайдо бўлгандай эди. Маҳалла-кўй, оқсоқоллар, Бухоро шаҳрига турмушга чиққан опам ва поччам аралашиб, бир неча бор насиҳат қилишди. Фойдаси бўлмади. Ойим панд-насиҳатларни қулоғига олмас, ўз

билганидан қолмас эди. Ниҳоят, кунлардан бир кун унинг ажралиш тўғрисида судга ариза берганини эшитдик.

— Нега бундай қилдинг? — дедилар дадам суддан чақирқ қоғози олгач. — Бир оғиз...

— Э, қўйинг! Эртами-кечми барибир ажралишимиз керак эди. Қанча тез бўлса, шунча яхши! Шукр, ҳозирча баданимда иссиғим бор. Кўчада қолмасман.

— Муддаонг нима ўзи?

— Мен бошқа одамни учратдим. У сизга ўхшаган латта, ношуд эмас! Энди йўлимга ғов бўлманг! Гап шу!

— Беномус!

Ойим дадамни ўтмас пичоқ билан сўйган эди. «Энди нима бўлади?» Суд, ариза, ажралиш... Кўнглимга бирдан ғулғула тушди. Ҳозироқ дадамдан ажралиб қоладигандек, дарду дунём қоронғи бўлиб кетди. Наҳотки?.. Бу оламда у кишидан бошқа кимимиз бор?! Фикрим чувалашди!

Туни билан мижджа қоқмадим. Қани энди тош қотиб ухласаму кўрган ва эшитганларим тушга айланса, дердим. Негадир шунга ишонгим келарди. Йўқ, катталар барибир ўз билганларидан қолишмади, бизнинг кўнглимиз билан ҳисоблашиб ўтиришмади. Тонгда кўзларим қизариб, қоғоқларим шишиб уйғонганимда дадам аллақачон лаш-пушларини йиғиштирган, кетишга шай бўлиб турарди. Ана, у эгилиб кенжатоё укамнинг юзидан, пешонасидан аста ўпди. Кейин бошқаларнинг... Мени ўпаётганида кўзлари намланиб, галати бўлиб кетди. Упкам тўлиб, титраб унинг бағрига отилдим:

— Дадажон!..

Қадоқ боғлаган қўллар бошим ва сочларимни меҳр билан силар, мен бўлсам пиқ-пиқ йиғлаганимча бу иссиқ, қадрдон бағрига тобора сингиб бораётгандай эдим.

— Йиғлама, она қизим, йиғлама. Садқаи кўз ёшларинг кетсин...

— Дадажон! Бизни ташлаб кетманг, дадажон!

— Хўп, она қизим, хўп. Бўлди, йиғлама. Мен тирик эканман, сизларни хор қилиб қўймайман. Бор, кийин. Кийининглар...

— Қаёққа борамиз?

— Дунё кенг. Жой топилади, қизим. Энди бу уй менга ҳаром. Шунча йил бағримда илон сақлаган эканман. Эҳ, афсус...

Бечора дадам, алданган дадам! У киши эрта кетиб, кеч қайтар, ойимнинг ёмон йўлга кирганини билмас эдилар. Одатда, биз мактабдан келиб тиним билмасдик. Опаларим бозорда pista, хўрозқанд сотишар, пулини тийин-тийинигача ойимга келтириб беришарди. Мен бўлсам, у ишлайдиган ошхонага бориб ёрдамлашар, бўшаган ишларини йиғиштирар эдим. Бир кун борсам, ойим, нотаниш бир эркак билан кулишиб турган экан. Ҳашим келган бўлса ҳам эътибор бермадим. Кейин у одам уйимизга серқатнов бўлиб қолди. Асосан, дадам йўқ пайтларда келарди.

Уша кунни ҳам дадам йўқ, Тошкентга юк олиб кетган эдилар. Мактабдан келиб, меҳмонхона эшигини очдим... Ё, алҳазар! У ёғини айтишга тилим бормайди. Бир зум кўзларимга ишонмай каловланиб қолдим. Қани энди кўр бўлсаму буни кўрмасам! Ойим, менинг ўша чиройли ойим бегона эркак билан... куппа-кундузи диванда кучоқлашиб ўтирарди!

Уни бутун вужудим билан ёмон кўриб қолдим. Лекин жанжал чиқишидан кўрқиб ҳеч кимга чурқ этмадим. Тўғрироғи, уялдим. Қандай айтаман? Ўзимни ўлдиргим, узоқларга қочиб кетгим келарди.

...Мана шунақа гаплар, муаллим. Ҳозир биз дадамнинг қишлоғида яшаяпмиз: Нодира, Анвар, Севара ва мен. Иккита кичик укам шаҳарда — ойим билан қолган. Улар ҳали ёш, ҳеч нарсани тушунмайди. Соғинамиз, бот-бот эслаймиз. Ойимни эса... Дунёда яхшилар кўп экан. Улар бегоналигимизни билдирмай ўз бағирларига олишди, бошимизни силлашди. Дадам колхозда шофер. Нодира опам мактабни тамомлаб, фермада соғувчи бўлиб ишляпти. Хуллас, ҳаётимиз кун сайин изга тушиб бораётгандай.

Кўзда мактаб томонидан чўлдаги совхозда пахта тергани кетдик. Қайтиб келгач, эшитдим: ойим шаҳардаги ҳовлимизни сотиб, ўғай дадамизникига кўчиб кетибди. Югурганики эмас, буюрганики дегани шу бўлса керак. Эсимда, бечора дадам кечалари гишт қуйиб, лой қориб ўша иморатни не азоб билан тиклаган эдилар. Албатта, биз ҳам қараб турмаганмиз. Бино деворларида ҳар биримизнинг пешона теримиз, бармоқ изларимиз бор. Ойим ана шуларнинг ҳаммасини бир даста

ўлик пулга алмаштирди, ўтмишимизни сотди. Ушандаёқ, у пухталиқ қилиб ҳовлини ўз номига ўтказиб олган экан. Эшитишимга қараганда, ўгай дадамиз ҳозир машина олмоқчи бўлиб юрганмиш.

Муаллим, наҳотки ҳамма нарсани сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлса? Йўқ, менимча, дунёда сотилмайдиган нарсалар ҳам бор: меҳр, эътиқод, ҳалоллик...

Яқинда республика телевидениеси орқали андижонлик СССР халқ ўқитувчиси Мамажон Абдурасулов билан бўлган учрашув олиб кўрсатилди. Бошқаларни билмадим, лекин мен жонли, қизиқарли ўтган учрашувни томоша қилиб қаттиқ таъсирландим. Касбга садоқат, жоннисорлик деб ана буни айтса бўлади! Қайси мактабдаги қайси ўқитувчи болаларни елкасига кўтариб, ўз фарзандидек эркалаб, синфда айлантирибди! М. Абдурасулов эса буни ор деб билмас экан, аксинча, шундай қилиб уларни рағбатлантираркан. Одамлар бир-бирини алдаб, бир-бирига фириб бериб, мўлтонилик билан пул топаётган, топганини чумолидек ғимирлаб уйига ташиётган бир пайтда у бир ой эмас, бир йил эмас, ўн йил 49 сўм маошга қаноат қилиб яшабди. Ун йил-а!

«Ушанда сердаромадроқ жойга ўтиб ишлашни таклиф қилганлар ҳам бўлди. Агар мен пулга қизиқиб, муқаддас касбимни тарк этганимда шунчалик иззат-хурматга сазовор бўлармидим? Йўқ, азизлар. Болаларни севмайдиган, улар билан бирга йиғлаб, бирга кулмайдиган киши бу соҳада ишламагани маъқул...»

Эҳтимол, бу гаплар янгилик эмасдир. Лекин мен учун янгилик бўлди: ўзимча ажойиб, бағри кенг, фидойи бир инсонни кашф этдим. Унинг қўлида таҳсил олаётган ўқувчиларга, тенгдошларимга ҳавасим келди. Қани энди барча устозларимиз ҳам ўша кишидек бўлса!

Кўпинча дугоналарим одамовилигимни юзимга солишади. Балки кейинги пайтларда шунча бўлиб қолгандирман. Ёмон ўзлаштираётганим директорнинг ҳам қўлоғига етибди. Кабинетига чақириб койиди. Нима, у менга юраги ачинганидан гапирдимми? Йўқ, азбаройи шундай қилиши керак бўлганидан. Бировни тушунишдан кўра, сўкиш, айбдор қилиш осонроқ-да! Нега шундай экан, муаллим? Расмиятчиликдан қачон қутуламиз? Бир-бирига меҳр-оқибат кўрсатмаса, яхши-ёмон кунда ҳамдард бўлмаса одам дунёда нима учун яшайди? Менинг ҳам дўстларим, синфдошларим бор эди-ку. Қани улар?

Сизга дил ёришдан муродим ҳам шу — ўзимни қийнаётган саволларга жавоб топиш, озгина бўлса-да, кўнглимни бўшатиш эди. Очиқ гапирганим учун мени кечиринг. Ҳар бир мактабда қолақлар, дарсни ёмон ўзлаштирадиганлар бор. Топилади. Лекин ёмон ўқувчи йўқ. Мен бунга ишонаман. Сизчи, муаллим?

...Юлдузлар осмон қаърига сингиб кетди. Ана, тонг отмоқда. Сутдек оппоқ тонг. Деразам остидаги бир туп ўрик гуллари ҳам тонгдай оппоқ. Табиат мўъжизалари олдида лол қолмасдан илож йўқ. Ўрик аввал гуллаб, кейин япроқ ёзади. Олма эса, аксинча, аввал япроқ ёзиб, кейин гуллайди. Қизиг-а? Гуллар дадамнинг эрта оқарган сочларига ўхшайди. Оқликда беғуборлик, мусаффолик бор.

Салом, баҳор гуллари, салом, янги кун!

Хурмат билан, ўқувчингиз

Нигора САИДОВА.

1987 йил, 16 март»

Мана, дафтарнинг охириги варағини ҳам ёпдик. Энди мулоҳаза учун бир лаҳза хаёлга эрк берайлик: эҳтимол, у қай бир ўринда хато қилгандир, қай бир ўринда ҳаяжонга ортиқча ургу бергандир. Буни тушуниш мумкин. Нима бўлганда ҳам куюнчак қизнинг кўпгина фикрларига қўшилмасдан илож йўқ.

Тарбия иши бир бутун, яхлит жараёндир. Унинг ўзига хослиги мураккаблиги ҳам шунда. Бугунги ёш авлод — эртанги куннинг, келажакнинг эгалари. Келажак олдида эса ҳаммамиз ва ҳар биримиз жавобгармиз. Шундай экан, бу борадаги масъулиятимизни, инсоний бурчимизни бир дақиқа бўлса-да, унутмаслигимиз лозим. Токи Нигора ва нигоралар кўзидан аччиқ ёшлар оқмасин, улар турмуш чорраҳаларида айбсиз айбдор бўлиб, ўксиб қолишмасин.

Шу ерда нуқта қўйсак ҳам булар эди-ю, лекин «иншо» ҳали ўз баҳосини олганича йўқ. Чамаси бу масалада мен ҳам ожизлик қилдим. Балки энг халис, энг муносиб баҳони Сиз берарсиз, қадрли журналхон?

Муҳаббатнома

Огаҳий

* * *
Нозу карашма боғининг сарви равони сизмусиз,
Ошиқи хаста жисмининг роҳати жони сизмусиз.

Қуллуғингизга фахр этар кўйингиз ичра хўблар,
Кишвари ҳусн тахтининг шоҳи жаҳони сизмусиз.

Ғамза ўқини ёшурун отибон, айлаган аён,
Кўксимиз узра ҳар тараф неча ярони сизмусиз.

Ғарқаи ҳайрат айлаган кўзларимизни кўзгудек,
Кўргузибон карашмау нозу адони сизмусиз.

Меҳру вафони кўргузиб ўзга улусга дам-бадам,
Бизга ҳамиша қилғучи жавру жафони сизмусиз.

Шафқату илтифотни бизга кам айлабон баса,
Узгага вофир айлаган лутфу атони сизмусиз.

Еткурубон рақибга васлу нишоту айшни,
Бизга ҳавола айлаган дарду балони сизмусиз.

Ишқ ўти ичра Огаҳий кечау кундуз ўртанур,
Ушбу ўт ичра бу сифат ўртаган они сизмусиз.

* * *
Юзининг меҳрини кўрган маҳи анварни ёд этмас,
Лабининг шаҳдини сўрғон ети кавсарни ёд этмас.

Етиб туфроқ уза кўйида бошга тошни ёстонғон,
Биҳишт ичра мулойим болишу бистарни ёд этмас.

Гули рухсорини ногаҳ тамошо айласа булбул,
Фиғонлар тортибон ўтлуғ гули аҳмарни ёд этмас.

Чу иззат аҳлига роғибдурур ул хўблар шоҳи,
Тонг эрматур агар бу бандаи аҳкарни ёд этмас.

Сориг юзга ориғ ашким неча оқса эмастур суд,
Гар истиғно камолидин зару гавҳарни ёд этмас.

Агар шаҳлар боши узра аёғи туфроғи етса,
Жаҳон султонлигин тарк айлабон афсарни ёд этмас.

Фиғонким, ҳар кеча нўш айлабон ағёр ила соғар,
Хумор ичра агар ўлсам, мани музтарни ёд этмас.

Бурун кўб ваъда гарчи айламиш эрди, вале эмди
Бирин ҳам ёдиға солмай демас аксарни ёд этмас.

Бас эткил, Огаҳий, ўтлуғ фиғонингким, сани ул ой
Нечаким ўртасанг афлок ила ахтарни, ёд этмас.

унинг отасидан ўч олишга ферма ходимларини нима ва ким мажбур этди? Нега инсон бир-биринга шу даражада адоват сақлайди? Бир-бириндан ўч олиш мақсадида на фарзандини, на туққан-туғишганини аяйди? Қачонгача жон бераётиб ҳам «палончида алашим бор эди», деб ўз қўшимизга, ўз ака-укамизга, ўз ҳамюртимизга маломат билан ҳаётдан кўз юмагимиз? Қачонгача биз ҳақиқий аламлар нималигини билмай ўтагимиз? Баъзан оталаримизнинг қўл-оёқларидан айирган лаънати урушга, босқинчиларга нисбатан ўзимизда ҳеч қандай хусумат сезмаган ҳолда, боламизни бир чертиб қўйган қўшнимиз, ёки бўлмаса ҳақиқатни юзимизга айтган биродаримизга нисбатан ўла-ўлгунча тиш қайраб юрамиз. Унга нисбатан турли ифволар уюштирамиз.

Абдумурод Холбоевнинг ўғлини оқловчи ҳужжатни ўқиб ўтириб шуларни ўйладим. Ёш Алишернинг кўзларидан қўйлаётган ёшлар менинг юзларимни ювгандек бўлди. Ахир қўшни билан уришган — ота бўлса, рост сўзни айтиб ёмон кўринган — ота бўлса, боланинг айби нима? Шу жойда бир фикр ҳаёлимдан ўтди: агар отанинг айби қонуний жиҳатдан тасдиқланганда эди, болага тўхмат қилиб ўтиришармиди? Балки отага қўйилаётган айбнинг заминиде ҳам қандайдир ёлгон бордир? Ана шу ёлгонни болага тўхмат қилиш билан мустаҳкамлаш-моқчидир? Балки... Биз бунга кафиллик беролмаймиз.

Абдумурод Холбоев тақдири ҳақида орадан узоқ вақт ўтган бўлса-да (бир йилга яқин), ёзишга даъват этган нарса ҳам ана шу фикр бўлди. Қолаверса, мақсадимиз биргина А.Холбоев тақдири хусусида сўз юритиш эмас. Чунки, бугун Холбоевга ўхшаш тақдирлар тез-тез учрамоқда. Барча соҳада қайта қуриш, жадаллаштириш кетаётган бугунги кунда ташкилотматшилот, судма-суд юрган кишиларнинг сони негадир камаймаяпти.

Маълумки, район прокуратураси муайян районда содир бўлган ҳар бир жиноят ва унинг назорати учун жавобгар. Қонунни бузган ҳар бир шахс эртами, кечми албатта қонун олдида жавоб беради... Лекин жуда кўпчилик кишиларга сингдириб юборилган бу тушунчанинг ҳам замини аллақачон нураб кетганини КПСС Марказий Комитетининг 1985 йил апрель Пленумида яққол кўрсатилди: кўпгина қонун посбонларининг ўзлари тартиббузар бўлиб қишиди. Бу борада расмий маълумотларда, газета ва журналларнинг саҳифаларида ёзилапти, радио ва телевидениеда ўқиб эшиттириляпти.

Узоққа бормайлик. Биз сўз юритаётган Гагарин районидаги «Советобод» совхозида истиқомат қилувчи Бобоали Эргашев (руҳий касал) II группа инвалиди бўлишига қарамасдан, 4 йил муддатга озодликдан маҳрум этилган эди. Москвадаги Сербский институт томонидан Б. Эргашевнинг ҳақиқатан ҳам болалигидан руҳий касал экани ҳақида хулоса берилгандан кейингина бемор даволанишга юборилди. Қонунчиликни бузганлари учун Республика прокуратураси Гагарин районининг собиқ прокурори Ж. Каримов, терговчи А. Кенжаевга ишда йўл қўйган камчиликлари учун ҳайфсан берди.

Яқинда редакцияга Б. Жўраевнинг отаси ўқитувчи Э. Жўраев келди.

— Мухбир ука, матбуотнинг обрўси шуми? Бир касал одамнинг ҳеч бир асосиз, қонунга хилоф равишда 4 йиллик умрини қамоқда ўтказишга сабабчи бўлган қонунбузарларга кўрилган «чора»ни қаранг: биттадан ҳайфсан! Ахир, қачон адолат бўлади? Энг қизиғи, мен сизга айтсам, Ж.Каримов билан А. Кенжаевга берилган ўша «ҳайфсан» сизнинг мақолангиз босилмасдан илгари берилган. Бунисига нима дейсиз? Бу бориб турган кўзбўямачилик эмасми? Ж. Каримов бўлса ҳали ҳам бировга гап бермайди: ана, матбуотда чиқардинг, нима бўлди? Қўлингдан яна нима келади? Журналистнинг қўлидан ҳеч нарса келмагач, менинг қўлимдан нима келарди?! Ахир касал ўғлимнинг ҳуқуқини тиклагунча Сурхон билан Тошкент, Москва орасида товоним ёрилди! Оқибатда гўё адолат тикланди. Лекин, қани ўша тикланган адолат?.. Бир одамнинг, яна касал одамнинг зое кетган беш йиллик умрини ҳайфсан билан ювиб ташлаш мумкинми? Шу адолатми? Мен айбдорлар қамалсин, бола-чақалари ота меҳридан бебаҳра бўлсин демайман. Лекин адолат чала бўлмасин. Ҳозир нима бўляпти? «Ўғлингиз қонунга хилоф равишда қамалган бўлса, мана оқланди! Энди уни биров қамалиб чиққан, демайди». Менга шундай деб ўқдиришмоқда. Лекин бу гаплар касалхона — прокуратура — суд орасида сарсон бўлиб юрган қоғозларни гапи. Амалда-чи?

Амалда, агар ноҳақ қамалмаганда даволаниб, балки соғайиб кетиши мумкин бўлган бир одамнинг саломатлиги бутунлай издан чиқди. Унинг орқасидан югурган одамлар моддий ва маънавий зарар кўрди. Маънавий зарарниқу, ҳеч ким тўлдиролмайди. Лекин, ҳеч бўлмаса район прокуратурасидан, ўша пайтда ишни кўрган халқ судидан, нотўғри медицина хулосаси берган экспертдан моддий зарар — ўғлимнинг қамоқда ўтирган пайтдаги инвалидлик нафақаси ундириб берилсин!

Кўриниб турибдики, Эргаш аканинг ҳасратидан тутун чиқяпти. Мен унга матбуотнинг вазифаси бировни ур-тўқмоқ қилиб юздан бўшаттириш, қаматиш эмас, кўтариб чиқилган масала ишасидан жамоатчиликда фикр уйғотиш, у ёки бу одамнинг ҳаракатлари воқеалар воситасида кишиларни тарбиялаш эканини тушунтирдим. Лекин бу гапларим Эргаш акани барибир қониқтирмади. У маҳзун бир кайфиятда хонадан чиқиб кетди.

Эргаш аканинг ортидан ўйлаб қолдим. Бир одам ноҳақ қамалса-ю, маълум муддат ўтгач оқланса, шу билангина масала ҳал бўлади-қўядими? Нега бизда ноҳақ қамалган, устидан ноҳақ тергов юргизилган одам суд залидан оқланиб тўғри уйига чиқиб кетмайди. Унинг ўрнига тўхмат қилган, нотўғри тергов олиб борган, нотўғри суд қилган одам қора курсига ўтказиб қўйилмайдими? Ёки ўша тергов ва суд ходимларидан кўрилган зарар ноҳақ қамалган одам фойдасига ундириб олинмайдими? Бундай ҳодисалар бўлган бўлса ҳам бармоқ билан санарли. Аксинча, икки йил ноҳақ қамалган одам бир жиҳатдан оқланса ҳам суд, прокуратура ходимлари унга бошқа бир жиҳатдан албатта қандайдир айбдор тақашади. Мақсад — жамоатчилик ўртасида «бу одам бекордан бекорга икки йил ўтирмаган», деган фикр уйғотиш. Қонун олдида эса жавобгарликдан қочиш.

Мен бу гапларни нима учун келтиряпман? Мақола аввалида сўз бошлаганимиз қўшнилари воқеаси билан Эргаш Жўраевнинг редакцияга ташрифи ўртасида қандай боғлиқлик бор. Гап шундаки, ҳар иккала воқеа ҳам бир районда, бир прокурорнинг назоратида содир бўлган.

Кўпчиликнинг миёсига сингиб қолган бир нотўғри одат ҳамон орамизда яшаб келяпти. Бу одат шундан иборат: агар бирон бир одамни район раҳбарларидан кимдир ёқтирмаса, бошқалар ҳам унга рўйхуш бермайди: «У катта одам, бир нарсани билмаса ёмон кўрармиди?» Агар бир кун элдан чиқиб қолсақ, оғзимиздаги номинимизи биров тортиб оладиган бўлса, бунга худди ана шу мутеълигимиз, ўз фикримизга эга бўлмаслигимиз, энг ёмони, ҳақиқатнинг кўзига тик қарамаслигимиз сабаб бўлади.

Олдиндан айтиб қўйишим керак: биз қўшнилардан бирини оқламоқчи, иккинчисини қораламоқчи эмасмиз. Ёки бўлмаса, районда содир бўлаётган жиноят ва граждонлик ишларининг баъзидан нотўғри ҳал бўлаётганига фақат район прокурори айбдор, деган фикрдан ҳам жуда йироқмиз. Бу ишларни аниқлаш ва тўғри баҳо бериш яна ўша қонун посбонларнинг вазифаси. Айтайлик, А.Холбоев қонунга биноан айбдор деб топилар экан, йўқ, бу «айбсиз одам» дейишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Лекин, воқеалар, одамларнинг гувоҳлиги асосида у ёки бу масаланинг маънавий жиҳатлари хусусида фикр юритишга ҳаққимиз.

Шундай қилиб, бирон бир одамни район раҳбарларидан кимдир ёқтирмаса, бошқалар ҳам унга рўйхуш беришмайди.

Райондаги айрим раҳбарлар райОНО инспектори А. Холбоевни ёқтирмади эди. Чунки у бетгачопар одам: райондаги айрим жиноят ишлари баъзан тўғри ҳал этилмаётгани, жиноятчилар тегишли жазо олишмаётгани ҳақида катта-кичик мажлисларда (жумладан, 1985 йилги ўқитувчиларнинг Август конференциясида) гапирган. Бу ҳақда тегишли органларга маълум қилган. Хусусан, редакцияга юборган хатиде ҳам районда сирлилигича қолиб кетаётган айрим жиноятларнинг қатор рўйхатини маълум қилади. Лекин А. Холбоевнинг «югуриб-елишларига» бирон бир ташкилот етарли даражада эътибор бермайди. «Текширилсин, кўриб чиқилсин!» мазмундаги кўрсатмалар тўғри район прокуратурасига келиб тушаверади... Тўғри, бу ерда А. Холбоевнинг шикоятлари кўриб чиқилади, текширилади, тегишли жавоблар ёзилади. Ҳатто «А. Холбоев иши» деб номланган махсус дафтар ҳам очилди.

Шу тарихи одамлар «Холбоев шикоятчи», «Холбоев ариза-чи» деган гапларга ишона борадилар. Энди унинг устидан шикоятлар туша бошлайди. Нима қипти? «Холбоев фермадан

хашак ўғирляпти!» (Холбоевнинг уйи ферманинг шундай биқинида.) «Очиқ хатлар» кунда ферма яшигига ана шу мазмунда хат тушади. Райком бу масалани текширади, лекин ўғирлик содир бўлгани тасдиқланмайди. Шундан кейин район партия комитетининг собиқ биринчи секретари Муродов: «Ферманинг ёнида яшаркансиз, уйига хашак, ем олиб кетаётганларга кўз-қулоқ бўласиз, шундайларни курсангиз райкомга келиб айтасиз», деб топшириқ беради.

Ана энди Холбоевнинг Д. Худойбердиев ҳовлисида фотоаппарат кўтариб киришининг асл сабаби тушунарли бўлса керак. У ҳақиқий ташмачиларни тезроқ фош этишга, фош этганда ҳам ҳужжатлар асосида фош этишга, бу билан ўзининг ҳақлигини исботлашга шошилади. Ҳа, аниқ шошилади!

Ўз уйида қўлида фотоаппарат ушлаган қўшнисини кўрган (ёки шундай воқеа бўлаётганини эшитиб уйга келган. Чунки кўргазмалар ҳар хил) Д. Худойбердиевнинг қони қайнаб кетади. Қўшнининг қўлидан фотоаппаратни (айнан аппаратни) тортиб олмақчи бўлади. Қўшни бермайди. Д. Худойбердиев уни дўппослайди. Бу ҳақда меҳнат ветерани, кекса кампир Р. Жўраева қуйидагича мазмунда ТУШУНТИРИШ ХАТИ ёзиб берди: «Эрталаб соат саккизда мен водопровод олдида қўл юшиб ётган эдим. Кейин Дўбир домуллони (А. Холбоевни — Е. Х) қувиб урганини кўрдим. Бир тош келиб домуллонинг бошига тегди. Домулло ўтириб қолди. Дўбир югуриб келиб домуллони бўға кетди. Домуллонинг пешонасидан қон оқди. Кейин Дўбир домуллонинг кўйлагини йиртиб томорқасига иргитди. Шу пайт домулло ўрнидан туриб югуриб қочди. Туфлиси Дўбирнинг томорқасида қолди. Кейин менинг ўғлим Искандардан илтимос қилди. У олиб келиб берди. Дўбирди уриш у ёқда турсин, бир оғиз сўккани ҳам йўқ. Мен эшитмадим. Дўбирнинг ҳақоратларини эса эшитдим. Уша кун эрталаб Дўбирнинг ҳовлисида ҳеч ким йўқ эди. Шу воқеадан кейин Дўбирнинг хотини «Нима гап?» деб келди».

«Мен, Юсупов Аҳмад, РайОНОда методист бўлиб ишлайман. А. Холбоев билан совхоз бригадери Д. Худойбердиев орасидаги жанжалдан хабарим бор. Жанжал бўлиб ўтган кун эртасига ЦРМ олдидаги ошхонада Дўбирдан «Нима бўлди ўзи?» деб сўраган эдим у: «Холбоевни ҳовлимиздан уйининг олдида футбол қилдим», деб жавоб берди».

Шу тариқа калтакланган А. Холбоев касалхонага боради. Район касалхонасида уни бор-йўғи саккиз кун ушлаб туришадан холос. Сўнг, соғсан, деб чиқариб юборишади. Кейин Холбоев область касалхонасига бориб даволанади. Даволаниб чиққач, 1984 йил 10 августда унинг аризасига кўра, Д. Худойбердиев устидан жиноий иш қўзғатилади. Бу орада Д. Худойбердиев ҳам ҳужжат тўплаш бошлайди. Суд материалларида қўли чиққанлиги ҳақида эксперт Э. Бобоқуловнинг хулосаси бор. Хулоса олтинчи июлда берилган. Рентген хулосаси эса еттинчи июлда қайд қилинган. Шундай савол туғилади: эксперт Э. Бобоқулов рентген хулосасини кўрмай туриб, нимага асосан «Д. Худойбердиевнинг ўнг қўл бармоғи чиққан ва ёриғи бор», деб хулоса берди экан? Бу ҳам майли, яна бир қизиқ ҳолат: ўша рентген плёнкасининг чеккасига «ЭУ—В2 1976 г.» деб ёзиб қўйилган. Мутахассисларнинг фикрига кўра, плёнкага ишлаб чиқарилган вақти ёзилмайди. Хўш, унда плёнкада қайд этилган йил нимани билдиради? Хуллас, тергов материалларида Д. Худойбердиевнинг бармоғи чиққани ва синганлигига шубҳа туғдирадиган фактлар анчагина. Яна бир ҳолат: жиноят иши А. Холбоевнинг аризасига биноан очилган эди. Лекин айланаб келиб А. Холбоевнинг ўзи жиноятчига чиқди. Шеробод район халқ суди Д. Худойбердиев ва А. Холбоевни бир йилдан муддат билан ахлоқ тузатиш ишига ва ойлик маошининг 20 проценти миқдорида давлат фойдасига ундириш юзасидан ҳукм чиқарди.

Масаланинг бирмунча чигаллигини ҳисобга олиб суд ҳукмидан биз ҳам қониқшимиз ва бу ҳақда мақола ёзмаслигимиз ҳам мумкин эди. Яна қайтараман, бизни бу масалага қайтишга даъват этган воситалардан бири Э. Жўраевнинг редакцияга ташрифи бўлса, иккинчиси, шу иш юзасидан республика прокуратурасининг А. Холбоев аризасига берган жавоби бўлди. Республика прокуратураси суд ишларини назорат қилиш бўлимининг прокурори В. Тошхўжаева номидан берган жавоб хатда шундай дейлади: «Сизнинг асосиз равишда жиноий жавобгарликка тортилганингиз ҳақидаги аризангиз асосида жиноий иш қақриб олиниб кўриб чиқилди. Иш юзасидан

суд ҳукмини бекор қилиш ва ишни қўшимча терговга юбориш хусусида протест билдирилди».

Табийки, шундай савол туғилади: қўшнилари «иши» нега бу даражада чўзилиб кетди? Наҳотки, бир қўшнинг боши ёрилгани ва бошқасининг бош бармоғи чиққанини, жанжалнинг туб сабабларини аниқлаш шу даражада қийин бўлса? Бу ишни учта районнинг суди кўриб ҳам ўз одил ҳукмини айтолмаса? Бунга сабаб нима?

Бизнинг назаримизда, калаванинг учи яна ўша Гагарин район прокуратурасига бориб тақалади: аслида, тергов одил бўлиши керак эди. Агар терговчилар, қолаверса, уларнинг ишини назорат қилувчи район прокурори масалага объектив ёндашганларида иш бу даражада чўзилмаган, балки Гагарин район судининг ўзида ҳал этилган бўларди. Лекин, афсуски, шундай бўлмади. Судлар тергов материаллари чала бўлгани боис ишни бири иккинчисига оширди. Шеробод район суди эса Д. Худойбердиев ва А. Холбоевнинг ем-хашак билан боғлиқ масаласини исботлар етарли эмас, деб ишдан чиқариб ташлаб, қўшнилари бир-бирларига тан жароҳати етказганлари учун бир йилдан шартли кесиб қўйди. Қолбуки, Д. Худойбердиев билан А. Холбоев уйдаги дон-дун, ем-хашакнинг қаердан келиб, қаерга кетганлиги терговда ҳам, судда ҳам чуқур ўрганилиши керак эди. Чунки асосий масала шу эди. Лекин, бу масала бир четда қолиб кетди. Тергов материалларида ана шу масалага оид турли-туман шубҳали ҳужжатлар, тушунтириш хатлари тўлиб-тошиб ётди. Суд бу материалларни осонгина қайта терговга жўнатиб юбормасдан чуқур текшириб, ўз ҳукмини айтиши лозим эди.

Ҳозирги ҳукм эса давлат манфаатлари (Д. Худойбердиевнинг уйдаги дон-дун ва ем-хашаги бу ерга қандай келиб қолганини ёки бўлмаса сотиб олганини аниқлаш) бир четда қолиб, қўшнилари ўзаро жанжалига жазо кўришдан бошқа нарса эмас. Агар бу масалада ҳам Д. Худойбердиев бош бармоғининг синганлиги ҳақидаги ҳужжатлар бирмунча шубҳали эканлигини инобатга олсак, суд халқ мулкини талон-тарож қилишда қўшнисидан (ғаразли ёки ватанпарварлик туйғусидан қатъий назар) гумонсирлагани ҳамда район партия комитетининг бу борадаги оғзаки партиявий топшириғини бажаришга шошилгани, айнан шошилгани учун А. Холбоевга жазо берган бўлиб чиқади. Шу боис ҳам, назаримизда, Ўзбекистон ССР прокуратураси А. Холбоев ишини кўриб чиқиб, Шеробод район судининг ҳукмини бекор қилиш ва ишни қайта терговга юбориш юзасидан протест билдирган.

Яқинда Сурхондарё область суди мазкур иш юзасидан республика прокуратураси билдирган протестни кўриб чиқиб, Шеробод район судининг ҳукмини бекор қилди ва ишни қайта терговга юборди. Демак, бу иш ҳали номаълум муддатга яна чўзилади. Гагарин район халқ маорифининг инспектори Абдумурод Холбоев эса яна ҳақиқат излаб эшик қоқаверади, қоқаверади...

«Қачонгача?» дея савол беради учинчи одам. Учинчи одамнинг саволига бир оғиз гап билан «ҳақиқат аниқлангунча» дея жавоб бериш мумкин эди. Лекин ўша учинчи одам сизнинг бу жавобингизга ишонмайди. Чунки биз ўз ҳаётимизда учинчи одамларни «ҳақиқат аниқлангунча», «ҳақиқат эгилади, лекин синмайди» дея жуда кўп марта ишонтириб келдик. Шу даражада ишонтирдикки, уларнинг қалбидан бутунлай ишонч туйғусини суғуриб олдик. Бу орада эса ҳақиқатлар қарор топ-қулмоқда. Ҳақиқатлар эгилиб, эгилиб... баъзан «қирс» этганча кўққисдан синиб кетмоқда.

Бугун ўнлаб прокурорларнинг, судларнинг темир сандиқларида юзлаб кишиларнинг тақдирлари «ҳақиқат аниқланишини» кутиб ётибди. Ахир инсоннинг умри белгили-ку. Ҳақиқат аниқланишини кутиб ҳаёт кечирган одамнинг умри эса икки қарра белгили. У юрганида ҳам, турганида ҳам бир нарсаки — нима бўларкин, нима кўяркин, деган ўй-хаёл билан яшайди.

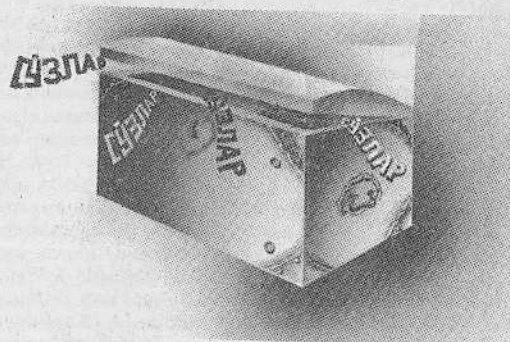
Ана шу ўй-хаёл уни кун сайин эмас, соат сайин эмас, ҳар нафас олган сайин кемира боради.

Бугун ҳамма жойда партиянинг чин демократия, қайта қуриш соҳасидаги йўли бирдек қўллаб-қувватланаяпти. Лекин шундай кишилар ҳам борки, демократия, ошкоралик туйғули юзага келаётган воқеа-ҳодисаларга шубҳа билан қарашяпти. Жумладан, «ҳақиқат изловчилар»нинг хатти-ҳаракатлари уларда ана шундай шубҳа уйғотмоқда. Натижада бугун ҳақиқатни

ТИЛ САНДИҒИ

Сўз айлади инсонни ҳайвондин жудо.

Алишер Навоий

Қашқатаёқ — таёққа суяниб қолган, яъни уриб турмаса бир ишни қилмайдиган, калтакланишдан кўп кўрқавермайдиган деган маъноларда

Кўкияс — кўп гапирадиган, гапнинг уяси, жағ-жағ

Дўррайча — ҳали шашти қайтмаган, қўлтигидан тарвузи тушмаган йигитча

Қортимоқ

Қовржини қотган — суяги қотган, одам бўлиб қолган, тиш қоққан маъноларида. М: Сизинг ўглингиз бизникига қараганда анча қортимоқ (қовржини қотиб қолган), ҳатто уйлантираверсангиз ҳам бўлаверади.

Тўқол — қаллиғи чилласи чиқмай ўлган келинчак, ёш бева

Томоқсов — тўймас, очофат

Чилғай — ичиб тўймас, мешқорин (чилғий деган сув идишга нисбат)

Қосоға — тош қоя

Қот — зовлардаги токча, майдонча

Сакалов — табиий тош зина, зовдеги, қосоғадаги йўл

Суйри —

1) қирнинг учи; 2) узун. М: Очқасанг оқини е, Суйри-суйри қонини е. (Термадан.)

Торма — кўчиш хавфи бўлган ёнбағирликдаги қор уюми

Қошоқли бет — қори кетиб кўриниб қолган ёнбағир; кунгай томон

Келчик — келинга тегишли мулк (сеп ҳам шунга киради); кўч-кўрон

Ғўлча — кичкина кўза; сув идиш (фляга)

Ғўлба — труба, сув узатгич

Чигил — катта кўзли ғалвир

Кўган — кўзи-улоқлар қатор қилиб боғлаб қўйиладиган махсус арқон (кўганлаб жун қирқиш, кўганлаб қўй-эчки соғиш ва ҳ. к.)

Холмамат Ҳасанов,
Деҳқонобод райони

Белга айтган, кўпчилик ўртасида танқид қилган бирон бир кишини на маънавий ва на моддий жиҳатдан ҳимоя этилишига қафолат бериб бўлмайди. Биз кўпинча ўша «ҳақиқат изловчиларнинг ўзини шубҳа остига олишга, уларни охиригача тушунмасликка ўрганиб қолганмиз. «Ҳа» деса, уларнинг ўзлари ёмон, ўзлари ифлос, ўзлари тўнг, дея бутун бало-қазо ўшалар томонида эканига ишонтира бошлаймиз. Билмадим, бошдан ўтган табиб, дейдилар. Лекин мен «ҳақиқат излаб» кўрмаганман, уларнинг ўрнидаги ҳар қандай одам на фақат асабий, сержаҳл бўлиши, ҳатто иблисга айланиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Буни тушуниш, ҳис этиш керак.

Бировга айб қўйиш, ундан шубҳаланиш ўша бировга ишонишдан кўра осонроқ. Ишониш учун одамнинг қалби бутун бўлмоғи лозим. Агар бугунги кунимизга ана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, олдимизда битта йўл — бир-биримизга ишонч йўлигина бор. Бошқа йўл йўқ. Бошқа йўлларнинг ҳаммаси яна ўша турғунлик, хўжасизлик, мансаблар, лавозимлар қаршисида муъеликка бошлайди. Инсонга нисбатан ишонч — катта тарбиявий восита.

Биз ҳаммамиз тирикликда ҳам, ҳаётдан кўз юмгандан сўнг ҳам бир-биримизга кўшнимиз. Лекин қачонгача бир кўшнининг мотами иккинчи бир кўшникага байрам бўлади? Қачонгача томошабинлик қиламиз? Қачонгача ҳақиқатни темир сандиқларда сақлаймиз?

Бундан икки йил олдин Бойсун шаҳрида яшовчи, олти фарзанднинг онаси, КПСС аъзоси Қурбоной Қаримова дом-дараксиз йўқолганидан қирқ кун ўтгач, жасади маҳалладаги одамлар сув ичадиган ҳовуздан чиқди. Унинг ўлими ҳалигача сирлилигича қолмоқда. Шу йилнинг бошида ўша иш юзасидан суд бўлиб ўтди. Очiq майдонда бўлиб ўтган судда Бойсун шаҳар ва теварак атрофдан келган мингдан ортиқ одам иштирок этди. Лекин суд маълум бир қарорга келолмади. Негаки, яна ўша аҳвол — тергов чала эди. Терговдаги гап судга чиққанда ўзининг моҳиятини, мантиқини йўқотиб қўяверади. Зеро, халқ қаршисида фақат рост сўзгина собит тура олади... Ишни кўрган Ленин район халқ суди делони қайта терговга жўнатди.

Куну кеча редакцияга марҳум Қурбоной Қаримованинг акаси ва Бойсун шаҳар Советининг депутати Турсуной Улашова биргаликда келишди. Уларнинг, на фақат уларнинг, шунингдек, Бойсундаги юзлаб оналарнинг ҳам саволи битта: Қурбонойнинг ўлими сабаблари аниқланадими?

— Мана, суд ишни қайта терговга қайтарганига тўрт-беш ой бўляпти, — дейди Т. Улашова. — Лекин, ҳалигача битта одам келиб, «Нега бундай бўляпти, бир коммунистнинг ўлими сабабларини аниқлаш нега бу даражада узоқ чўзилди?» деб сўрагани йўқ. Аксинча, айрим қонун посбонларининг бу ишни янада чўзиш ниятлари ҳам йўқ эмас.

— Республика прокурори Бутурлин қабулига кириш учун кўп уриндик. Лекин иложи бўлмади... Нима қилай ака, республикада Бутурлин битта, бизга ўхшаганларнинг саноғи бўлмаса, нетай?!.

Бу гаплардан, бу ҳасратлардан юрагим қоврилди. Унинг мунгли кўзлари туб-тубида кимдир: бормисан ҳақиқат, дегандай бўлди. Бу унсиз нидони тинглаб кўнглим йиғлади. Қўлимдаги қаламни синдириб улоқтиргим, шу ўтирган бинони ташлаб, узоқ-узоқларга кетгим келди...

Мана, энди шунча гапдан кейин, ҳали юқорида тилга олганим учинчи одамнинг «Абдумурод Холбоев ҳақиқат излаб қачонгача эшик қоқади?» деган саволига жавоб бериш мумкин бўлар. Бу саволга эндиликда урф бўлган ҳуқуқ-тартибот органларида «қайта қуриш бўлмагунча» деб жавоб берса ҳам бўларди. Лекин бу жуда ҳам юзаки жавоб бўлур эди. Чунки, ҳуқуқ-тартибот органларида ҳам қайта қуриш бўляпти. Аммо бизнинг жавобимиз жуда содда: бир-биримизга нисбатан фақат яхшиликни тиламагунимизча, инсонлар тақдирини қўлларида гул каби ушлаб турган прокурорларнинг, терговчиларнинг, судларнинг, қолаверса, сизнинг, менинг юрагимизда ўша гулга, ўз кўшнимизга, телевизор экранидан «лип» этиб ўтиб кетган африкалик оч-яланғоч болага, турли кимёвий дорилардан, автомашиналарнинг дудларидан бўғилиб ўлаётган қушларга, ернинг шўридан қуриб бораётган дарахтларга нисбатан меҳр ришталари қайта уйғонмагунча холбоевлар ҳам, жўраевлар ҳам ҳақиқат излаб эшик қоқаверадилар!

Абдулхамид Чўлпон

Бинафша

Бинафша сенмисан, бинафша сенми —
Кўчада оқчага сотилган?
Бинафша менманми, бинафша менми —
Севгинга, қайғунга тутилган?
Бинафша нимага бир озроқ очилмай,
Бир эркин кулмасдан узилдинг?
Бинафша, нимага ҳидларинг сочилмай,
Ерларга эгилдинг, чўзилдинг?
Бинафша,
Айт менга,
Кимлардир улар ким,
Игнани бағринга санчалар?
Бинафша,
Бир сўйла,
У қандай кўлларки,
Узалар, ҳидлайлар, янчалар?
Бинафша, шунчалар чиройли юзинг бор,
Нимага узокроқ кулмайсан?
Бинафша, шунчалар тортғувчи тусинг бор,
Кўнглимга тўлдириб тўкмайсан?
Бинафша, йиғлама, кел бери,
Қайғунгни қайғунга қўшғил!
Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери,
Бу ердан кўкларга учгил!
Бинафша, гўзалим, қайғулим, келмайсан,
Қайғунг зўр, қайғумни билмайсан,
Менга бир кулмайсан!

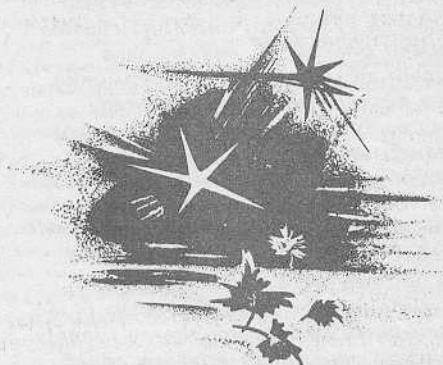
Халқ

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исендир, халқ офатдир, халқ ўчдир...
Халқ кўзғалса, куч йўқдирким, тўхтатсун,
Қувват йўқким халқ истагин йўқ этсун.
Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади: тож ва тахтлар йиқилди...
Халқ истади озод бўлди бу ўлка,
Кетсин унинг бошидаги кўланка.
Бир кўзғалур, бир кўпирур, бир қайнар,
Бир интилур, бир ҳовлиқар, бир ўйнар.
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар...
Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Қучоқ очиб халқ ичига борайлик.

Исташ

Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз
Ҳар ёққа қарайман,
Тонг вақтида нур тўккувчи ёлғизгина юлдуз
Дейди, у менман.

Мен унга ишонмоқчи бўлиб ўйнатаман кўз,
Ул ҳам кула бошлар,
Шу чоқда деворлар ичидан қайғули бир қиз
Йиғлаб кела бошлар.
Ул мунда ёвуқда, шу учун тез бурилиб, мен
«Ҳой, ер қизи» дейман.
Бу сўзни эшитгач, қочадир кўкдаги юлдуз
Албатта аразлаб.
Ҳам жим бўладир бечора ғариб қиз
Гўр оғзини излаб.
Кўк юлдузи изсиз эди, ер юлдузи кучсиз —
Ҳар иккиси кетди.
Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз,
Ой-йилларим ўтди.

Ваҳим

Кечаси ойдинда, ойнинг ҳам, хирароқ вақтида
На учун кўзимга ҳайбатли кўриндинг,
Эй менинг айвоним олдида тек турган
Биргина туп арча?
Кейинча юзинга ой нури оқди-да,
Бутунлай бошқа хил қасвага буридинг.
Юзинга тикилиб, индамай тек турган
Кўзимга нималар гапирдинг яширинча?
Ёлғизсан, бир тупсан, ойдин кеч қўйнида,
Боғимда, эй арча,
Лекин мен борлиқнинг тамоми шаклини
Юзингда кўрдим-ку шу кеча!
Бир тупсан, ёлғизсан, яккасан шу боғда.
Ер ости-устиди бор қадар арчалар бирлашди
Сен билан шу чоқда, шу
чоқда!

Кўклам келадир

Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим кўзғалган.
Кўк кўйлакнинг битишига унча кўп ҳам қолмаган.
Тиниқ ҳаво... Кўк юзинда оппоқ ҳарир пардадек
Оқ булутлар унда-мунда ёйилганлар паришон.
Шўълаларнинг акси билан йилтиллаган, ёнгандек,
Кун тиғлари қарашларга ўткир-ўткир санчилган.
Қип яланғоч дарахтлар ҳам кучоқ очиб, кўз тутиб,
Кўк кўйлакнинг битишини чидамасдан куталар.
Қарғалар ҳам қишда қилган гуноҳларин унутиб,
Узр айтмасдан, индамасдан, учиб-учиб кеталар.
Сезгиларни уйғотувчи ҳидли гуллар тўпланиб,
«Биз ҳам йўлга чиқдик», дея юборганлар бир чопар.
Гул ҳидидан завқ эмгувчи жониворлар уйғониб,
Эрта-индин боғчаларга, чаманларга тарқалар,
Кўклам ойнинг ипак кўйлак этаклари судралиб
Қора ернинг бошларини, силаб-сйпаб келадир.

У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб,
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни берадир.
Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди,
Кўнгилга ҳам ҳаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам ҳаволардек кўклам рўси кирсайди...

Гўзал

Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман.
Ул юлдуз уялиб, бошини букиб
айтадир: «Мен уни тушда кўрганман.
Тушимда кўраман: шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!»
Кўзимни оламан ой чиққан ёққа,
Бошлайман ойдан-да сени сўрмоққа.
Ул-да айтадурки: «Қизил ёноққа
учрадим тушимда — кўмилган оққа!
Оққа кўмилганда шунчалар гўзал,
Мендан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!»
Эрта тонг шамоли сочларин ёйиб,
Ёнимдан ўтганда сўраб кўраман.
Айтадир: «Югуриб, йўлимдан озиб,
Тоғу тошлар ичра истаб юраман!
Бир кўрдим мен уни: шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!»
Ул кетгач, кун чиқар ёруғлик сочиб,
Ундан-да сўрайман сенинг тўғрингда.
Ул-да уятидан беркиниб, қочиб
айтадир: «Бир кўрдим тушдамас, ўнгда.
Мен ўнгда кўрганда шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!»
Мен йўқсил, на бўлиб уни суюбман?!
Унингчун ёнибман, ёниб куюбман.
Бошимни зўр ишга бериб куюбман.
Мен суюб... мен суюб... Кимни суюбман?
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал!
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!..

Сирлардан

Бир тутам сочларинг менинг қўлимда:
Ғижимлаб ўпайми ё тараб очай?
«Сир» деб сақлаганинг менинг қўйнимда:
«Сир» деб сақлайинми ё елга сочай?

Сочилган сочингдай сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тутасан?
Узинг-ку «уларда вафо йўқ» дединг,
Нимага уларни тағин кутасан?

Очилган қўйнимда тўлғонган танинг,
Кўнгилдан қилча ҳам ҳид еткизмаса,
Менга яқинлашма, эй тирик бўса,
«Севдим» деганларинг ёлғондир сенинг...

Ер асиралари

Ер асиралари, ер асиралари
Олтин билагузуклар, ёқут маржонлар,
Садаф доналарми тасаллилари,
Қўрғонми, деворми насибалари,
Кун санаб ўтарми ою йиллари,
Тилга келмасларми шу қадар жонлар?

Ер асиралари, гўзал тонгларнинг
Сочидан кўнгилга қувват олингиз.
Узингиз тиришиб, бевиждонларнинг
Кўнглига эрк учун илҳом солингиз.
Ер асиралари. Ер асиралари,
Ёш тўкиб йиғлашми насибалари.

Мен ва бошқалар

[Ўзбек қизи оғзидан]

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Уйнаган бошқалар, инграган менман,
Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшиғини тинглаган менман...
Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шохларга кўнадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек,
Куйини ҳар ерда элга сайрайдир.
Менда-да қанот бор, лекин боғланган,
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор:
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор. Уни-да деворлар тинглар...
Эркин бошқалардир, қамалган менман,
Ҳайвон қаторида саналган менман...

Янглишасиз

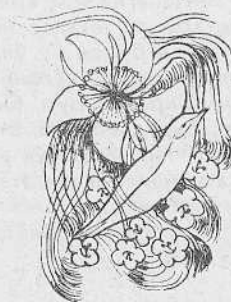
Сиз дейсизким, мен кўкларни ўйлайман,
Ер бетига сира назар солмайман.
Янглишасиз, мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмайман...

Булбул ва гул

А. С. ПУШКИНДАН

Баҳор чоғида холи боғда бир зулматли тун эрди,
Ғариб булбул фиғон айлаб «гулим, раҳм айлагил»
дерди.

Бироқ ул гул кулоқ солмас эди фарёду афғона,
Фақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона.
Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам
Ёнарсан, ўртанарсан, дод этарсан, тинмайин бир дам,
Қўй энди, беҳуда дод этма оҳинг унга етмайди,
Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди.

Ижод йўли

Чўлпоннинг номи кўпчиликка яхши таниш бўлса ҳам, унинг ўзи, ижоди тонг юлдузидай олис ва сирли кўринади. Чўлпон ҳақида мулоҳазаларда ҳақиқатдан кўра ривоятга ўхшаб кетадиган муболағалар кўп. Баъзилар уни бениҳоя талантли, тенги йўқ шоир дейди, баъзилар эса асарлари бошдан-оёқ заҳар-зақумга тўла, мафқураси бузуқ, миллатчи ёзувчи дейди. Бундай қарама-қарши фикрлар Чўлпон ижодини яхши билмаслик натижасида, уни воёга етказган муҳитни, у яшаган шароитнинг мураккаблигини ҳисобга олмаслик туфайли туғилган. Чет эллардаги ғоявий мухолифларимиз эса анчадан бери советларга қарши иғво бозорида касод бўлган молларига Чўлпоннинг номини туфлаб ёпиштириб, даромад қилишга уринмоқдалар. Бу афандиларнинг фикрича, Чўлпон 20-йилларда ўзбекнинг ягона шоири бўлган-у, янги тузумга «маддоҳлик» қилишни истамагани учун ўн гулдан бир гули очилмай кетди. Оқ ип билан чашиб-тепчилган бу қора афсона Чўлпон ижодини билмайдиган кўнгиладан, гўл одамларга аталган.

Холбуки, ҳақиқат тамом бошқача.

Чўлпон мураккаб даврда яшаган, қарама-қаршиликларга, азобли изланишларга тўла ижод йўлини босиб ўтган, кўп қийинчиликлар, иккиланишлардан сўнг коммунистик ғояни қабул қилган, совет воқелиги ҳақида, янги кишилар ҳақида жўшқин асарлар яратган совет шоиридир.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Юнусов — Чўлпон 1883 йилда Андижонда савдогар оиласида туғилган. Бошланғич мактабни битирган, Андижонда рус-тузем мактабиди ўқийди. Мактабда рус тилини пухта ўрганиб, рус ва Европа ёзувчиларининг асарлари билан танишади. Кейинчалик Андижон ва Тошкент мадрасаларида таҳсил кўради, араб, форс, турк тилларини ва адабиётини пухта ўрганади. Айни чоқда туркча, татарча матбуот билан яхши таниш бўлган. Замондошларининг эслашича, ҳатто Франция ва Ҳиндистонда нашр қилинган газета ва журналларни ҳам олиб турган.

Чўлпон 1914 йиллардан ижод қила бошлаган. Унинг асарлари «Садои Фарғона», «Садои Туркистон», «Туркистон вилоятининг газети»да, кейинчалик «Ойна» журналида, Уфада чиққан «Шўро» журналида босилиб турган. Чўлпон инқилобдан аввал ҳикоялар, шеърлар, мақолалар ёзган. Унинг асарларида жадид ёзувчиларининг кучли таъсири бор. Масалан, 1914 йилда босилган «Қурбони жаҳолат» ҳикояси бевосита Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасига тақлидан ёзилган.

Чўлпон инқилобдан кейинги йилларда ў жуда актив ижод қилди. Унинг шеър ва мақолалари «Иштирокиюн» газетасида, «Билим ўчоғи», «Маориф ва ўқитувчи» журналларида босилди, «Ўзбек ёш шоирлари» деган тўпламга киритилди. Унинг «Халил фаранг», «Чўрининг исёни», «Муштумзўр», «Ерқиной» каби пьесалари театр сахналарида ўйналди. 1922—1926 йиллар мобайнида унинг «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари» номли учта шеърый тўплами босилди.

Чўлпон Октябрь инқилобини қарама-қарши кайфиятлар билан кутиб олди. Дастлаб, унинг назарида, Улуғ Октябрь ўзбек халқига янги ҳаёт беролмайдиган, ўлканинг гуллаб-яш-

нашига тўсқинлик қилувчи ҳодисадек туюлган эди. Ана шундай тушунчанинг маҳсули ўлароқ «Менинг товушим», «Куз», «Юпатмоқ истаги», «Бузилган ўлкага» каби шеърлари характерлидир. Бироқ худди шу йилларда у миллатчилик кайфиятидан батамом холи, аксинча, янги ҳаётга мойиллик руҳини ифодаловчи шеърларни ҳам кўп ёзган. Масалан, 1919 йилда Чўлпоннинг «Қизил байроқ» шеъри босилди. Бу шеърда шоир Инқилобни ижобий ҳодиса сифатида тасвирлайди ва инқилобчи фидойилар образини улуғлайди. 1920 йилда Улуғ Октябрнинг уч йиллиги муносабати билан Чўлпоннинг «Шўро ҳукумати ва санои нафиса» мақоласи босилди. Мақолада совет ҳокимиятининг адабий сиёсатига ижобий муносабат билдирилган. Худди шу йили Чўлпоннинг «Халқ» шеъри ҳам босилганки, унда шоир ўз истаги билан шоҳлар тожини қулатган халқни олқишлайди ва унга хизмат қилишга, халқдан куч олишга чақиради. 1925 йилдан бошлаб эса Чўлпон ижодида янги ҳаёт томон жиддий бурилиш юз беради. У аввал «Муҳит кучлик экан, эгдим бўйнимни», «Оқишнинг олдида солдим кучимни» деб шикоятмуз оҳангда гапирётгандай бўлади-ю, бироқ шу шеърнинг ўзида жуда кучли қатъият билан «кирмайман кўчанинг боши беркига» деб ҳайқиради ҳам. «Сомон парча» деб аталган бу шеър 1926 йилда эълон қилинган. Бундай руҳ Чўлпоннинг «Янглишасиз» (1924), «Икки бош, бир тана» (1924), «Охунбобоевга ариза» (1925), «Эркин сингилга» (1925), «Умид учқунлари шоирига» (1925), «Чиммат кўшиғи» (1927) каби шеърларида ҳам учрайди. Мана шу фактлардан Чўлпон ижодининг жуда муҳим бир хусусиятини чиқариш мумкин: ижодда адашиш, хато қилиш хавфидан ҳеч бир шоир холи эмас. Адашган шоир ёмон эмас, ўз хатоларини тузатишни истамаган, ўжарлик билан боши берк кўчадан чиқаришни хоҳламайдиган, хатоларини чуқурлаштириш йўлидан борадиган шоир ёмон. Чўлпон 20-йилларнинг бошларидаёқ янги тузумнинг илк самараларини кўрди, халқ ҳаётининг секин-аста мустақкам изга тушиб, тўқлашиб бораётганига гувоҳ бўлди. Ер ислоҳоти, маҳаллий сийловлар, маданиятсизликка, жаҳолатга қарши кураш, хотин-қизларни озод қилиш учун бошланган ҳужум, партиянинг ленинча миллий сиёсати — буларнинг барчаси Чўлпоннинг кўзини очди, социализмнинг маъносини тушуниб олишига ёрдам берди, Октябрь инқилоби чинакам халқ инқилоби бўлганига, халқ манфаатларини ҳимоя қилишига ишонтирди. Ниҳоят, партиянинг адабиётдаги сиёсати ҳам Чўлпоннинг узил-кесил совет томониغا ўтишида муҳим роль ўйнади.

Чўлпон М. Горькийнинг «Она», Тургеневнинг «Чўри қиз», Шекспирнинг «Ҳамлет» асарларини, Александр Блок шеърларини таржима қилди. Худди шу йилларда унинг «Урток Қаршибоев», «Хужум» пьесалари сахнага қўйилди.

Чўлпон насрда ҳам салмоқли асарлар яратди. У яратган ўнлаб ҳикоялар ичида «Қор қўйнида лола» ғоят табиийлиги билан, ўтмишдаги эски урф-одатларга нафрати билан ажралиб туради. 1931 йилда ёзилган «Ев» қиссаси эса колхозлаштириш даврининг воқеаларига бағишланган.

30-йилларнинг бошида Чўлпон бир неча йил давомида йирик асар устида иш олиб борди. «Кеча ва кундуз» деб аталган романининг «Кеча» қисми 1936 йилда босилди. Бу асарда ёзувчи Улуғ Октябрь арафасидаги ўзбек воқелигини тасвирлайди, миллий буржуазиянинг ахлоқий чиркинлигини фош қилади, унга оддий меҳнатка халқ вакилларининг маънавий гўзаллигини қарама-қарши қўяди. Романининг «Кундуз» қисми кўлбозмалигича қолиб кетган.

Чўлпон айни чоқда шеър ёзишдан ҳам тўхтаган эмас.

Унинг ижодий фаоллиги ҳам, янги ҳаётни улуғлаб ёзган асарлари ҳам юрак садоларидир. Чўлпоннинг зиддиятларга тўла машаққатли ижодий йўли иккита муҳим хулоса чиқариш учун асос беради. Биринчи хулоса шуки, шоирнинг истеъдоди ҳар қанча улкан бўлмасин, у халққа қарши борганда, боши берк кўчаларда тентираб юрганда эмас, халқ билан ҳамнафас ва ҳамқадам бўлганда, халқ қалби билан ҳамоҳанг бўлгандагина камолга эришади. Иккинчи хулоса шуки, Чўлпондай шоирнинг совет томонига ўтиши, янги воқеликни улуғлаб фаол ижод қилиши — социализмнинг бағри кенглигидан, адабиёт учун бениҳоя кенг имкониятлар яратиш берганидан, коммунизм ғояларининг музаффар ҳаётбахш кучидан далолат беради.

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Пиримқул Қодиров,
Умарали Норматов

Ҳақиқат ва сароб

Ёзувчи-танқидчи суҳбати

Танқидчи. Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи 30-йиллар ўзбек адабиётида, маданий-маънавий ҳаётида муҳим ҳодиса, ўзбек романчилиги ривожига янги босқич бўлди. «Утган кунлар» сингари бу асар теварагида ҳам қизғин баҳс-мунозаралар бошланди, асарнинг ғоявий-бадий йўналишидаги, поэтикасидаги ўзига хосликни тушунмай, ҳис этмай, романга ўринсиз талаблар қўйиш, уни камситиш ҳоллари бўлди. Ёзувчининг ўзи афсус-надомат билан: «Сароб»ни тўрт йилда ёзиб туғатдим. Китоб республика конкурсида мукофотланди. Уни китобхон хуш қабул қилди, лекин баъзан арзон шухратпарастлик, баъзан сиёсий демагоглик, баъзан эса тўғридан-тўғри жаҳолат натижаси бўлган танқид найза кўтариб қарши олди. Бу нарса баъзи ҳолларда ҳатто фаросатли одамларни ҳам чалғитди», деган эди.

Тўғри, «Сароб» теварагида кетган баҳсларда уни ҳимоя этиб чиққанлар ҳам бор эди, аммо, барибир, салбий муносабат устунлик қилди. Кўпгина илмий-танқидий ишларда «Сароб» социалистик реализм доирасидан ташқарига чиқариб қўйилди; унга «буржуа-объективистик реализми» (Х. Ёқубов), ҳаётни объективистик-натуралистик тасвирлаган асар (У. Рашид), «бу роман бизга ёт асар» (Ю. Султон) деган ҳар хил ёрликлар ёпиштирилди. Бундай қараш 50-йилларнинг ўрталарига қадар давом этди. Фақат партия XX съезидан кейин романга муносабат ўзгарди, у ҳақиқий марксча-ленинча илмий баҳосини ола бошлади, ниҳоят М. Қўшжоновнинг «Адашганлар фожiasi» мақоласида бу роман бисоти чинакамига кашф этилди. Пиримқул ака, ўша пайтлари Сиз Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида йирик илмий тадқиқотга қўл ургансиз. Очигини айтсангиз, у кезлари романга қарашингиз қандай бўлган, ўша пайтда ҳукмрон бўлган бирёқлама қарашлар ҳам ёзувчи, ҳам танқидчи, ҳам оддий ўқувчи сифатида Сизни чалғитганми? Сизга тенгдош адибларни-чи?

Ёзувчи. Умарали, Сиз «Сароб» романи муносабати билан адабиётимиз ва танқидчилигимизнинг равнақиға хизмат қиладиган муҳим гапларни ўртага ташлаётирсиз. Ҳақиқат худди замин бағрида ётган ўлмас уруғдек ахири бир кун унинг чиқиши «Сароб» мисолида яққол кўринади. Айниқса, бизнинг замонамиз ҳақиқатни тўлиқ айтиш, йўл қўйилган хато ва камчиликларга ошқора муносабат билдириш учун катта имконият яратаётгани туйфайли Қаҳҳор каби ҳақгўй, соҳиб истеъдод, шиддатли ёзувчилар ижодининг қадри ортиб борапти. Қарангки, замонавий мавзуда ёзилган баъзи асар-

ларимиз тўрт-беш йил ўтмасдан эскириб, истеъмолдан чиқиб кетяпти. Ўз даврининг долзарб замонавий асари тарзида майдонга келган «Сароб» романи эса эллик йилдан бери авлоддан-авлодга ўтиб, ҳамон қўлма-қўл бўлиб ўқияпти.

Бу романнинг умрини узоқ қилган фазилатлар сирини очиш — адабиёт илмининг энг муҳим вазифаларидандир. Танқидчи ва олимларимиз «Сароб» атрофида эллик йилдан бери мунозарали фикрлар айтишади, лекин ҳали ҳам ҳақиқатнинг тағига етишолмайди. Шу ҳолнинг ўзи бу романдаги ғоявий-бадий хусусиятларнинг нақадар теранлигидан далолат беради.

Сиз келтирган фактларда ўттинчи-қирқинчи йилларнинг кўпгина танқидчилари адабиётнинг бадийлик қонуниятлари билан ҳисоблашмагани, асарни қотиб қолган доғмалар ва вульгар-социологик қолипларга солиб баҳолагани учун «Сароб»га ўта адолатсиз айблар таққани бизга аччиқ сабоқдир. Бу ҳаммаси муайян даврлардаги тарихий вазият ва ленинча ҳаёт нормаларининг бузилиши билан боғлиқ эди. Партиямизнинг XX съезди маънавий ҳаётимизда кескин буртилиш ясади, бадий адабиётга ҳаққоний муносабат, талантларга ленинча ғамхўрлик тикланди. Шундан кейин «Сароб» қайта нашр қилинди.

1954 йилда Москвада мен Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан кейинги ижоди ҳақида кандидатлик диссертацияси ёқлаган эдим. Қисман шу сабаб бўлдию 1956 йилда устознинг уч томлигиға бoш сўз ёзиш менга топширилди. У пайтларда ҳали мен ҳам «Сароб» ҳақидаги эскича тасавурлар таъсиридан кутулиб улгурмаганимни кейинроқ сездим. Тўғри, аввалги даврда бутунича ижобий баҳолаш, Саидий, Мунисхон, Мурод-хўжа домла каби марказий персонажларни адибнинг муваффақияти деб баҳолаш — адолатга тамон юзланиш ва бир қадам олға кетиш эди. Лекин ҳали бу бир қадам ҳам тўлиқ ҳақиқатдан хийла узоқда қолганини орадан ўн-ўн беш йиллар ўтгандан сўнг пайқадим ва «Ўзбек совет адабиёти тарихи» учун ёзган «Абдулла Қаҳҳор» сарлавҳали адабий портретда аввалги бирёқламаликдан кутулишга интилдим. Айниқса, ҳозир «Сароб» романида салбий қаҳрамонларга нисбатан ижобий қаҳрамонлар эфирроқ чиққан», деган фикрим ўзимга эриш туюлади. Чунки Абдулла Қаҳҳор одамларни фақат салбий-ижобий, яъни оқ-қора ранглар билангина тасвир этмагани, балки турли ҳаётий бўёқларни худди камалақдагидек қоришиқ ва яхлит кўрсатгани асарнинг нуқсони эмас, фазилатидир. Бундан ташқари, романдаги барча персонажларни ичдан бирлаштириб турган бoш образ — муаллиф бор. «Сароб»ни ёзган муаллиф ўз даврининг илғор ва курашчан ижобий қаҳрамони бўлгани асарнинг бутун мундарижасидан сезилиб турибди.

Танқидчи. «Сароб»нинг 1957 йилги иккинчи нашрини ёзувчи жиддий таҳрир этган, кўпгина тузатишлар киритган, кескин равишда қисқартирган. 1967 йилги учинчи нашрида ҳам талайгина ўзгаришлар бор. Танқидчиликда бундай ўзгаришлар, қисқартишлар дастлаб ижобий баҳоланган эди. Сиз романнинг ҳар уч нашрини бевосита ўқигансиз, шу ишға қандай қарайсиз? Романнинг илк вариантини ўқигандаги кайфият ва кейинги нашрлари билан танишгандаги таассуротларингиз қандай? Кўзингиз тушган бўлса керак, «Ешлик»нинг 1986 йил 6-сонида «Сароб» романининг уч нашрини қийсий текширувчи мақола босилди, унда ёш тадқиқотчи таҳрирлар туйфайли кейинги нашрлар кўп фазилатларини йўқотган, деган хулосаға келади. Менинчға, бу асарнинг танқидий матнини тайёрлаш, ҳар уч нашрини синчиклаб қийсий ўрганишни давом эттириш керак. Шунда таҳрир, ўзгаририш ва қисқартиришлар туйфайли роман нималарға эришгану нималарни йўқотгани тўлароқ аён бўлади.

Ёзувчи. «Сароб»нинг ҳар уч нашридаги барча фазилатларни саралаб олиш ва асарнинг мукамал бир матнини яратиш фикриға мен ҳам қўшиламан. Ёш қалбнинг жўшқин туйғулари адибнинг бошқа асарларидагига нисбатан «Сароб»да ёрқинроқ акс этган. Асарнинг фазилатлари унинг илк нашрида кўзға яққолроқ ташланиши «Ешлик»да чиққан Раҳмон Қўчқоров мақоласида тўғри кўрсатилган. Айниқса, романининг биринчи бўлимида Саидийнинг болалик ва ўсмирлик ҳаётига оид бутун бир бoб кейинги нашрга кирмай қолгани асар учун ютқизиб бўлган.

Шу билан бирға, романининг кейинги нашрларида ўринли қисқартишлар ва тилға оид яхши таҳрирлар ҳам оз эмас. Ёзувчи ўнлаб йил давомида орттирган ҳаётий ва ижодий тажриба-

сига таяниб, «Сароб»даги айрим баёнларни, тили ноаниқ жумлаларни, ўхшатиш ва истиоралар бири устига бири қўшилиб услубни мураккаблаштирган ўринларини мохирона тузатган. Танқидий матн яратиладиган бўлса, бу тузатишлар унга албатта киритилиши керак.

Саидий образининг талқини кейинги нашрларда қандай ўзгаргани масаласига келсак, москвалик адиба Вера Смирнова билдирган фикр менга ҳам асосли туюлади. Характер мантиқи нуқтаи назаридан Саидий бутун роман давомида тасвирланади. Романнинг охирида у хасталаниб, нимжон бўлиб қолади. Шундай одам сўнги бобда тўсатдан фаол ва зўр кўпоровчига айланиши, бир ўзи иккита оғир шпални ҳўтариб бориб изга қўйиши ва бутун бошли юк поездини ҳўлаткага учратиши, В. Смирнова айтганидек, кишини унча ишонтирмайди.

Лекин «Сароб» қайта ишланган 1957 йилда адабий муҳит эскича тушунчалар таъсиридан ҳали бутунлай чиқиб кетолган эмас эди. Айрим одамлар «Саидийдай буржуа миллатчиси китобхонда мутлақо ачиниш туйғусини уйғотмаслиги керак, балки автор синфий позицияда изчил туриб, унга қарши нафратни янада кучайтириши лозим!» деган талабни муаллифнинг олдига қатий қилиб қўяди. Абдулла Қаҳҳор бу талабнинг бирёқламалигини сезади. Адиба «Сароб»нинг дастлабки наشري кўпроқ ёққани ҳақида унинг рафиқаси Кибриё Қаҳҳорова ҳам гувоҳлик беради. Чунки роман бошдаёқ буржуа миллатчилигига қарши нафрат ва ғазаб билан ёзилган эди. Уни холисона ўқиган китобхон Шафрин, Эҳсон образларида, Салоҳиддин домла, Йўлчибой, Тўпа каби персонажларнинг кейинги тақдирларида ёзувчининг соф синфий позициясини ва романнинг интернационал руҳини яққол сезади. Саидий билан Мунисхоннинг ёшлиги, гўзаллиги, муҳаббати ва бошқа инсоний фазилатлари буржуа миллатчилари муҳитида емирилиб, сўниб борганини кўрсатиш эса, ўша муҳитга қарши китобхон нафратини янада кучайтиришга хизмат қилади. Шундай бўлгач, Саидийга қора бўёқни кўпроқ чаппаб, уни ёвуз бир душманга айлантириш асарининг ишонтириш кучини сўсайтириб қўйиши мумкин эди. А. Қаҳҳор шуни сезгани учун Саидий образининг талқинини ўзгартаришга аввал рози бўлмайди. Лекин «Сароб»га қайта қўл уришдан олдин А. Қаҳҳор «Кўшчинор»ни қайта ишлаган эди. Бу икки романга адабий танқиднинг таъсирида ўхшаш нўхталар кўп.

Танқидчи. «Кўшчинор»нинг тақдири «Сароб» қисматига кўра ҳам мураккаб ва машаққатлироқ кечган. Тасодифни қарангки, «Сароб» 30-йилларнинг охириларидаги чигал муҳит тазийқига дўч келган бўлса, «Кўшчинор» 40-йилларнинг охириларидаги ўта нохуш муҳит қаршилигига учради. «Кўшчинор»нинг биринчи қисми «Шарқ юлдузи»да чиқиши биланоқ жамоатчилик эътиборини ўзига тортиди, танқидчиликда дастлаб ижобий баҳо олди; тезда рус тилига таржима этилиб, матбуотда у ҳақда илиқ гаплар айтилди. Аммо сал фурсат ўтмай романга муносабат бутунлай ўзгариб кетди. Коллективлаштириш давридан олинган бу романда ёзувчи ўша давр ҳаётига ўзига хос тарзда ёндашган — ўз тўпидан ажраллиб кейинда қолган оддий деҳқон — батракнинг янги ҳаёт йўлига чиқиб олгунча бошдан кечирганларини, машаққатли изланишларини кўрсатмоқчи бўлган эди. Адабий танқид унинг бу ниятини мутлақо ҳисобга олмаган ҳолда ҳали тугамаган романга муайян стереотиплар асосида ёндашиб, унга жиддий ғоявий айблар қўя бошлади. Ёзувчи бошда асосиз танқидий фикрларга мутлақо қўшилмади, қатъий туриб уларни рад этди. «Қизил Ўзбекистон» газетаси «Кўшчинор» муҳокамаси ҳақидаги ҳисоботда (1948 йил 4 август) Абдулла Қаҳҳор қилинган «ҳаққоний танқидларнинг мазмунига тушуниб етмай катта хато қилди», «ҳаққоний танқидларни рад этишга уриниб кўрди», ёзувчи «мунозарада қилинган танқид асосида кўрсатилган хатоларни албатта тузатиши керак», деб ёзди.

Қарангки, танқидчилик ёзувчига ошқора тазийқ ўтказган, кўрсатилган «хатолар»ни албатта тузатиши керак, деб туриб олган. Ниҳоят, адиб шу мажбурият асосида асарни қайта ишлаган. «Кўшчинор»ни «Кўшчинор чироқлари»га айлантирган. Кейинчалик автор бу ҳақда ҳам афсус-надомат билан: «Кўшчинор чироқлари» номи билан чиққан роман, танқид хуш қабул қилган бўлса ҳам, таъбиҳидаги китоб эмас», «ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан мақсадимга етолмадим», дейди.

«Кўшчинор»нинг «Кўшчинор чироқлари»га айланиш жараё-

ни, қайта ишлаш туфайли бу роман ҳам нималарга эришгану нималарни ютқазган, «Кўшчинор» теварагидаги баҳслар, асосиз танқид ва талабларнинг келтирган зарари масаласи ҳам адабиётшуносликда чуқур ўрганилиши лозим. «Ўзбек совет адабиёт тарихи» учун Сиз ёзган «Абдулла Қаҳҳор портрети»да шу хусусда баъзи мулоҳазалар мавжуд. Ҳозир бу ачиқ сабоқни бор овоз билан айтиш пайти келди.

Ёзувчи. Албатта, ёзувчи адолатли танқидий фикрларни ҳисобга олса ва асари устида қайта-қайта ишлаб, уни мукамаллаштириб борса, буни нур устига нур деб баҳолаш керак. Лекин «Сароб» ва «Кўшчинор» босилиб чиққан даврларда Абдулла Қаҳҳорга адолатсиз айблар ҳам тақилган ва бу ҳол ёзувчи ижодига хийла мураккаб таъсир кўрсатган эди.

Биз муайян даврдаги тарихий вазият ва адабий муҳит ёзувчига қандай таъсир қилишини хийла соддалаштириб талқин қиламиз, мураккаб ва зиддиятли ҳодисаларни четлаб ўтаемиз. Ҳолбуки, партияимизнинг XXVII съезди ҳам, Марказий Комитетнинг январь Пленуми (1987) ҳам тараққиётимиз жараёнида учраган зиддиятларни дадил очмасдан туриб, салбий ҳодисаларни йўқотиб бўлмаслигини бизга рўй-рост кўрсатди.

Бу салбий ҳодисалар орасида манфаатпарастлик, маъмуриятчилик, ўз хизмат лавозимини суистеъмом қилиш ҳоллари адабиётимизнинг ривожини қийинлаштирди.

Ўзбекистон Компартиясининг XXI съезди Ш. Рашидовнинг кадрларга субъектив муносабатда бўлганини, ҳақиқатни айтган одамлардан аёвсиз ўч олганини бутун халққа ошкор қилди. Жамаиятга ва адабиётга ҳалол хизмат қилиш борасида Абдулла Қаҳҳор ва унинг энг яхши асарлари бизга бугун ҳам ибрат бўлмоқда. Вақт синови шуни кўрсатдики, софдиллик ва ҳалоллик йўқ жойда ғоявий софлик ҳам бўлмайди. Манфаатпараст ва амалпараст одамлар эса бизнинг ғоявий софликка оид муқаддас тушунчаларимизни фақат оғизда айтадилар-у, амалда уларни суистеъмом қилиб, ёмон кўрган одамларига қарши калтак ўрнида ишлатадилар. Бунинг характерли бир мисолини Ш. Рашидовнинг «Кўшчинор» романига асоссиз ғоявий айблар таққанида кўриш мумкин.

«Кўшчинор» илк бор журналда босилиб чиққанда биз ҳали студент эдик. Бу романи ўқиш менинг ҳаётимда қандай қатта воқеа бўлганини ҳали-ҳали эслаб юраман. Адабий жамоатчилик ҳам «Кўшчинор»га 1946—1947 йилларда юксак баҳо берган, Муқимий театри биносига Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий кечаси бўлганда бу роман унинг катта муваффақияти деб баҳоланган эди. Боя айланганидай, матбуотнинг «Кўшчинор»га берган илк баҳолари ҳам ижобий эди. 1947 йилнинг кузида «Шарқ юлдузи» журналида адабиётшунос Ғулوم Каримовнинг «Ўзбек адабиёти ўттиз йилда» деган мақоласида «Кўшчинор» фақат Абдулла Қаҳҳорнинггина эмас, бутун ўзбек адабиётининг муваффақияти эканлиги таъкидланган эди. Орадан кўп ўтмай Ш. Рашидов бош редактор бўлган газета «Кўшчинор»нинг ютуғини йўққа чиқарадиган урқалтақ танқидни бошлаб берди.

Танқидчи. «Қизил Ўзбекистон»да «Кўшчинор» ҳақида бирин-кетин иккита «фош» этувчи материал — танқидчи А. Али-муҳамедовнинг тақризи ва роман муҳокамаси ҳақидаги «батафсил» ҳисобот босилди. Ҳисоботда, жумладан, «ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ўз романида партиянинг қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлатириш сиёсатини бузиб тасвирлаган, асарда «коллективлаштириш давридаги кескин синфий курашнинг кўрсатилмаслиги, майда деҳқон хўжалигини йирик социалистик хўжалигига айлантиришда коммунистлар партиясининг роли, қишлоқдаги камбағал деҳқонларнинг актив фаолиятлари курашнинг акс эттирилмаслиги ёзувчининг энг катта, қўпол сиёсий хатосидир», дейилади.

Ёзувчи. Абдулла Қаҳҳор коллективлаштириш тарихи ҳақида илмий рисола эмас, бадий асар ёзаётгани, унда кескин синфий курашлар жараёни эмас, шу курашлардан четда турган одам қисмати ифода этилаётгани, асарда синфий кураш бевосита эмас, билвосита намоён бўлгани, аини қишлоқдаги синфий кураш оқибатида бош қаҳрамон Сидиқжон ҳаёти, қарашларида кучли силсилалар кетаётгани, шу тариқа даврнинг катта ҳақиқати ўзига хос тарзда бадий талқин қилинганлиги мутлақо ҳисобга олинмайди.

Танқидчи. Асар марказида адашган, ўз тўпидан ажралган батрак йигит тақдири туради. Танқидчилар эса бу одамдан совет кишиларига хос «барча яхши сифат ва туйғуларни» талаб

этадилар. «Асарнинг бош қахрамони Сидиқжон колхоз қишлоғининг яхши кишилари учун типик бўлмаган хислатли, индивидуалист, пассив, нодон, ҳар нърсадан ҳадиксировчи, янгиликлардан кўрқувчи ва саботсиз одамдир», ёзувчи Сидиқжонни шундай одам тарзида кўрсатиб «катта хато қилади», улар «замонамиз кишилари эмас», дейилади ҳисоботда. Қарангки, танқидчилар оддий ҳақиқатни — Сидиқжон илғор совет киши-си эмас, бу образ орқали муаллиф адашган одам фожиасини, ундаги уйғонишни кўрсатмоқчи бўлганини асло олмайди-лар.

Ёзувчи. Газета ҳисоботи Абдулла Қаҳҳорни танқидга нотўғри муносабатда айблаган бўлса ҳам, аслида ёзувчи ҳақ эди. «Кўшчинор» ҳали тамомланмаган романнинг биринчи китоби эди. Ундаги жузъий камчиликларни муаллиф иккинчи китобни тугаллаш жараёнида тузатиши мумкин эди. Бу орада «Кўшчинор» рус тилига таржима бўлиб чиққан, уни москвалик адиблар ҳам ўқиган эди. Таниқли рус совет ёзувчиси Юрий Либединский «Литературная газета» саҳифасида «Сидиқжоннинг уйғониши» деб номланган каттагина мақола эълон қилди. Мақоланинг хулосаси: «Сидиқжоннинг маънан қайта тугилиши жараёнидаги қалб жунбишлари ёзувчи томонидан ҳаққоний ва таъсирли кўрсатилган. Абдулла Қаҳҳор янги инсон шаклланишидаги теранлик ва мураккабликни очиб берган. Сидиқжон образининг муваффақиятли чиққани романнинг бош фазилатидир».

Бу холисанилло баҳо Абдулла Қаҳҳорни адолатсиз танқидлардан ҳимоя қилишга қаратилганлиги билан ҳам қадрлидир. Чунки Ю. Либединскийнинг мақоласи Тошкентда «Кўшчинор»га бутунча салбий баҳо берган бирёқлама танқиддан кейин 1948 йилнинг 14 августда босилган эди. Бу ҳодиса ёзувчининг ўша пайтдаги биз каби ёш мухлисларини жуда қувонтирган эди. «Москва романга ижобий баҳо бердим, энди биздаги «уркалтак» танқидлар бас қилинади», деб ўйлаган эдик. Лекин 1949 йилда Ш. Рашидов Ўзбекистон Ёзувчилар союзига раис бўлиб келгач, «Кўшчинор»ни бирёқлама танқид қилишлар баттар авжланиб кетди. Уша йилнинг май ойида Москвада чиқадиган «Культура и жизнь» (ҳозирги «Советская культура») газетасида Ш. Рашидовнинг И. Султон билан ҳамкорликда «Кўшчинор»га ўта салбий баҳо берган мақоласи босилди. Бу бирёқлама баҳо мақоланинг «Воқеликни бузиб кўрсатувчи роман» деб номлаган сарлавҳасидаёқ кўзга яққол ташланади.

Танқидчи. Мақола муаллифлари Ю. Либединскийни «Кўшчинор» ҳақида илиқ гап айтгани учун қаттиқ айблайдилар, ёзувчининг романига берган объектив, адолатли баҳосини «ғоят асоссиз», «ўқувчиларни ва ёзувчиларни чалғитиш», «нуқул партиявий ёндашишдан», «синфий позициядан» чекинши деган дағдаға билан қоралайдилар.

Ёзувчи. Танқидчилар ёзувчини синфий позициядан чекиншида, муштумзўрларнинг колхоз ҳаракатига кўрсатилган қаршичилигини хаспўшлашда, янги тузумнинг афзалликларини бузиб кўрсатишда айблайди. Бироқ асарни холисона ўқиган ҳар бир фаросатли китобхон унинг биринчи бобидаёқ колхоз ҳаракати ва синфий кураш қахрамонлар тақдирини қандай ўзгартириб юбораётганига гувоҳ бўлади. Ахир муштумзўр Зуннунхўжа Сидиқжонни ичкўёв қилиб, унинг орқада қолишига ва кўпчилардан ажралишига сабаб бўлган экан, шунинг ўзи муштумзўрнинг колхоз ҳаракатига кўрсатган қаршичилиги зимасми? Сидиқжон билан унинг қайнатаси орасидаги конфликт — сўнги батракнинг ниқобланган муштумзўрга қарши исёни тарзида кўрсатилган-ку! Бу ҳаммаси Абдулла Қаҳҳорнинг синфий позицияда мустаҳкам турганидан далолат беради. Фақат ёзувчи синфий курашни деклорация ва шпор тарзида очик айтмайди, балки образлар мағзига сингдириб беради. Адабиётнинг ўзига хос образли тафаккур экани ўша даврдаги догматизм ва вульгар социологизм тарafdорлари томонидан тан олинмайди. Улар романга, ҳусусан, унинг «Капсанчилар» деган бобида, худди илмий мақолага қўйилдиган талаблар билан ёндашадилар. Ёзувчидан муштумзўрларнинг синф сифатида тугатилиши жараёнини батафсил кўрсатишни талаб қиладилар.

Абдулла Қаҳҳор 1950—51-йилларда романни тугаллаш пайтида унинг биринчи қивсмини қайта ишлади. «Капсанчилар» деган бобга яна тўрт боб қўшиб колхоз ҳаракати давридаги синфий кураш жараёнини кенг кўрсатади. Романга маҳорат билан тасвирланган бир қанча янги образлар

қўшилади, унинг мундарижаси бойийди. Аммо аввалги бош қаҳҳорон янги кирган боблардаги воқеаларга аралашолмай, узоқ вақт асосий ҳаракатдан четда қолиб кетади. Сюжет ва композицияда номутаносиблик пайдо бўлади. Ёзувчи Сидиқжоннинг сюжет чизигига тезроқ қайтишга шошилади. Бу шошилиш натижасида айрим эпизодик образлар схематик тарзда берилди. Адибнинг ўзи «Кўшчинор»нинг қайта ишланиши ва «Кўшчинор чироқлари»га айланишини эслаб, «бу таъбимдаги китоб эмас», деб ёзгани шу боисдандир. Орадан беш йил ўтгач, «Сароб»ни қайта ишлаш ҳам кун тартибига қўйилади.

«Кўшчинор»нинг қайта ишланганини маъқуллаган адабий муҳит, «энди игна ўтган жойдан ип ҳам ўтади» дегандек қилиб, «Сароб»ни ҳам қайта ишлашга ёзувчини кўндирди.

Адолат юзасидан айтишни керакки, ўша адабий муҳитнинг бир четида мен ҳам бор эдим. Ўзи зерикарли деклоратив китобларни кўп ёзган Ш. Рашидов нуқул А. Қаҳҳорнинг шавқ билан ўқиладиган бадий ёрқин асарларидан «ғоявий хато» топар эди. Уша пайтларда «энг муҳими — ғоявийлик» деган тушунча онгимизга сингиб қолгани учун биз ҳам унинг бадий жиҳатдан заиф ва схематик асарларини «ғояси муҳим, мавзуси долзарб» деб таърифлар эдик.

Эскича тушунчалар таъсиридан қутулиш бизнинг авлод онгида хийла секин ва қийин кечганини мен кейинроқ «Уч илди»даги Маҳкам билан Очилнинг ички дунёлари орқали кўрсатишга интиланган. Аммо «Сароб» қайта нашр бўлган пайтларда мен ҳам Саидий образининг талқини ўзгарганини маъқуллаб, «роман ғоявий жиҳатдан ютибди» деб юрганман.

Образнинг ғоявий мазмунини унинг бадий таъсир кучидан ва ёзувчининг ишонтириш санъатидан ажратиб баҳолаш чалқашликларга олиб келишини мен кейинроқ билдим. Чунки, ғоявийлик билан бадийлик худди жон билан танадек ҳаммиша бирга бўлгандагина бизга тирик таъсир қилади. Агар яхши мавзу ва ғоя ўзига яраша бадий шаклда мужассам этилмаса, зерикарли схемага ва куруқ деклорацияга айланиб қолади, уни ҳеч ким ўқимайди. Бундай жонсиз зерикарли китоб мағани пештахталарида сарғайиб ётади, охири носвойкашлар нос ўраб сотадиган ташландик қоғоз даражасига тушади. Шу тарзда бадий заиф асар яхши ғоя ва мазмуннинг обрўсини тўкади, улардан китобхоннинг ихлосини қайтарди.

Ахир, илғор ғояни газета бош мақоласида ҳам айтса бўлади. Ёзувчининг бутун меҳнати, таланти, маҳорати илғор фикр ва ғояларни оригинал, ёрқин образлар мағзига сингдириб беришига, шу тарзда уларнинг таъсир кучини беқиёс даражада ошириб, инсон қалбини бойитишга қаратилади. Шунинг учун адабий асарнинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳаммиша диалектик бирликда таҳлил қилиниши керак. Ғоявийлик бадийликдан ажратиб қўйилдими, дарҳол бирёқламалик келиб чиқади. Кейин бу бирёқламаликдан эски тушунчали маффаатпараст одамлар ғаразли мақсадларда фойдаланади: гоҳ нурсиз, заиф асарларни «ғояси яхши, мавзуси долзарб» деб мақташга тушади, гоҳ догматик қолипларга сиймайдиган таланти ва оригинал асарга йўқ жойдаги ғоявий айбларни тақиб, кўпол адолатсизликлар қилади.

«Сароб» ва «Кўшчинор»га асоссиз айблар таққан, Абдулла Қаҳҳорнинг ўз тили билан айтганда, уларни найза кўтариб қарши олган танқидчилар бугунги авлодлар олдида қанчалик ноқулай аҳволда қолганидан биз сабоқ чиқаришимиз керак.

Афсуски, бадий адабиётнинг ўзига хос жиҳати билан ҳисоблашмайдиган, ғоявийлик ва синфийликни асарнинг бадий образларидан ажралган ҳолда бирёқлама талқин қиладиган вульгар-социологик танқидлар бугун ҳам учрайди. Айниқса, ҳозир — бутун мамлакатда янги тафаккур қанот ёйган пайтда эскича догматик тушунчалар чидаб бўлмас даражада хунук кўринади. Вульгар социологизм ва догматизм — адабиётимиздаги нурсиз, деклоратив, схематик асарларни «ғояси муҳим, мавзуси долзарб» деган бирёқлама кўзбўямачилик ақидаси билан мақтаб келганлиги, «Сароб» ва «Кўшчинор» каби баркамол асарларга асоссиз айблар тақиб, Абдулла Қаҳҳордай таланти ёзувчиларнинг ижодий ишига ҳалақит берганлиги, бунинг ҳаммаси охир-оқибатда адабиётимизнинг тараққиётига ғов бўлганлиги ҳозир ҳар қачонгидан ҳам аниқ кўриниб турибди. Шунинг учун бадий ижод соҳасидаги янгилаш ва қайта қуриш жараёнида эскича бирёқлама тушунчалардан узил-кесил қутулмоғимиз керак.

Бунинг учун, аввало, XXVII съезд кўрсатмаларини ва январь Пленумида олдинга сурилган назарий фикрларни теран ўзлаш-

ларга сарлавҳа қўйишга одатланган эди. Оддий китобхоннинг асарни чуқурроқ тушунишга ёрдам берадиган бундай сарлавҳаларни «Қўшчинор» романининг бобларида ҳам кўриш мумкин.

Танқидчи. Айниқса, «Сароб»даги Муродхўжа домла образи талқинида А. Қаҳҳор «Меҳробдан чаён»га яқинлашади. Муродхўжа домла характерининг айрим жиҳатлари, унинг Саидийга муносабатида Солиҳ маҳдум билан Анвар муносабатларини эсга туширадиган ўринларга дуч келамиз.

Эзувчи. Чиндан ҳам, мумсиллик, пулга ўчлик Солиҳ маҳдумдан Муродхўжа домлага юққан бир касалдек туюлади. Солиҳ маҳдум Анварнинг билимидан, истеъдодидан фойдаланиб қандай пул ишласа, Муродхўжа домла ҳам Саидийнинг адабий истеъдодини пулга сотиб ейди. Бу икки очкўз шахс учун қалам ва истеъдод бамисоли соғин сигир. Икковлари ҳам ўз уй-жойлари ва қизларидан шу сигирни яхшироқ соғиш учун бир восита тарзида фойдаланадилар. Бу Абдулла Қодирийнинг ижодий тажрибасидан А. Қаҳҳор қандай баҳраманд бўлганини кўрсатувчи далилдир. Биз адабий авлодларнинг ўзаро муносабатдаги яқинлик ва ҳамкорлиқни жуда қадрлашимиз керак. Бир-биридан баҳра олган адибларни маълум йилларда бир-бирига қарши қўйиш ҳодисалари ҳам содир бўлган, авлодлар орасидаги меҳру оқибатнинг сусайиши эса, адабиётнинг равнақига салбий таъсир кўрсатган эди. Бизнинг бугунги ҳаракатларимиз адабиётнинг ривожини жадаллаштиришга қаратилгани учун адабий авлодлар орасидаги меҳру оқибатни мустаҳкамлашга ҳам алоҳида эътибор бермоқдамиз.

Танқидчи. Адабиётимизнинг жиддий ютуқлари бўлган асарларнинг рус, жаҳон адабиёти нодир намуналари билан қиёсий ўрганишда бир ҳолатни — асарнинг ҳаётий заминини, ўзига хослигини, ёзувчининг бадий ниятини ҳамиша ёдда тутиш керак. Айтилик, «Сароб» қаҳрамони Саидий билан «Тинч Дон»даги Мелехов орасида муайян муштаракликлар мавжуд, аммо «Тинч Дон» қаҳрамони билан «Сароб»даги Саидийни қиёс этганда бир оз эҳтиёткорлик зарур; «Сароб» қаҳрамони «Тинч Дон» қаҳрамони миқёси, мезони билан асло ёндашиб бўлмайди. Адабиётшунос С. Мирвалиев «Ўзбек романи» китобида: «Саидий қанчалик мураккаб ҳаётий конфликтларда эпик планда ҳаракат қилмасин, у Григорий Мелехов образи каби етук даражага кўтарилмаган», дейди (117-бет). Мелехов тўрт китобдан ташкил толган йирик эпопеянинг марказий қаҳрамони, Саидий эса бир китобдан иборат ихчамгина роман қаҳрамони; М. Шолохов ўз қаҳрамонини гоёт мураккаб улкан тарихий ҳодисалар — биринчи жаҳон уруши, Октябр революцияси, граждандар уруши воқеалари ичидан олиб ўтади, «Сароб» воқеалари эса ер-сув ислоҳоти, қисман коллективлаштириш даврида асосан торроқ бир муҳит ичида кечади; А. Қаҳҳор ўз олдига ана шу биқик муҳит ичига тушиб қолиб, катта ҳаёт оқимида зид бориб маънавий инқирозга учраган истеъдодли йигитнинг фожиасини кўрсатмоқчи бўлади. Автор асарда ўз олдига қўйган бадий мақсадга тўла эришган, тўлақонли етук характер ярата олган, Саидий образидан бундан ортиғини талаб этиш ўринсиз...

Эҳтимол, «Сароб» «Клим Самгиннинг ҳаёти», «Тинч Дон»дан кўра гоёвий-бадий йўналиши, бош қаҳрамон концепцияси, асар поэтикаси жиҳатидан Жек Лондоннинг «Мартин Иден» асарига яқинроқ турар. Дарҳақиқат, Саидий ҳам Мартин Иденга ўхшаш истеъдодли ёзувчи, зиёли йигит, Мартин каби у ҳам худбинлик касалига мубтало, айна шу худбинлик уни инқирозга маҳкум этади; Саидийнинг севгиси, ҳалокати тасвирида Мартин Иден тақдирини эсга туширадиган ҳолатлар кўп... Жек Лондон Мартин Иден образи моҳиятини изоҳлаб: «Мартин Иден ўзгалар манфаати, бинобарин инсоният манфаати ҳақида ҳеч қанақа тасаввурга эга бўлмаган индивидуалист сифатида фақат ўзини деб яшади, ўзи учунгина курашди, борингки ўзини деб ҳалок бўлди... Мартин Иден инсонга ишонмаслиги учун ҳалокатга учради. У фақат бир ўзинигагина ишонар, бошқалар эса унинг учун бир пул эди», деб ёзган эди. Шундай хусусиятларнинг кўпи Саидийда ҳам бор. Лекин, барибир, «Сароб» ўзига хос, бетакор асар! Умуман, Сиз адабиётдаги турли асарлар, образлар орасидаги ўхшашликлар масаласига қандай қарайсиз? 30-йиллар ўзбек адабиётида Жек Лондон ижодига қизиқиш анча кучли бўлган. Бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

Эзувчи. Саидий муносабати билан Григорий Мелехов ёки Мартин Иден каби жаҳонга машҳур адабий образларни жуда шартли равишда эслаш мумкин. Чунки тарихий даврларда ҳам,

инсоний характерларда ҳам катта фарқлар бор. Уларнинг фожиавий тақдирларида ўхшашлик йўқ эмас, лекин Саидийга нисбатан Мартин Иден ёки Григорий Мелеховдаги улкан миқёс, курашчан рух, катта жасорат, фавқулодда фаоллик хийла бошқача. Аслида шундай бўлиши керак, чунки классиклар анъанасига эргашиш қуруқ тақлиддан юқори турадиган ижодий мустақилликни талаб қилади. Бир нарсани таъкидлаш керакки, «Сароб» китобийликдан узоқ турадиган ҳаётий асардир.

Танқидчи. «Сароб» конкрет тарихий шароитда, аниқ ҳаётий-миллий заминда туғилган, бош қаҳрамон Саидий ҳам худди ўша тарихий шароитда миллий заминда етишиб чиққан шахс 20-йиллардаги ижтимоий-гоёвий курашлар ичида намоён бўлади, шу курашлар гирдобидида ҳалокатга учрайди.

«Сароб» конкрет ижтимоий-гоёвий курашлар билан мангу маънавий-ахлоқий муаммоларни боғлиқ-туташ ҳолда ифода этиш санъати жиҳатидан ҳам ибратли. Бош қаҳрамон характери хос худбинлик, индивидуализм шахс ва инсоният учун хатарли иллат, жиддий маънавий-ахлоқий муаммо сифатида қадим-қадимлардан бери сўз усталари эътиборини тортиб келади. Хусусан, реалистик адабиётда бундай психология табиати, моҳияти гоёт чуқур таҳлил этиб берилди, реалистик адабиёт ҳамон инсон табиатидаги бу хатарли оғу тадқиқини давом эттирмоқда, унинг хилма-хил қирраларини очиб бермоқда. «Сароб» ўзбек адабиётида шу жиҳатдан мислсиз ҳодиса, унда ёзувчи худбин шахс психологиясини, боя айтилганидек, жаҳон реалистик адабиёти даражасида туриб ўзига хос тарзда бадий анализ қилган. «Сароб»да тасвир этилган 20-йилларга хос синфий-гоёвий зиддият ва курашлар аллақачон тарихий ўтмишга айланган, аммо Саидий табиатида хос худбинлик иллоти ҳали ҳаётда барҳам топган эмас, бугунги кунда ҳам у энг ўткир маънавий-ахлоқий муаммолардан бўлиб қолмоқда. Эҳтимол, «Сароб» ёки «Сароб» типидидаги асарларга қизиқишнинг ортиб, ҳозирги адабиётимизда «Сароб» традицияларининг кучайиб бораётганлиги шундандир. Мирмуҳсиннинг «Умид», Шухратнинг «Жаннат қидирганлар», Улмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин», «Ёз ёмғири», Уткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди», Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Истеъфо» асарларида «Сароб» таъсирини яққол кўриш мумкин. Айрим асарларда гоҳо «Сароб»га ошқора тақлид қилиш ҳолатлари сезилади...

Эзувчи. Тўлақонли реализмнинг асосий йўналиши — инсон билан муҳитнинг, шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатини аниқ ва ҳаққоний қилиб тасвирлашга қаратилган «Сароб»га мана шу мезон билан ёндашганда фалати бир ҳодисага дуч келамиз. Эзувчи йигирманчи-ўттинчи йиллар воқелигини тарихан аниқ ва ҳаққоний кўрсатгани учун «Сароб» ўша даврда долзарб замонавий асар саналган бўлса, ҳозир, орадан эллик йил ўтгандан кейин худди тарихий-революцион мавзудаги романдай ўқилади.

«Сароб»да тасвирланган йигирманчи-ўттинчи йиллардаги аёвсиз синфий кураш, НЭПманлар, муштумзўрлар ва уларнинг манфаатини ёқлаган буржуа миллатчилик ташкилотларининг тугатилиши бугунги китобхон учун тарихий ўтмиш. Фақат бу ўтмишнинг сабоқлари бугунги кунда ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотмаганини «Сароб»нинг ҳамон мароқ билан ўқилаётганидан билса бўлади. Гап бу ерда фақат ўтмиш воқеаларига қизиқишда эмас. Гап ўша муайян тарихий курашлар ва конфликтлар ёрдамида кашф этилган инсоний характерларнинг бугун ҳам ўз таъсир кучи ва аҳамиятини йўқотмаганлигида.

Худбинлик балоси инсоният жамияти пайдо бўлгандан бери уни қийнаб келаётибди. Бузуқ муҳит алоҳида одамдаги фазилатларни қандай емириши ҳам адабиётнинг мангу мавзуларидан бири. Шу нуқтан назардан қараганда, «Сароб»ни бизнинг бугунги кунларимизда ҳам долзарб қилиб турган бир муҳим жиҳати — Саидийдаги маънавий таназзул бошдан-охиригача ичкиликбозликка ҳам боғлиқ ҳолда кўрсатилади. Романда бирон жиноят йўқки, унинг маслаҳати ичкилик устида қилинган бўлмасин. Саидий улфатлари олдидида мақтанш учун гоҳо газак қилмай ичиди. Аммо кўп инган сари истеъдоди сўниб, соғлиги емирилиб боради. Охирида оқутқанок бўлиб, оғзи кўпиришлари ва Муродхўжа домла уни жинниҳонага жойлаштириш фикрига борганлиги — ҳаммаси машъум майхўрликларнинг оқибати эканлиги романда қадам-бақадам исботлаб борилади.

«Сароб»даги яна бир мангу муаммо — худбинлик билан боғлиқ бўлган лоқайдлик, истеъдод билан боғлиқ бўлган муҳаббат. Саидий романнинг бошида ора йўлда туради. Бир томонда Эҳсон, Шариф, Шафрин ва Кенжалар муҳити. Иккинчи томонда НЭПман бўлиб синган отаси, синаётган поччаси. Шундай ора йўл унинг ички дунёсида ҳам бор. Саидий тўқ оилада оқбилак бўлиб ўсган, жисмоний меҳнатда кўполлашган одамларни «тўнка» деб ёмон кўради, нозиктаб аслзодаларга алоҳида мойиллик сезади. Айни вақтда, табиат унга муҳаббатга қодир қалб ва истеъдод берган. Бу инсоний фазилатлар уни катта ҳақиқатлар ва адолатли курашлар йўлига олиб чиқиши мумкин эди. Бироқ мана шу ора йўлда унга маслакдош қиз — гўзал Муниҳон учраб қолади. Муниҳоннинг акиси Салимхон, нарёқда Аббосхон, Мухторхон — буларнинг ҳалокатли муҳитидан қизни қутқарадиган одам йўқ. Ора йўлда турган Саидийнинг ўзи ҳам маънавий нажоткорга муҳтож эди. Мана шу ўринда уларнинг икковида ҳам кучли бўлган худбинлик билан лоқайдлик ўзаро иттифоқ тузади. Саидий опасининг фожиавий тақдирига лоқайд. Ётоқхонадаги Шарифага муносабати ҳам лоқайд. Шафринга-ку муздай. Ҳаётнинг ички мантиқи шуки, одамларга бўлган лоқайдлик бутун ҳаётга ҳам лоқайд қарашга ўргатади. Бу эса бора-бора ўз тақдирига ҳам лоқайд бўлишга, «кел, бир гап бўлар!» деб ўзини алдашга олиб боради. Саидийдаги таназзул кучайган сари лоқайдлик ҳам худди қорасон касаллиги каби ўсиб боради. У эҳтирос билан севган Муниҳонга ҳам охир-оқибатда лоқайд бўлиб қолади. Бу даражадаги лоқайдлик романнинг охирида уни тирик мурдага айлантириб қўяди.

Сиз яхши биласизки, худбинлик билан лоқайдликка қарши кураш бугунги кунда ҳам адабиётнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб турибди.

Танқидчи. Аммо «Клим Самгиннинг ҳаёти», «Тинч Дон» ва «Мартин Иден»да бўлгани каби «Сароб» авторлари ҳам бош қаҳрамоннинг хато қилмишларини, характеридаги қусурларни кескин қоралагани ҳолда, ундаги айрим инсоний фазилатларни асло назардан соқит қилмайди. Китобхон Саидий қилмишларидан нафратланади, унинг ҳалокати муқаррар эканига иқрор бўлади, айни пайтда қаҳрамон бошига тушган кулфатлар тўғрисида қандайдир даражада ачинади. Бунинг устига, гарчи муайян даражада худбинлик майлларидан ҳоли бўлмаса-да, Саидий билан Муниҳон орасидаги севги мулоқатларида ҳам ўзига хос жозиба бор... Ҳам нафрат, ҳам меҳр, ҳам ғазаб, ҳам мурувват, ҳам хунуқлик, ҳам гўзаллик тўғрисидаги ёндош ҳолда келиши — сўз санъатидаги ғоят мураккаб ва ноёб ҳодиса! Бундай хусусият «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»да (Ўзбек олим, Зайнаб, Хушрўй, Солиҳ маҳдум образларида) қисман кўринган эди, «Сароб»да эса жуда кучли намоён бўлди.

Ўзувчи. Бу — етук реализмга хос хусусият. «Анна Каренина», «Жиноят ва жазо», «Тинч Дон» сингари буюк реалистик асарлар айни шу хусусияти билан ажралиб туради.

Танқидчи. Ҳаётни, инсон шахсини мураккаблиги, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан кўрсатишдан иборат бу йўл ҳамisha мунозараларга сабаб бўлган. Айниқса, вульгар социологизм авжга чиққан кезларда бундай йўл кўпларни чалғитган; чунончи 30—40-йилларда «Сароб»га муносабатда ҳам шу ҳол рўй беради, Саидий образини ўзувчи шахсига тенглаштириш, характердаги зиддиятни асарнинг, ўзувчининг камчилиги деб қараш ҳоллари бўлди; масалан, К. Мусаев «Романнинг бош қаҳрамони Саидий ўтакетган миллатчи бўлишига қарамасдан ўзувчи уни мақтайди, уни ўқувчига мумкин қадар яхши кўрсатишга, ўқувчини Саидий изидан эргаштиришга тиришади» деб ёзади; Ю. Султонов эса тўғридан-тўғри: «Саидийга ачиниш миллатчиларга ачинишдир, бу хушёрликдан тойдиришга олиб боради. Бу — Саидий образини беришдаги асосий ҳатодир», дейди. Чалқаш, зиддиятли тақдир эгалари талқинидаги ачиниш, афсус-надомат, алам-изтиробни тўғридан-тўғри уларга хайроҳлик деб қабул қилиш адабий саводсизликнинг бир кўринишидир. Бугунги кунда ҳам гоҳо мураккаб, зиддиятли характерларни баҳолашда шу хилдаги чалқашликларга дуч келмоқдамиз. Айрим танқидчилар моҳият эътибори билан салбий бўлган қаҳрамонларни тасвирлаётганда нуқул қоралашни ёки, аксинча, ижобий қаҳрамонни нуқул оқлашни, ўзувчидан ҳар қадамда ҳодисага ўз муносабатини, бинобарин позициясини ошқора баён этиб туришни талаб этадилар, агар ошқора муносабат изҳор этилмаган бўлса, қусур санайдилар...

Ўзувчи. Бу масалада ҳали биз адабиётга эскича, ибтидоий қарашлардан тўла қутулганимиз йўқ.

Танқидчи. «Сароб»да бош қаҳрамон тақдирини, руҳиятидаги ўта зиддиятли, фожиавий ҳолатлар ғоят катта маҳорат билан кўрсатилган. Менинг назаримда, инсон учун энг оғир кўргулик, фожиа ўзининг кўнгил майлига зид бориш, таъби суймаган ишни қилиш, бундан ҳам ёмони — жирканч вазиятга ўзини мослаш, тақдирнинг шафқатсизлигига, омадсизликка кўниқиш, омонат асослар билан ўзини овутиш бўлса керак. Даврнинг шафқатсиз зиддиятлари, қолаверса, ўз айби тўғрисида Саидий севгисидан жудо бўлди — Муниҳон васлидан бенасиб қолди. Бу етмагандай, Муниҳоннинг бутунлай зидди — ҳам маънавий қашшоқ, ҳам жисмоний хаста, ўта хунуқ, тасқара-таъвия Сорохонга рўпара келади. Тасаввурга асло сиғмайдиган ҳол юз беради, секин-аста Саидий қалбигаги Муниҳон ўрнини Сорохон эгаллай бошлайди. Ўзувчи бу жараёни бутун зиддиятлари, оғриқлари, азоб-изтироблари билан ифода этади. Айниқса, Саидийнинг кўнгилсиз вазиятга ўзини кўниқтириш, Сорохондан фазилатлар қидириш жараёни ўзувчининг зўр бадиий кашфиёти. Деярли шундай ҳол Муниҳонда ҳам юз беради. Муниҳон ҳам ўз навбатида Саидийдек кўркем, истеъдодли йигит қолиб вазият тақозоси, ака хоҳиши билан маънавий тубан, жирканч одамга зўрлаб узатилади. Муниҳоннинг гоҳо-гоҳо юзага отилиб чиққан ва асосан қалб ичида бурқсиб ётган алам-изтиробларини ҳам ўзувчи бор бўйича китобхонга етказди. Айниқса, бир-бири васлига етиша олмаган икки бахтсиз, омадсиз қалбнинг рўпара келгандаги ҳолатлари ифодаси реализмининг тенгсиз эҳсонларидан!

Ўзувчи. Ҳақиқатан ҳам романда Саидий билан Муниҳоннинг ўз истакларига ва муҳаббатларига қарши бориб, суйган одамларидан нуқсон, суймаган кимсаларидан фазилат қидиришлари, уларнинг мураккаб руҳий кечинмалари юксак маҳорат билан ифода этилган. Келинг, яхшиси романнинг ўша жойларидан айрим парчаларни эсласак:

«Саидийнинг ҳам ранги кетган, чулки у ҳам бир неча ҳафтadan бери, Муниҳон сингари, шу қийин ишни қилар — Муниҳоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Муниҳон ўзини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йиғларди, Саидий эса ичар эди».

Нариоқ бориб, бундай ҳолни учратамиз:

«Иккови узоқ жим қолгандан кейин Саидий:

— Қўтлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Муниҳон ўзини хурсанд кўрсатишга тиришиб.

Муниҳон шу билан, бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини бахтиёр ҳисоблашни билдирмоқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай Муниҳоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди...»

Танқидчи. Ниҳоят, «Сароб»да мени ҳайратга солган, ўйлантирган яна бир жиҳат бор: роман 30-йилларнинг бошларида, бинобарин «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»дан салгина кейин ёзила бошлаган. Шунга қарамай асар тили Абдулла Қодирий романлари, умуман йигирманчи йиллар ўзбек прозаси ифода тарзидан анча узоқдай туюлади. «Сароб» тил, ифода жиҳатидан бугунги адабий тилимизга ниҳоятда яқин, гўё кўни кеча битилгандай. Сиз ўзбек реалистик прозаси тили ривожига жараёнларни ўрганиб, махсус тадқиқот яратгансиз. Бу ҳодисани қандай изоҳласа бўлади?

Ўзувчи. «Сароб»нинг тили ва услуби жуда теран илмий ихтироларга материал бериши мумкин. Чунки унда янги адабий тилимизнинг ўттинчи йилларда гурқираб ривожланганидан ва янги юксакликка кўтарилганидан далолат берадиган мисоллар бениҳоя кўп. Абдулла Қодирий тўлақонли реализмининг йирик насрий намуналарини яратар экан, классик адабиётимизнинг нафосатга тўла образли тили билан жонли халқ тили бойликларини бир-бирига қўшиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини биринчилардан бўлиб исбот этди. Унинг «Калва Маҳзум»ида эски китобий тил, «Тошпўлат тажанг»ида эса, мутлақо китоб кўрмаган чапаннинг жонли тили бир-биридан бутунлай узилиб қолганлиги тўғрисида ҳажвий кулгиларга сабаб бўлади.

Тўлақонли адабий тил шу икки дарёнинг бирлашишидан ҳосил бўлишини Абдулла Қаҳҳор «Сароб»да бетакрор бир

услугда намойиш қилди. Шу билан у тил бобида Абдулла Қодирий бошлаган ишни давом эттирди ва янги босқичга кўтарди.

Мунисхон ҳақида айтилган қуйидаги жумлани олинг: «Бу қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди». Отабек ҳам Кумушни гавҳарга ўхшатиши мумкин эди. Лекин ошиқ йигитнинг интизорлик туйғусини, ҳаётнинг дарёдай улканлигини, унга тушиб кетган гавҳарни топиш амримаҳол эканини фақат Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос услуби билангина шундай тағдор қилиб айтиш мумкин. Классик адабиётимизда кўп учрайдиган гавҳарни Абдулла Қаҳҳор жонли тил дарёсига солиб, унга янгича жило беради. Муаллифнинг севишганларга илиқ муносабати ҳам шу жумлада аниқ сезилиб туради. Мағзи тўқ, маъноси теран, шакли гўзал психологик сурат биргина жумла воситасида чизилади. Тўртинчи боб «Саидий университетга кириш билан йўқолган гавҳарини — Мунисхонни топти», деб бошланади. Бу жумлада ёзувчининг завқли табассумини кўргандай бўламиз. Севишганларни топиштирган университет эса, китобхоннинг тасавурида сеҳрли бир висол даргоҳи бўлиб суратланади.

«Сароб»даги ҳар бир жумла бунчалик хилма-хил бадий вазифаларни бажариши «полифония», «ички монолог» деган тушунчаларни эсга туширади. Рус адабиётшунослигида бу тушунчалар Ф. М. Достоевский каби улуг ёзувчиларнинг поэтикасига нисбатан яхши тадбиқ этилган. Биз «Сароб» мисолида ички монолог ва полифония деган тушунчаларни Абдулла Қаҳҳор ижодига ҳам тадбиқ этишимиз керак. Демак, бу мавзу ҳам ҳали ўз тадқиқотчисига муҳтож.

Танқидчи. Сизнингча, Абдулла Қаҳҳор романлари ҳақидаги ушбу суҳбат — кузатиш, мулоҳазаларимиздан чиқадиغان энг муҳим хулоса-сабоқ нимадан иборат?

Ёзувчи. Суҳбатимизнинг хулосасида ҳақиқат билан саробнинг ўзаро муносабатига эътиборни тортмоқчиман. Чунки ҳақиқатни сароб деб адашиш ёки саробни воқелик деб ўйлаб янглишиш ўтмишда бўлган каби, бугунги кунда ҳам янги-янги шаклларда учраб турадиган ҳодисадир.

Ҳақиқат ва сароб ҳамisha бир-бирини инкор этади. Лекин шунга қарамай биз нега уларни адаштириб, гоҳо бирини иккинчисининг ўрнида қабул қиламиз?

Саробнинг табиатда қандай пайдо бўлишини кўз олдингизга келтиринг. Саҳро бўшлиғида нурнинг қизиган ҳаво тўлқинлари орасига тушиб синишидан турли шаклдаги рўёлар кўзга кўринади. Ташна одам буни зилол сув ёки кўркам манзил деб ўйлаб алданади. Ҳаётда бундай алданиш кишини қандай фожиаларга олиб бориши мумкинлигини биз «Сароб» романида бор бўйича кўраемиз. Адабиётда, хусусан, адабий танқидда чинакам обод манзилларни сароб ўрнида қабул қилиш ва қалбаки рўёга муносиб бўлган оғир ғоявий айбларни яхши асарларга ҳам тақиш ҳоллари юз берди. Бунинг ички сабабларини биз юқорида қисман айтдик. Узоқдан баъзиларга сароб бўлиб кўринган адабий асарлар аслида обод бадий манзиллар эканини биз уларнинг ичига кирганимизда ва ҳамма нарсага ҳаққоний кўз билан қараганимизда билдик.

Адабиётнинг ғоявий-бадий қонуниятларини чуқур билиш ва баланд савияда таҳлил қилиш қанчалик муҳим эканини тасаввур этиш учун яна табиатдаги саробни мисолга олайлик. Саҳро бўшлиғида кўзга кўринадиган сароб нега обод водийларда, боғ-роғларга тўлиб турган хушманзара жойларда учрамайди? Чунки дов-дарахтларга ва маданий бойликларга макон бўлган гўзал манзилларда қуёш нури саҳро бўшлиғидаги каби ножўя синмайди. Демак, асли гўзал ва обод бўлган манзилларга сароб даҳл қила олмайди.

Айрим қаламкашлар ва танқидчилар ижодига ҳақиқат нури ножўя сингани сабабли Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳордай улкан адилларимизнинг энг яхши асарлари узоқ йиллар давомида нотўғри баҳоланиб келди. Яхшики, ҳозир бундай адолатсизликларга барҳам берилди. Энди улар тақрорланмаслиги учун адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур эгаллашимиз ва таланти асарларга баҳо берганда етти ўлчаб бир кесилишимиз керак.

Бу борада Москванинг энг яхши танқидчилари бизга ибрат бўлиб хизмат қилишлари мумкин. Хабарингиз бор, Чингиз Айтматовнинг «Кунда» романи журналда тўлиқ босилиб чиқмасдан оқ ундаги Авдий Калистратов образини нотўғри тушунган ва ёзувчига асоссиз ғоявий айблар қўйган танқидчилар бўлди. Айниқса, Ч. Айтматовдай адибни «худо излаш»да айб-

лаш ҳақиқатни сароб деб баҳолашдай бир хатолик эди. Кейинчалик «Правда», «Известия», «Литературная газета», «Комсомольская правда» саҳифаларида «Кунда»ни юксак савия ва теран билим билан таҳлил қилиб берган Е. Евтушенко, Е. Сурков, О. Адамович каби адабиётчилар оқни қорадан ва ҳақиқатни саробдан ҳайрон қоларли тарзда ажойиб қилиб ажратиб бердилар. Мана шу ҳодиса ҳам ҳақиқатни саробдан бехато фарқ қилиш учун асарга баҳо беришчи мутахассисларнинг ички дунёси энг гўзал водийлар каби обод бўлиши, билимга, истеъдодга, маданиятга ва бошқа фазилатларга тўлиб туриши зарурлигини яққол кўрсатди.

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

Эргашали АБДУЛЛАЕВ. Фарғона областининг Киров районида туғилган. Кўзон Давлат Педагогика институтининг Ўзбек филологияси факультетини битирган. «Имконият» (1986 й.) шеърлар тўпламининг муаллифи. Киров районида Қишлоқ советининг котиби бўлиб ишлайди.

Абулқосим МАМАРАСУЛОВ. Самарқанд областининг Булунғур районида 1956 йили туғилган. СамДУнинг рус тили ва адабиёти факультетини тугаллаган. «Суюнчи» ҳикоялар тўплами чоп этилган. СССР Ёзувчилар Союзининг аъзоси.

Нурилла ОСТОНОВ. 1955 йил Самарқанд районида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетида таҳсил олган. «Учиш майдони» (1987 й.) шеърлий тўплами чиққан. Ўзбекистон радиосида муҳаррир.

Равшан ҚОДИРОВ. 1952 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент Театр ва Рассомчилик институтининг режиссёрлик бўлимини тугатган. Ҳикоялари вақтли матбуотда эълон қилинган. Маданият министрлигида ишлайди. «Ёшлик» журналида биринчи чиқиши.

Сирожиддин САИДОВ. 1957 йили Сурхондарё областининг Сарийоғон районида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаб, «Тошкент оқшоми» редакциясида ишляпти. «Рухим харитаси», «Салқин харсанглр кафтида» шеърлий тўплamlари чиққан. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

— Эртага муҳим иш бор. Катта омборни ревизия қиласан.

— Бошқармадан вакил чақирамизми? — деб сўради Акромжон.

— Ревизияни ўзимиз ўтказамиз. Ҳали нима бор, нима йўқ. Билиб қўяйлик-чи. Ёнингга ишончлироқ, оғзи пишиқ йигитлардан олиб эртага бошлайвер!

— Бухгалтериядаги ишларни тўла тартибга солиб олайлик. Эрта эмас, индинга!

— Майли... Лекин буни ҳеч ким билмасин. Ревизияни қўққисдан бошланглар.

Улар яна бир оз гаплашиб ўтирдилар. Сўнг Акромжон ўрнидан турди.

— Бошқа эслатиб ўтирмайман, ҳалигини, — деди Норбой.

Акромжон, «маъқул» дегандек бош силкиб чиқиб кетди.

Катта омборда ревизия бошланган куни Тожи Ҳайдаров одатича тиржайиб директорнинг ҳузурига кирди:

— Вали Абдиев тухуми қисилган товукдек типирчилаб қолди. Ҳозир соат ўн икки. Шу пайтгача Жўра Мусаевнинг олдига тўрт марта кириб чиқди. Шивир-шивир қилиб қолишди. Бирон гап борми?

— Буни билиш сизнинг вазифангиз, — деб кулди Норбой. — Ёки ваъдани унутдингизми?

— Абдиевнинг бир гапини аниқ эшитдим... «У ўзининг одами, шундан чўцияпман», — деди.

— Жўра Мусаев нима деди?

— Биз ҳам четда турмасмиз. Гаплашармиз, деди. Норбой ўз «айғоқчиси»нинг маълумотидан мамнун бўлиб елкасига қоқиб қўйди:

— Ишингизни давом эттираверинг!

«Ҳар қанақа комиссияга ўзим балогардон...»

Жўра Мусаев барча ишларини йиғиштириб қўйиб директор хонасининг ременти билан шуғулланди. Хона анча кенгайди, ҳатто тўрга кичик эшик ўрнатилиб, дам олиш жойи қилинди. У ер юмшоқ диван, бежирим сервант билан жиҳозланди. Янги мебель хонага ярашиб тушди. Столи тўқ жигарранг, стуллари момикдек юмшоқ, чўғдай қип-қизил. Шунингдек, «Изумруд» рангли телевизор ва янги радиоприёмник олиб келинди. Хона беками-кўст жиҳозлангач, Жўра Мусаев директорни таклиф этди. Норбой Бўриев ғоздек гердайиб кўргани борди.

— Мана бу замонавий кабинет бўлибди! — дея хитоб қилди у. Лекин ичида «Столга яна уч-тўртта телефон аппарати қўйилса, Тошмат Умаровнинг хонасидан ҳам улғворроқ бўлади. Ҳа, фақат телефонлар кам. Бошқа ҳаммаси зўр... Ҳаёт — гўзал!» деб ўйлаётган эди.

— Норбой Бўриевич! Кўнгилдагидек бўлсин деб, харажатни бир оз кўпайтириб юбордик, — деди Жўра Мусаев.

— Қанча бўлди?

— Йигирма етти минг икки юз эллик сўм.

— Э, балли! Аммо эллик минг сўмнинг савлати бор.

Директорнинг кайфи чоғлигидан фойдаланиб, Жўра Мусаев:

— Катта складга ревизия қилгани боришибди, — деди. — Абдиев бирор хатти-ҳаракатим хўжайинга ёқмай қолибдими, деб хавотирда.

— Биз шунчаки ҳисоб-китобни ростлаб қўймоқчимиз. Ҳозир кўп жойларда комиссия юрибди. Лоп этиб биронтаси бизга ҳам келиб қолиши мумкин-ку.

— Абдиев ҳар хил хаёлларга бориб юрибди.

— Беҳуда! Мен бирор кишининг бурнини қонат-

моқчи эмасман. Яхши бўлса бирга ишлаймиз. Ёмон бўлса ўзидан кўрсин.

— Абдиев — яхши одам. Ишбилармон. Йўқни йўндирари.

Бу мақтов директорга ёқмади шекилли, гапни бошқа ёққа бурди.

— Жўра Мусаевич, хонани бопладингиз. Яна бир ёрдамингиз зарур?

— Жоним билан. Нима қил дейсиз?

— Меҳмонхона жонга тегди. Бир кечага саккиз сўм тўлаяпман. Тезроқ кўчиб келсак, девдим. Тошмат Умарович билан гаплашдим. Коттежнинг пардоз ишлари қолган эмиш. Шуни тезлатишнинг иложи йўқмикан? Уртоқлардан суриштириб кўринг-чи?

— Майли, маслаҳатлашаман. Одам етишмаётган бўлса, қурувчиларимиздан юбораман, — деди Жўра Мусаев.

У кўнгли хижилланиб йўлакка чиқди. Шошилмай ўз хонаси томон йўл олди. Эшикни очар-очмас димоғига аччиқ тутун урилиб ғиппа бўғилди. Абдиев диванда ўтирганча устма-уст чекаётган эди.

— Бай-бай! Намунча тутатмасангиз? — деди Мусаев йўтали тутиб ва дераза тавақасини шарақлатиб очиб юборди.

— Гаплашдингизми? — деб сўради Абдиев ўрнидан туриб.

— Мужмал жавоб қилди. Ҳисоб-китобни тўғрилаб қўяйлик, комиссия келиб қолиши мумкин, деяпти.

— Ҳар қанақа комиссияга ўзим балогардон. Даф қилиш қўлимдан келади. Аммо ичингдан чиққан бало ёмон. Унга даво йўқ!

— Абдиев беҳуда хаёлга бормасин, ҳеч кимнинг бурнини қонатмоқчи эмасман, деди.

— Бурун қонатмаслар-у, аммо Каримовага ўхшаб қовушимизни секин тўғрилаб қўйишлари мумкин.

— Мени ҳам бурнимни ерга ишқаб ишлатадиганга ўхшайди. Юз ёққа югуриб кабинетни жиҳозлаб бердим. Яна бир вагон топшириқни зиммамга юклади.

— Қанақа топшириқ?

— Тезроқ кўчиб келмоқчилар. Қийналиб кетганмишлар. Меҳмонхона чўнтагини қоқиштиряпти экан...

— Шунчалик супраси қуруқми? Меҳмонхонага кучи етмаса без терсин. Бизга айтсин. Бирон йиллик харажати олдидан тўлаб қўяйлик. Узар гапингизни бўлдим. Сизга нима топшириқ берди?

— Коттежнинг пардоз ишларини тезлатишга ёрдам беришим керак экан.

— Ёрдамлашинг! Ҳарҳолда бошлиқ.

— Бошқа иложим йўқ.

— Янги хона муборак бўлсин, деб ҳузурига кириб чиқайми?

— Майли, киринг. Уйингизга таклиф қилинг. Кишининг юзи иссиқ. Тез-тез кўришиб турган яхши.

Абдиев кирганда Норбой Бўриев креслога ястанганча ким биландир телефонда қуюқ гаплашар, аҳён-аҳёнда қиқир-қиқир куларди. У Абдиевга кўз қирини ташлаб, ўтиришга ишора қилди. Бир оздан сўнг «хўп, майли, учрашиб турайлик», деб телефон трубкасини жойига қўйди. Утирган жойида бош омбор мудирига қўл чўзиб кўришгач:

— Келинг, — деди ва стол тортмасининг қумушранг тутқичидан ушлаб тортди. Абдиевга жилмайиб қаради.

— Келинг!

— Янги хона муборак бўлсин!

Директор тортмани ёпиб, яна очиб қўйди.

— Хўш, келинг, — деди у ним табассум билан.

— Кечқурун бизникига борсангиз?..

— Раҳмат, мен бандман! — деди Бўриев ва тортмани жаҳл билан ёпди.

Ҳадыга гилам яхши...

Норбой тушки овқатдан сўнг хонасига чиқиб боришга эринди. Дарвоза йўлагидан қабулхона котибасига кўнғироқ қилиб, министрликка кетаётганини айтди. Кейин Акромжонларнинг уйга кўнғироқ қилди. Ширинни овозидан таниб, телефон трубкасини жойига қўйди. Шошилмай кўчага чиқди, такси ушлаб Марказий универмага йўл олди. У ерга етиб боргач, шоферни бир оз кутиб туришга кўндириб, ўзи ичкарига йўналди. Гилам бўлимини айланди. Охири, эни тўрт, бўйи беш метрли чўғдай туркман гиламини танлади. Уни думалоқлатиб боғлатди. Инқиллаб такси ёнигача зўрға кўтариб борди...

Дарвоза қия очиқ эди. Норбой гиламни қўлтиқлаб кўтарганча ҳовлига кирди. Сўрида дарс тайёрлаб ўтирган Ширин уни кўриб саросимага тушди. Китобдафтарларини тез йиғиштириб ўрнидан турди:

— Ассалому алайкум! Келинг, Акром акам қани?
— Ваалайкум ассалом, Шириной, яхши ўтирибсизми? Акромжон ревизия ишлари билан банд. Мен ваъдага вафо қилиб, айтган гиламимни олиб келдим.
— Бекорга овора бўлибсиз-да...
— Биздан эсдалик. Қани, ушланг, уйга ёйиб кўрайлик-чи. Кичиклик қилса, сизга ёкмаса бошқасига алмаштириб келаман.

Ширин энгашиб гиламнинг бир томонидан ушлади, шунда кўйлагининг қийиқ ёқаси кўтарилиб, сутдек оппоқ, бўлиқ сийнаси силкиниб кетди. Норбойнинг нигоҳини сезган аёл шоша-пиша чап қўлини ёқасига қўйиб, кўксини яширди.

Гиламни ичкарига олиб киришгач, Норбой унинг устидаги каноппи ечди, сўнг юмалатиб ёйиб юборди.

— Қалай, ёқдимми?
— Яхши. Неча сўм тураркан?
— Узумини енг, боғини суриштирманг. Биздан совға!.. Ўтиринг. Янги гилам солинганда дарров ўтириш керак. Ирими шунақа.

Норбой гиламнинг ўртасига чордона қурди. Ширин эшик ёнига чўккалади.

— Бемалол ўтириб олсангиз-чи, — деди Норбой. — Мен янги гиламнинг ҳидини яхши кўраман. Устига оқ чойшаб ташлаб, албатта мизғиб оламан. Одатим шунақа.

Ширин хонадан тезроқ чиқиб кетишни ўйлар, Норбойнинг қаттиқ тикилишидан кўнгли ниманидир сезгандек, безовталанарди.

— Овқат қилиб берай дедим.
— Қорин тўқ, Шириной. Еб кўрмаган овқатимми! Қўлингиз жуда ширин экан. Исмингизга монанд. Энди бир орзуйим бор. Айбга буюрманг. Кўнгил-да, кўнгил... Сиздан битта бўса сўрайман!

Шириннинг кўзлари катта-катта очилиб Норбойга тикилди.

— Сиз... Сиз... — дея гўлдираб жойидан кўзғалди. Норбой илондек ўрмалаб — Эмаклаб бориб, Шириннинг кўйлаги этагидан маҳкам ушлаб олди.

— Шириной... Жоним... Орзуйим!..
— Кўй... кўйвор! — дея Ширин ташқарига тисарилди, Норбойнинг қўлига, бошига муштлади. У кўйлагининг этагини қандай бўшатиб олди, билмади. Даҳлизга қочиб борганча эшик кесакисига суяниб хўнграб йиғлаб юборди. Зум ўтмай ўзини йиғидан тийиб ортига ўгирилди. Ҳамон «тўрт оёқлаб» мўлтайиб қараб турган Норбойга бақирди:

— Йўқол! Йўқол, бу ердан! Орзуйинг билан қўшмозор бўл!..

Норбой эчкидек ирғиб ўрнидан турди. Кўзлари ёмон чақчайди. Аммо... Ташқаридан кимнингдир овози эшитилди. Норбой ўзини гилам тўшалган хонага урди.

— Ойижон, қаттасиз.. Э, шўттамсиз, ойижоним! Меҳмонла келдимми? Қани, меҳмонла... — Дилбар тинмай чулдираб уйга кириб келди.

«Бизга улуш ажратиш... ҳимматингизга боғлиқ»

Норбой Бўриев эрталаб эндигина хонасига кириб ўтирган ҳам эдики, эшик очилиб, остонада Акромжон кўринди. Норбойнинг юраги пўкиллаб, хавотирга тушди. Аммо сир бой бермай, «айтган бўлса, Акром ҳозир жанжал бошлайди» деган хаёлда ўрнидан туриб, кўришишга қўл чўзди:

— Ассалому алайкум, Акромжон, кел, кел...
— Овора бўлиб, охири гиламни олиб борибсан-да!
— Сени безовта қилмай деб ўзим танладим. Маъқулми? — деди Норбой пича енгил тортиб.
— Гиламнинг ошини емай кетиб қолганинг нимаси? Уни қачон ювамиз? Бугун борасанми?
— Кечир, оғайни, сира иложи йўқ. Кечқурун Тошмат Умарович билан учрашмоқчиман.
— Эртага-чи?
— Хотинни кўчириб келай. Бирга борамиз.
— Уй бердимми?
— Ҳа, коттеж тегди. Оғайни, бу омбордаги ишлар қандай?

— Аҳвол жиддий! Омборни тўла ревизия қилиш учун камида икки ой вақт керак. Ҳозирча биз бир соҳани кўриб чиқяпмиз. Суднинг ҳиди келяпти.

— И-я, и-я! Қани, аниқроқ гапир?
— Ҳужжатлар чалкаш. Жуда катта миқдорда ортиқча шакар тўпланган. Қанчалигини ҳозир аниқ айтолмайман. Текширяпмиз...

— Неча кунда тугатасизлар?
— Яна уч кун керак.
— Майли, батафсил ўрганаверинглар...

Акромжон чиқиб кетди. Норбой унинг дастлабки ахборотини эшитиб хурсанд бўлди. Мана энди ўз қудратини «беш оғиз» Мусавевга ҳам, антилопа Абдиевга ҳам кўрсатиб қўяди. Акромжондан ревизия ҳужжатларини олсин. Кейин улар билан эринмай ҳисоблашади. Фақат бош бухгалтерни қўлга олишмаса бас. Бе, Акромжон уларга бўш келмайди, сотилмайди ҳам! Яна бир нарса дейиш қийин. Уртада нафс балоси — шайтон бор. Омбордан кўз-қулоқ бўлиб туриш керак!

Уч кунгача Норбойнинг битта кўзи катта омборда бўлди. Тожи Ҳайдаров эса у ерга бўзчининг моксидек қатнаб турди. Бунга ҳам қаноатланмаган Норбой Акромжонга кунига неча бор телефон қилар, ҳол-аҳвол сўраб қўярди. Ниҳоят, Норбой орзиқиб кутган дақиқалар етиб келди. Акромжон катта папкани унинг столига қўйди.

— Ревизия ақлари, — деди у. — Бафуржа танишиб чиқарсан.

— Камолат йўқми?
— Йўқ. Йигирма тонна ортиқча шакар бор.
— Йигирма тонна?
— Ҳа. Биз фақат шакарнинг ҳужжатларини текширдик. Бошқа маҳсулотлар ҳам тикилиб ётибди. Омбор эмас, баҳайбат ғор!

— Раҳмат, оғайни, менга катта ёрдам қилдинг, — деди Норбой унга миннатдор боқиб. — Сендан яна битта гилам қарздорман.

— Бўлди-е! Гилам ҳақида гапирма. Қарздорман,

деганинг нимаси? Мен топшириқни бажардим, холос. Ўз бурчимни адо этдим. Бунинг учун давлатдан маош оламан.

— Сендан бир нарсани сўрасам майлими?

— Сўрайвер!..

— Абдиев бошингни қотирмадимми?

— Бош қотириш ҳам гапми?! Аввал димоғ-фироғ, сўнг пўписа қилди. Бўлмади. Ялиниб-ёлворди. Бошқа ҳунарлар ҳам кўрсатди. Ҳаммасини сенга айтишим шартми? Биз пинагимизни бузмай ишлайвердик.

— Тўғри йўл тутибсизлар!..

Акромжон чиқиб кетгач, Норбой ревизиянинг хулоса актини синчиклаб ўқиб чиқди. Сўнг Мусаевни ўз ҳузурига чақиртирди. Директор ўринбосари хонага кирганида унга зарда аралаш бақириб берди:

— Ишга умуман қарамай қўйибсизлар! Омборларни муттаҳам, ўғрилар эгаллаб олишибди. Корхона раҳбарлари эса, улар билан ҳамтовоқ. Мана, ревизия ҳужжатларини кўриб чиқинг... Битта омборда йигирма тонна ортиқча шакар бор-а. Бу даҳшат-ку! Нима қилиш керак? Абдиевни судга бериб, бошқаларни ҳам унга қўшмозор қилиш керак!

— Норбой Бўриевич, бундай вазиятда пухта ўйлаб иш юритган маъқул, — деди Мусаев папкадаги қоғозларни бир-бир варақлаб. — Катта омбор кўпдан бери ревизия қилинмаган эди. Абдиев ман-ман деган ревизорнинг енгидан кириб, ёқасидан чиқиб, ҳеч кимни омборга яқин йўлатмаган. Оқибатда маҳсулот йиғилиб қолган. Бу — факт. Аммо сиз ўйлаганча даҳшат эмас. Ёмони — камомат! Уни тўлдириш қийин. Бор молни сарфлаш ўнғай. Бир иложини қилиш мумкин...

— Сиз Абдиевни оқлаясиз, шекилли?

— Мен Абдиевни оқламоқчи эмасман, — деди Мусаев ва папкани ёпиб қўйди. — Корхонамизнинг сири ташқарига чиқмасин демоқчиман. Менинг фикрим шу. Яна ўзингиз биласиз. Хоҳланг, ҳужжатларни прокурорга топширинг, хоҳланг, Абдиевни ишдан ҳайданг... Бошқа яна нима қилиш мумкин?

— Маслаҳатингиз шуми?

— Ҳа.

— Абдиевга айтинг, ҳузуримга кирсин!

Норбой ревизия ҳужжатларини сейфга жойлаётганда Абдиев айиқдек лапанглаб кириб келди. Пўлат сандиқни шарақлатиб қулфларкан:

— Шунча шакарни қаердан олдингиз? — деб сўради Норбой ўқрайиб.

— Замон талабига қулоқ солдик, иқтисод қилдик. Йиллар бўйи йиғилиб қолган-да, — деди Абдиев айёрлик билан тиржайиб. — Тежамкорлик учун ҳамма жойда мукофот беришади-ку...

Бўриев туюқиб бақирди:

— Эсингиз жойидами, Абдиев?!

— Ўртоқ Бўриев, бақирманг. Мени прокурорга беринг, судга топширинг. Оттириб юборинг. Лекин бақирманг. Кар эмасман.

— Яхши, унда бошқача гаплашамиз. Тушунтириш хати ёзинг! — деди Норбой унинг олдида бир неча варақ қоғоз ташлаб. — Ёзинг.

— Обдон ўйлаб, эртага ёзиб келай...

— Йўқ. Ҳозир ёзинг!

— Бошим ишламай қолди. Сиз айтиб туринг, мен ёзаман, — деди Абдиев безбетлик билан тиржайиб. — Рост, ҳаяжонданми, ё кўрқувданми калла карахт.

— Тилингиз бийрон-ку! Калла карахт бўлса, тил ҳам танглайга бориб ёпишади. Гапни чўзмай ёзинг!

— Начора... Фақат илтимос, Норбой Бўриевич, ўзингизни сира қийнаманг. Мен сизни тушундим. Ёзиш шарт бўлса ёзаман!..

Абдиев ёзишга тутинди:

«Ўртоқ Бўриев: мен сизни тушундим. Катта шаҳарга катта харажатлар билан ишга келгансиз. Министрликка тез-тез бориб турасиз. Мен ҳам у ерда столнинг очиқ тортмасини ёпиб қўйганман. Уч кун муҳлат берсангиз, шакарни қуруғига алмаштириб келаман. Шу сизнинг насибангиз экан. Бизга улуш ажратиш ҳимматингизга боғлиқ.

Сизга ихлос билан Абдиев».

Қулоқ отаётган... жиноят

У эрталаб гердайганча кириб келди. Эгнида янги, ёзги енгил костюм-шим, бошида кўкиш шляпа, оёғида оқ танкетка — қўлини кўксига қўйиб салом берди.

— Келинг, — деди Норбой Бўриев.

— Кечирасиз, сизни безовта қилдим. Кеча столингизда менинг ручкам қолмабдими? Ўзи арзимас нарсая, нозик одамдан эсдалик эди-да. Совғанинг катта-кичиги бўлмади, — деди Абдиев.

— Ручкага кўзим тушмади. Ўзингиз яна қараб кўринг. Мана бу қоғозларга аралашиб кетмаганмикан. Қаранг, бемалол... Мен ҳозир келаман.

Бўриев чиқди. Узун йўлакда ҳеч ким кўринмади. Биринчи қаватга тушиб, дарвоза атрофларига кўз югуртирди, сўнг шошилмай изига қайтди.

Абдиев дераза олдида турган эди.

— Ручкамни топдим. Қоғозлар орасида экан, — деди у.

— Яхши, — деди Бўриев зўрма-зўраки жилмайиб.

— Узр, Норбой Бўриевич, — деди Абдиев қўлини кўксига қўйиб ва оёқ учида юриб чиқиб кетди.

Бўриев деразадан Абдиевнинг ҳовлига чиқшини кузатиб турди. Омбор мудури ғоз юриш қилиб гулзор ёнидан ўтаркан, тўхтаб садарайҳоннинг катта бир шохини синдириб олди. Уни жилдираб оқаётган кран сувида обдон чайди, силкиб-силкиб дудоғига тутди. Сўнг омборхона томон юрди.

Норбой жойига ўтириб, эшикка қулоқ тутди. Кейин алюмин чизғични тортма остидан суқиб, яшиқни суриб очди. Газетага ўроғлик нарсасига кўзи тушиб, тортмани чизғичнинг учи билан қаттиқ итариб ёпиб қўйди...

Тушга яқин Абдиев билан Мусаев узун-қисқа бўлиб кириб келишди.

— Норбой Бўриевич, маслаҳатингизга муҳтожмиз, — деди Мусаев.

— Ҳўп. Қани, ўтиринглар, — деди директор креслода тебраниб.

— Кўнғироқ устига, кўнғироқ... Ўн тонна сариеғ бор. Олиб кетинглар, деб базадан қисталанг қилишяпти. Бу ёқда товуқ фермасидан пландаги тухумларни ташиб олишимиз керак.

— Ташиб олаверинглар, ким халақит беряпти? — деди Бўриев.

— Иложимиз йўқ. Жой чатоқ! — деди Мусаев. — Музхоналаримиз тор, эскирган. Икки юз минг тухумни жойлаштириш мушкул.

— Хўш, нима қилиш керак?

— Битта йўли — Янгиободда катта музхона бор. Унинг мудури Абдиевнинг яқин ошнаси. Агар, рухсат берсангиз маҳсулотларни ўша музхонага жойлардик. Беозор сақланади. Кўнглимиз ҳам тўқ бўлади.

— База бу ердан неча километр?

— Йигирматача бор, — деди Абдиев.

— Янгиободга-чи?

— Етмиш чақирим!

— Шунча ерга маҳсулот ташиб юрамизми?

— Бошқа иложимиз йўқ. Машина узоғи билан бир-бир ярим соатда олиб боради.

Директор Абдиевга юзланди.
— Музхонадаги оғайнингиз ишончли одамми?
— Узимизга ўхшаган. Бизлар ёмон одам билан ош-қатиқ бўлмаймиз, — деди Абдиев мақтаниб.
— Яна нонимизни туя қилишмасин деяпман.
— Уларнинг феъли тўқ. Узлариники етиб ортади.
— Демак, ўзлариникини ўзлари еб ётишибди денг! — аския қилди Норбой.
— Демак, рухсатми? — деб кулди Мусаев.
— Бўпти!

Мусаев қабулхонага чиқиб, зум ўтмай шартнома ҳужжатларини тайёрлаб директорга олиб кирди. Бўриев жимжимадор имзо чекиб, уларни Абдиевга узатди.
— Энди жавобгарлик сизнинг бўйингизда. Маҳсулотни кўз қорачиғидек сақланг!

— Бажарамиз! — деб кулгига олди Абдиев.
— Овқат пайти бўлибди-ку, Норбой Бўриевич, бугун толзордаги чойхонага борамиз, деб келишувдик, — деди Мусаев соатига қараб.

— Кечқурунги маишат бизнинг бўйнимизга. Хотин курортда, — деди кулиб Абдиев. — Бир яйраб ўтирайлик!..

Уч-тўрт кунлик меҳнатга... минг сўм!

Акромжон қабулхонага киришга кирди-ю, секретарь қиз «бирпас кутинг, ҳозир бўшайдилар» дегач, чиқиб кетолмай чеккадаги курсига омонатгина ўтирди. Директор хонасининг эшиги қия очиқ эди. Ичкарида план бўлими бошлиғи Мария Криловна борлигини Акромжон унинг овозидан таниб билди.

— Истеъмолчининг талаб-эҳтиёжини ҳисобга олишимиз керак, Норбой Бўриевич. Савдо ташкилотларининг таклифларини ўрганишга қанча сарф-харажатлар қилинди. Ходимларимиз овора бўлиб жойларга командировкага бориб келишди. Фикр-мулоҳазаларимизни бошқармада, министрликда зўрға тасдиқлатиб олдик. Энди буларнинг ҳаммаси юлдуз кўрмай жон берибди, қисқартириб ташлабсизлар! Пандаги новотнинг ўттиз проценти — учдан бири қолибди, холос. Ваҳоланки, халқ биздан новот сўраяпти.

— Новотга тонна-тонна шакер керак, Мария Криловна. Бизга уни кам беришяпти.

— Икки машина шакарни омбордан қайтариб юборишибди-ку!

— Ким айтди сизга бунни?
— Омбор ишчилари айтишди.
— У шакер асли магазинники экан. Умуман, новотни камроқ тайёрлаганимиз дуруст — ташвиши кўп. Куйқа-шарбатини нима қилишни билолмай цехдагиларнинг боши қотади.

— «Мятная», «Барбарис» конфетлари-чи? Булар нега юз тоннага камайтириб юборилди? Нима бўляпти ўзи?..

— Имкониятларимизни чуқурроқ билсангиз, ҳаммасига тушуниб оласиз, Мария Криловна!

— Имконият, имконият дейсиз, уни яратиб керак, талашиш зарур!

— Намунча пишқирасиз, ҳўв! Унда менинг жойимга ўтира қолинг.

— Жойингиз ўзингизга сйлов, Норбой Бўриевич!.. Аёл қизариб-бўзариб хонадан чиқди. Акромжон эшик олдида бир оз тараддулланиб тургач, ичкарига қараб юрди.

— Кел, Акром, — деди Норбой тунд қиёфада. — Бу ерда ақл ўргатадиганлар кўп экан. Анови... бир соат бошимни қотирди-я. Хўш, ишлар қалай?

— Яхши...

— Менда бирор гапинг борми?

— Ҳа. Ревизия актларини кўриб чиқдингми?

— Танишдим... Сейфга ташлаб қўйибман.

— Нега?

— Ишонасанми, ўша кундан бери телефонни қўлга олишга юрагим бетламай қолди. Ҳаммаёқдан илтимос: «Абдиевга тегманглар, Абдиевни тинч қўйинглар». Энди ҳайронман нима қилишга!

— Ҳайрон бўлма! Ҳужжатларни прокурорга топшир! Вақт ўтмасин.

— Абдиевнинг ҳомийлари ёмон туллак. Бири обкомдан, бири бошқармадан!.. Ҳафтафаҳм, пайтава қулоқ эмасман. Улар мени соғ қўймаслигини биламан...

— Сен ўз тинчингни эмас, давлат манфаатини ўйла.

— Бу ерда ҳар қозонга сочиқ, ҳар ошга қатиқ бўлувчилар кўп. Сен ҳам ақл ўргатишга кирдингми?

— Уйлаб кўр, Норбой! Бир тонна эмас, бир вагон маҳсулот-а! Бу ишнинг миси чиқса нима бўлади? Абдиевнинг ўша казо-казо ошналари сенга қайишади-ми? Ҳаммаси ин-инига кириб кетади. Калтакни сен ейсан!

— Ниятингни яхши қил, оғайни... Буни биров эшитса дўстлигимиз нима бўлади?

— Дўстлигимиз ҳаққи аччиқ гапиряпман!

— Унда чин дўстнинг ишини қил!

— Хўп, нима қилай?

— Абдиев масаласини бошингдан чиқариб ташла! Илтимосим — шу! Фараз қил, мен сенга топшириқ бермадим, сен омборни ревизия қилмадинг. Ёпиқлик қозон — ёпиқлик. Туя кўрдингми, йўқ! Келишдикми?

— Йўқ!

— Эррайим бўлма-е!

— Ревизия қилганимни ҳамма билади.

— Билса, билар, ўзим — балогардон!

— Биз у ерда икки ҳафта ишладик. Қанча қоғозни қораладик...

— Гап бу ёқда демайсанми! Бугун-эрта улушингни олиб бермоқчи эдим. Яхши, ўзинг эслатдинг.

Норбой сейфдан кичкина пакет олиб Акромжоннинг олдига қўйди.

— Минг сўм. Уч-тўрт кунлик меҳнатингга... мукофот!

— Қуллуқ, оғайни, қуллуқ! Мен садақа олишга ўрганмаганман!

— Нима... озми? Хамир учидан патир бу! Саломатлик бўлса, бундан катталарини ҳам олиб бераман.

Ма, чўнтагингга солиб қўй!

— Олмаيمان! — деди Акромжон зардаси қайнаб. — Абдиев билан оғиз-бурун ўпишганингдан хабарим бор. Аммо ўлган отнинг тақасини қидирадиган мурдорга сотиласан, деб ўйламагандим. Аттанг!..

Акромжон терс бурилиб хонадан илдам чиқди. Норбой эса «Менга қара, Акромжон!» деганича қолаверди.

Бош бухгалтер «хол қўйса-я!..»

Ўра Мусаев қўлида бир даста қоғоз билан директор ҳузурига тўнғиллаганча кириб келди. — Бунақа қайсар одамни умримда учратмаганман. Норбой Бўриевич, уч кундан бери тушунтиряпман.

— Нима гап? Ким сизни қийнапти? — деб сўради директор.

— Бош бухгалтер шоколад цехининг нарядларига қўл қўймапти. Ишчилар маошсиз қолса, гап кўпаяди.

— Нега қўл қўймас экан?

— Минг хил баҳона! Узингиз унга бир нарса денг, Норбой Бўриевич. Нарядларни тезроқ топширайлик. Норбой ўйга толди.

— Нарядларни менга қолдилинг. Секретарга айтинг, уни чақирсин! — деди бир оздан кейин.

Очиғи, ҳозир Норбойнинг у билан гаплашишга кўзи учиб тургани йўқ эди. Лекин директор бўлгач, иложи қанча...

Қовоғини солганча кириб келган Ақромжон билан у кўл учида кўришиб, «ўтир» дея ишора қиларкан, дабдурстан:

— Нега буларга имзо чекмадинг? — деб сўради.

— Цех саккиз тонна хом ашё олган. Уттиз икки тонна маҳсулот ишлаб чиқарган. Шоколадни улар ҳаводан тайёрлаганми? Нарядлар сохта. Ошириб кўрсатиш ҳам эви билан-да! — деди Ақромжон.

— Улар билан ўзим бошлаб гаплашаман. Сен бу гал имзо қўйиб беравер, — деди Норбой ялинчоқ оҳангда.

— Дўст бўлсанг, мени бунақа қалтис найрангларга аралаштирма. Абдиев ҳам етарли!..

— Эррайим бўлма! Ушани унут девдим-ку?

— Унутиб бўладими?! Абдиев ҳар тўқнаш келганда «ҳолинг қалай?» дегандек майна қилиб хуштак чалади. Мен бунга тоқат қилолмайман! Абдиевга чора кўр ё ревизия актларини қайтариб бер!

— Сен нима қиласан уларни?

— Тегишли жойга топшираман!

— Ҳали ниятинг шуми? Яхшилик қилганнинг пайини қирқмоқчимисан?

— Обрўйинг тўкилмасин, номингга доғ тушмасин дегандим. Узинг буни тушунмаяпсан!

— Қилдан қийиқ топма, Ақром. Менинг шаъним, обрўйим — қуруқ гап, сафсата эмас! Мана бу стол ўз-ўзидан тебраниб тургани йўқ!

— Майли, ким ҳақ, ким ноҳақ — ҳаёт кўрсатар. Ревизия актини қайтариб берасанми? — деди Ақромжон ўрнидан турганча.

— Йўқ. Ревизия бўлган эмас, акт тузилгани йўқ. Тўрт томонинг қибла, боравер! — деди Норбой жаҳл билан кўл силтаб.

— Албатта бораман!

— Ақром, чучварани хом санама! Бу ўйинда ютқазасан. Узингга жабр бўлади. Уйлаб кўр. Сўнгги пушаймон — бефойда.

— Менга хўроз сути ёқмайди! Уйлаб бўлдим. Сендан озгина умидим бор эди, уни ҳам пучга чиқардинг. Энди хафа бўлиб юрма!

— Бор, боравер! Эй, сендақа чилласи чиरोқ кўрмаганларни!..

Ақромжон хонадан тез чиқиб кетди. Норбой бўғилиб сўкинганча бошини чангаллади. Сўнг қабулхона котибасига айтиб, Жўра Мусаевни чақиртирди.

— Кўл қўйдими? — деб сўради Мусаев ҳовлиқиб, хонага кирар-кирмас.

— Хол қўймоқчи...

— Вой, баттол-эй! Сизнинг сўзингизга ҳам кўнмадими?

— Сиз цехдагиларни тартибга чақириб қўйинг. Нарядларни бунчалик осмондан олиб тузишмасин.

— Норбой Бўриевич! Дўппи тор келиб қолди. Бир сафар кўзни чирт юмиб, имзоласа бўларди.

— Мен ҳам шундай дедим. Кўнмади туякуш...

— Энди нима қиламиз?

— Цех бошлиғига айтинг, бош қотирсин. Биз унинг учун ўйлашимиз, югуриб-елишимиз керакми?

— Кўлидан ҳеч нарса келмагани учун цех бошлиғи бизга ялиниб-ёлворяпти, Норбой Бўриевич...

— Мен нима қилишим мумкин?

— Ёрдамчиси имзо чекса-чи?

— Бош бухгалтер борлигида ёрдамчиси кўл қўйса, юридик жиҳатдан тўғри бўлмайди, — деди Норбой.

— Уни бирор ёққа икки-уч кунга командировкага жўнатса-чи?

— Қаерга жўнатаман?

— Харьковгами, Таллингами...

— Командировка учун ҳам арзигулик баҳона керак.

— Менга қаранг. Жўнатиш шартми?! Секин буйруқ ёздириб қўя қолайлик! Расмият учун. Оқилов билиб ўтирибдими.

Бу фикр Норбойга маъқул тушди.

Ақромжон эрталаб соат тўққизларда министрликка борди. Мармар зинапояларни ҳаяжон ва қандайдир ваҳм билан бир-бир босганча иккинчи қаватга кўтарилди. Қип-қизил гилам поёндоз тўшалган йўлакдан юриб бориб, министрнинг қабулхонасига кирди. Ёшгина бир йигит столга энгашганча телефон трубкасини кулоғига қаттиқ босиб, ниманидир ёзиб олиш билан банд эди. Ақромжон нажот излагандек унга термилиб турди. Йигит трубкани жойига қўйгач, унга кўз қирини ташлади:

— Келинг.

— Қабулларига кирмоқчи эдим?..

— Бугун қабул кунимас, — деди йигит бепарво оҳангда.

— У кишида бир оғиз сўзим бор эди.

— Мумкин эмас, тушунсангиз-чи! Бу ернинг ўз тартиб-қоидаси бор.

— Жуда зарур гап эди...

— Илтимосми?

— Йўқ... Шикоят десаммикан?..

— Қаерда ишлайсиз?

— Кондитер ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош бухгалтериман.

— Шундай демайсизми. Бу масала билан министр ўринбосари Тошмат Умаров шуғулланадилар. Уша кишининг қабулларига боринг. Йўлакнинг чап томонида, охириг эшик.

— Министрга кирмоқчи эдим-да, ука?

— Иложи йўқ. Уртоқ Умаровга боринг!..

Министр ўринбосари қабулхонасида уч киши — ўрта ёшлардаги икки аёл ва битта кекса одам бор эди. Ақромжон улар ёнидан жой олди. Тишини тишига қўйиб тоқат билан кутди. Сабр қилсанг гўрадан ҳолва битар... Ниҳоят, унга навбат етди.

— Хўш, келинг, — деди Умаров.

Ақромжон кўшқаватли эшикдан кирганча серрайиб туриб қолди.

— Утиринг! — дея Умаров қуюқ қошларини учуриб стулга ишора қилди.

— Мен кондитер ишлаб чиқариш бирлашмасидан келдим, — деди Ақромжон у кўрсатган жойига омонатгина ўтириб.

— Хўш, ширинликлар дунёсида нима гап?

— Қалтис ишлар бўляпти...

— Ёпирим-эй! Қалтис ишлар? Хўш, хўш?..

— Масалан, талон-тарожга йўл қўйишяпти. Сохта нарядлар тузишяпти.

— Талон-тарож, сохта наряд дейсизми? Ия, буларни «қалтис иш» деб юмшоққина гапирманг. Ашаддий жиноят-ку, булар! Қани, батафсилроқ гапиринг...

Ақромжон шошиб қолди. Бир боғдан, бир тоғдан гапира бошлади. Сўнг бунга ҳам қаноатланмасдан тун бўйи мижжа қоқмай ёзганларини Умаровнинг столига қўйди.

— Бу ерда ҳаммаси ёзилган, — деди.

— Жуда соз! Ишни пухта қилибсиз, ука. Комиссия тузиб текшираимиз. Зарур бўлганда сизни чақиртира- миз. Маъқулми? Мана бу менинг телефон номерла- рим, — дея Умаров бир парча қоғозни Ақромжонга узатди. — Қачон керак бўлсам, тортинмай телефон қилаверинг... Минг раҳмат сизга!

«Порахўр» тузоққа илинди...

Эртасига тушга яқин Жўра Мусаев Ақромжонга кўнғироқ қилиб:

— Маслаҳатли иш чиқиб қолди. Бир минутга келиб кетинг, — деди.

Ақромжон йўлакда зинапоя олдида шивирлашиб турган Абдиев билан экспедитор Нодирга дуч келди. Уларга эътибор бермай йўлида давом этди.

— Келинг, келинг! — дея илтифот билан унга жой кўрсатди Мусаев. — Иш билан бўлиб бир оғиз гапла- шишга вақт ҳам йўқ. Кунлар бебарака: кўз юмиб-очгун- ча ўтиб кетяпти. Уйлар тинчми, Ақромжон?

— Раҳмат. Ўзингиздан сўрасак.

— Юрибмиз... Секин... Шошиб қаерга ҳам бордик. Ҳозир, озгина сабр қиласиз. Мен бир жойга телефон қилиб олай.

Мусаев чой қуйиб унга узатди-да, рақамларни шош- масдан тера бошлади. Ақромжон «Қанақа маслаҳат экан, тезроқ гапира қолмайдими» дегандек директор ўринбосарига бот-бот қараб қўйганча чой ичаркан, Мусаев афтини буриштириб деди:

— Бу телефонлар ҳеч сонга кирмади-да! Трубка «дуд-дуд» қилади. Уланмайди. Ё бир оғиз гапиришинг билан «жинг» этиб узилиб қолади. Чет элларда зўр-да. Бир шаҳардан иккинчисига, ҳатто бу мамлакатдан унисига кўз юмиб-очгунча улаб қўйишади. Чет элда бўлганмисиз, Ақромжон?

— Ҳа, Болгария... Германияга борганман.

— Мен Европанинг беш-олти мамлакатини айлан- дим. Лекин бизда Абдиевга етадиган сайёҳ йўқ. Олам- ни кезиб чиқди. Шу-да. Бу дунёда кўрганг, юриб қолганинг ғанимат... Яна бир пиёла қуйиб берай, Ақром- жон. Ўзиям чумчуқ юрса ботмайдиган чой бўлибди. Мен аччиқ чойни хуш кўраман. Меҳмонга борсам ҳам эркалик қилиб...

— Ҳалиги... Қанақа маслаҳат бор эди, Жўра Мусаев- вич?

— Дарвоқе, Ақромжон... Пичан ўрими бошланиб- ди. Шунга биздан ҳам одам сўрашган. Ҳар бўлим- дан битта киши бориши керак. Ўзи уч кунга экан. Бух- галтериядан кимни тавсия этасиз? Эркак бўлса дуруст. Аёлларнинг машмашаси кўп.

— Бухгалтерияда эркаклардан мену ўринбосарим, холос. Иккаламиздан биримиз боришимиз мумкин, — деди Ақромжон.

— Йўқ. Сизларни юбора олмаймиз.

— Аёллардан биттасининг боласи бетоб, анча кун- дирки, ишга келмаяпти. Иккинчисининг чақалоғи бор, эмизикли...

— Тоза дардисарлар учраган экан-да, сизга. Энди нима қилдик?

— Бояги таклиф: ё мен, ё ўринбосарим.

— Майли, ишингизга бораверинг-чи. Бошқа бўлим- лардан суриштириб топармиз.

Ақромжон чиқди. Тушликка бораётган ходимларни четлаб ўтиб, хонасига кирди. Стол устидаги қоғозлар- ни нари-бери тахлаб, папкасини қўлтиғига қисиб, таш- қарига отланди. Йўлакда Нодирга туртиниб кетди.

— Вали акани кўрмадингизми? — деди у зўрма-зў- раки илжайиб.

Ақромжон «Йўқ» дегандай бош чайқаб қўйди. Дарвозага етганда икки йигит Ақромжоннинг йўлини тўсди.

— Гражданин Оқилов, тўхтанг!

Ақромжон ҳайрон бўлиб тўхтади. «Булар ким бўл- ди экан?» деб хаёлидан ўтказди.

— Ичкарига кирайлик. Сизда гап бор!

Йигитлар уни қоровулхонага бошлаб киришди.

— Биз органданмиз. Сизни тинтув қилишимиз керак.

Сигнал тушган, — деди кенг елкали қорачадан келган йигит.

— Меними? — дея таажжубланди Ақромжон.

— Папкада нима бор? — деб сўради қорача йигит- нинг шериги.

— Майда-чуйда ҳужжатлар...

— Қани, очинг! — деб буюрди у.

Ақромжон папкасини очди.

— Қоғозларни бу ёққа олинг!

Ақромжон қай кўз билан кўрсинки, қоғозлар ораси- да бир тахлам ўн сўмлик!

— Пулни олинг! — деди таҳдид аралаш қорачадан келган йигит. — Сиз порахўрликда қўлга олиндингиз! Қани, кетдик!

— Тўхтанглар, бу пул меникимас ахир!

— Албатта, сизникимас! Буни омбор мудиридан порага олгансиз!

— Пора? Тўхмат бу!

— Гапни кўпайтирманг! Кетдик!

— Уйга телефон қилиб қўяй...

— Мумкин эмас!

Улар қоровулхонадан чиқишди. Дарвоза олдида турган қизил «Жигули»га миниб, яшин тезлигида жўнаб кетишди.

Уша кунни район милиция бўлимида Ақромжонни сўроқ қилишди. Баҳайбат гавдали милиция капитани Жабборов устма-уст савол ёғдириб кўз очирмай қўй- ди. Ақромжон тонавергач, гувоҳ қақирди.

Хонага лапанглаб Абдиев кирди.

— Гражданин Абдиев! Оқилов сизни қандай тазйиқ- қа олганини гапириб беринг.

— Бу одам бизга бошбух бўлиб ишга келган кунин- дан бошлаб менга зуғум ўтказяпти, — деди Абдиев кўр қоридек бидирлаб. — Тирноқ остидан кир излаб, ишқал топиб, агар минг сўм бермасанг министрға ёзаман, обкомга айтаман, деб дўқ урди... Уртоқ капитан! Охири мен органга мурожаат этишга мажбур бўлдим. Сизлар берган ўша тамғали минг сўмни Оқи- ловга олиб бориб тутқаздим.

— Ёлғон! — деди Ақромжон тутоқиб.

— Ҳа, энди катта тўлғоқ тутиб қолдимми? — деди Абдиев.

— Абдиев, уялинг тўхмат қилгани! Виждонингиз борми?

— Сенда-чи? Сенда борми виждон? Ёлғонни сув- дек симиради бу ялмоғиз!

— Можарони бас қилинглар! — деб ўшқирди капи- тан. — Ҳаммаси тушунарли. Абдиев сизга жавоб!..

— Порахўрга қаттиқ жазо берилишини талаб қила- ман! — деди Абдиев қўл силтаб.

— Бораверинг, буни одил суд ҳал этади, — деб жа- воб қилди милиция капитани.

Эрталаб экономист Тожи Ҳайдаров директорни қабулхонада қарши олди.

— Ассалому алайкум, хўжайин! Яхши келяписизми?

- Раҳмат. Хўш?..
- Фавқулудда ҳодиса!..
- Нима?!
- Бош бухгалтер Оқилов пора билан ушланди!
- Ким айтди? — деб сўради Бўриев хотиржамлик билан хонасига кираркан.

Ҳайдаров унинг кетидан эргашганча:

— Қоровулдан эшитдим, — деди.

Бўриев энсаси қотиб, юзини буриштирди-да, суюнчиқли стулга ўтириб, чап-ўннга айланди. Ҳайдаровга айёро-на кўз югуртирди: Тожи «фавқулудда ҳодиса»ни эшитиб, хўжайин пинагини бузмаганидан ҳайрон бўлиб турарди.

— Тожи Ҳайдарович, кейинги пайтда воқеаларнинг думида юрадиган бўлиб қолдингиз. Ёт товукдек четлаб юрибсиз.

— Эшитган заҳотим югуриб хонангизга чиқдим. Уйга кетган экансиз, — деди Тожи айбдорларча илжайиб.

— Кўнғироқ қилмайсизми? Уйга югуриб бормай-сизми?

— Шуни ўйладим-у, сизни безовта қилгим келмади.

— Бундай пайтда безовтаси борми?

— Хатомни тузатаман, хўжайин. Маслаҳатингиз керак эди?

— Хўш?

— Оқиловдан хабар олдирсакми, ё индамай тура-верамизми?

— Нимасидан хабар оласиз?

— Ҳарҳолда, нима бўлди, нима қўйди...

— Порахўрнинг думи бўлмақчимисиз?

— Ҳай-ҳай! Ундай деманг... Оқилов оғайнингиз эди. Шу маънода...

— Менинг порахўр оғайним йўқ, бўлган ҳам эмас. Бундай пасткашлар билан нон-қатиқ бўлишни ўзимга ор деб биламан.

— Жуда тўғри, хўжайин.

Эшик оҳиста очилиб, тиржайганча Вали Абдиев кириб келди. Бўриев у билан кўшқўллаб кўришаркан:

— Келинг, Валихон ака! Марҳамат, — деди.

Тожи эса, Абдиев билан ҳол-аҳвол сўрашгач, секин-гина чиқиб кетди.

— Топшириқни юз эллик фоизга бажардик, хўжайин!

— Қойил, қойил! — деди Бўриев оғзи қулоғига етиб.

Вали Абдиев кечқурун милиция бўлимидан қайтгач, директорга кўнғироқ қилиб, Оқиловнинг пора билан қўлга тушганини айтган эди. Уша аснода Ақромжонларнинг уйига учта милиционер бориб, машъум хабардан Ширинни огоҳ қилишди. Боёқиш жувон довди-раб қолди. Милиция ходимлари уйда тинтув ўтказиб, Шириннинг уч юз сўм отпуска пулини топишди. Хатлашга лойиқ бошқа нарса тополмай, ҳайрон бўлганча, жувонга бир оз тасалли бериб, жўнаб кетишди.

— Энди Оқилов деганлар министр у ёқда турсин, арши-аълога шикоят ёзмайдими?! — дея Абдиев директорга кўзларини сузиб мағрур қаради. — Органдаги ўртоқларга яхшилаб тайинлаб қўйдим.

Бу гап Бўриевга ёқмади. «Бундан кейин Абдиевдан эҳтиёт бўлиш керак. Бу одамнинг бор ҳунари ичида экан», деб ўйлади.

— Норбой Бўриевич! Энди рухсат берсангиз фаолиятни бошласак?..

Абдиев қўлларини кўксига қўйиб, илтижо билан қараб турарди. Бўриев ҳозиргина ўйлаган фикридан қайтди. «Абдиев хиёнат қилмайди. Кемага тушганнинг жони бир!»

— Ташаббус сиздан, рухсат биздан, — деди Бўриев очилиб кулганча.

— Янгибод музхонасидаги сариеф билан тухумларни эгаларига тезда тарқатиб юбормоқчиман. Цехда хом ашё етарли.

— Бўпти. Бошлайверинг!

— Жўра Мусаевични бир-икки кунга бизга шатакка берсангиз? Баъзи нарсаларга қарашиб юборардилар.

— Яхши! Ёрдам берсин.

— Ҳозир сиздан суюнчи олгани бу ерга кириб қолсалар керак. Узингиз бир оғиз айтиб қўйинг. Тагин гапим малол келмасин у кишига, — деб Абдиев ўрнидан кўзғалди.

— Бир нарса хаёлимдан ҳеч кетмаяпти, — деди Бўриев. — Сиздан яширадиган гапим йўқ... Ақром икковимизнинг орамизга совуқлик тушишига, можароларга унинг хотини айбдор деб ўйлайман. Жуда ўзига бино қўйган аёл-да...

— Тушундим, — деди Абдиев. — Уни ҳам эрининг ёнига равона қилайликми?

— Унчалик бўлмаса ҳам ўша таннознинг букилиб, ялиниб-ёлворганини кўриш ниятим бор. Шу пайтгача телефонда эри тўғрисида бир оғиз сўрамади. Жуда осмонда, бировга бўйин эггиси келмайди.

— Сиз унга телефон қилиб, прокурор ёрдамчисига оз-моз пул берсак, иш битаркан, денг. Пулни оймчаннинг ўзи олиб борсин.

— Бу режангизни бир ўйлаб кўрай.

— Бўпти, ҳозирча...

Абдиев кетди. Бўриев ўйлаб-ўйлаб, Ширинга кўнғироқ қилди. «Вақт топиб бир келсангиз, маслаҳатлашар эдик», деди. Жувон аввалига индамади. Сўнг гинахонликка ўтди: «Ақром акам тинчгина ишлаб юрган эди...» Норбой ичида ёғиниб, чўзиб ўтирмади — телефонлардан биттаси жиринглаб гапни «узиб» қўйди.

— Тўра йигит!

Министр ўринбосарининг овозини эшитиб, Норбойнинг бутун вужуди қулоққа айланди. Негадир ҳаяжон босиб, гаплаша бошлади:

— Ассалому алайкум, ака!.. Раҳмат, яхши! Шунақами? Янгамнинг ўзлари жўнаятдиларми?.. Қайси курортга? Ҳа-а... Шанба куними? Демак, индунга! Конфетми? Албатта. Коньякли конфетдан махсус... Ўзим кузатиб қўяман... Шикоятчими? Порахўр экан у. Узи шунақа паст одамлардан ғийбат чиқади. Ҳа, биздақаларни кўролмайди... Мени эслаганингиз учун минг раҳмат!.. Албатта, ўзим кузатиб қўяман!

Тўқсон сўмлик учрашув

Ақромжоннинг тўсатдан қамалиши Ширинга яшин ургандек таъсир қилди. У бир ҳафта елиб-югуриб, эри билан учрашувга рухсат ололмай юрак-бағри хун бўлди. Шу вақт ичида беҳидек сарғайиб, ипақдек ингичка тортди...

Эрталаб Дилбарни мактабга жўнатгач, кўзгу олдида туриб сочларини тараркан, кўзлари киртайиб қолганини сездди. «Ёлғизлик курсин, — деб ўйлади. — Менга-ку, бало урмас, у кишининг ҳоли не кечди? Оч қолдиларми? Туртиб-суртиб қийнашяптими?..»

Ширин хўрлиги келиб, шоша-пиша сочларини турмаклади. Милиция бўлимига отланди. Зум ўтмай у ерга етиб борди.

Темир дарвоза ёнидаги торгина йўлакда, панжарали тўсиқ ортида ўтирган сержант оғзидан тупук сочиб ўшқирди:

— Қайтинг! Рухсат қоғозисиз мумкин эмас!

— Рухсатни кимдан оламан?

— Шуни ҳам билмайди!

— Йўл кўрсатинг, барака топкур...

— Терговчидан оласиз!..

Ширин зах ҳиди анқиб турган узун йўлакнинг у бошидан-бу бошига юриб кунни кеч қилди. Терговчи Жабборовнинг «19» рақамли хонаси сурғучлаб қўйилган эди. Кимдан уни суриштирса, «Зарур иш билан кетган. Келиб қолар», деб мужмал жавоб қайтаришарди.

Ширин эрталаб бир пиёла чой ичганича, тушликка ҳам чиқмай, тинкаси қуриди. Қош қорайганда хуноби ошиб, уйга қайтди. Уйда Дилбарнинг хархашаси дард устига чипқон бўлди.

Эрталаб яна барвақт терговчи ҳузурига борди. Хайрият, сурғуч олинибди!.. Ширин эшикни оҳиста очиб:

— Мумкинми? — деб сўради.

Тўрда ўтирган семиз киши қора папкага қоғозларни жойлаш билан банд эди. У аёлга кўз қирини ташлаб, жаҳл билан қўл силтади:

— Ташқарига чиқиб туринг. Кўрмаяпсизми, бандман!

Ширин йўлакда бориб-келганча ярим соатлар чамаси кутди. Чақириб қолармикан, деган умидда икки кўзи эшикда эди. Охири унинг сабри чидамади, шамол сургандек, эшикни секингина очди:

— Мумкинми?

Терговчи унга бошдан-оёқ разм солиб, «келинг» дегандек бош ирғади.

— Эшитаман!

Ширин ичкарига қадам босиб эшик ёнида тўхтади:

— Мен Ақром Оқиловнинг аёли бўламан.

— Талабингизни гапиринг!

— Эрим билан кўришувга ижозат берсангиз.

— Ижозат йўқ!

— Нега?

— Мумкинмас.

— Кўққисдан қамаб қўйишди. Сабабини билай ахир!

— Эрингиз пора олган. Билдингизми?

— Тухмат!

— Сиз оқловчимисиз? Чикинг, ташқарига!

— Оқловчи эмасман. Аммо ҳақиқатни айтяпман.

Оқ билан қоранинг фарқига бориш керак-да!

— Ҳей, ойимча! Кимга ақл ўргатяпсан? Ё порахўр эрингнинг ёнига обориб қўяйми?

— Оғзингизга қараб гапиринг. Нега мени ойимча дейсиз? Исм-шарифим бор. Эримни порахўр деганларнинг ўзлари порахўр! Бу ер давлат идораси. Иброҳимдан қолган дўкон эмас. Устингиздан кимга арз қилиш-ни биламан.

— Бор! Боровер! Аширчанинг эшагидек кўчама-кўча сангийвер! Йўғон-йўғон пора еб, тилинг узун бўлиб кетибди. Кўрасан, эрингнинг авра-астарини ағдариб, қамоқда чиритаман. Қонун менинг қўлимда. Хоҳласам уни пружинадек эгаман, хоҳласам резинкадек чўзаман. Хўш, нима қила олардинг? Қани, туёғингни шиқиллат!

— Ҳайдашга ҳаққингиз йўқ. Бу ер совет идораси!

— Идора — мен! Ҳокимият — мен. Ит бўлишга ҳам бир қарич дум керак! Сен ким бўлибсан?!

Ширин ўз ёғига ўзи қовурилиб хонадан чиқди. Энди қаёққа боришини, қайси эшикка бош уришини билолмай гарангсиб йўлакда туриб қолди.

— Ассалому алайкум, опа! — деди новчагина йигит унинг қаршисига келиб.

Ширин ҳайрон бўлиб унга тикилди.

— Мени танимадингизми? Уқувчингиз Азизман, — деди йигит жилмайиб.

Аёл маъюс кулимсиради.

— Азиз, бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Шетта ишлаяпман.

— Ия, зўрсиз-ку!

— Келинг, опа!

Ширин ҳозиргина бўлиб ўтган дилисиёҳликни ўпкаси тўлиб сўзлаб берди.

— Хафа бўлманг. У шунақа, кўрс одам, — деди Азиз. — Бизлар билан ҳам зўрға саломлашади. Чакки кирибсиз унга. Рухсатни прокурордан ҳам олиш мумкин эди.

— Прокурор тузук одамми? — деб шошиб сўради Ширин.

— Ҳарҳолда, кўрс эмас.

Азиз умумий бўлимда терговчи ёрдамчиси бўлиб ишлаётгани, бирор хизмат бўлса бемалол айтишни тайинлаб, илиқ хайрлашди.

Ширин ўша заҳотиёқ прокурор ҳузурига борди. Аммо жўяли гап эшитолмади. Прокурор терговчига қўнғироқ қилиб, нималарнидир сўраб-суриштиргач, «бир-икки кун сабр қилинг, синглим. Тергов ҳали тугамабди. Учрашувга рухсат бера олмаймиз. Қоида-си шунақа», деди.

Эртаси куни Ширин уч соат дарсни тишини-тишига қўйиб аранг ўтказди. Ойлик маошини олдию яна милиция бўлимига отланди. Қоровул йигитга яна бир ялиниб-ёлворади, зора инсофга келса?.. Ёки қамоқхонанинг бошлиғи ҳузурига кирсамикан!..

Ширин шу хаёллар гирдобиди темир панжара билан ўралган қорамтир бино олдига келиб тўхтади. «Кимга учрашган маъқул?..» Кўкиш халат кийган озғингина жувон пол артиш билан овора эди. Сержант эса, мудраб ўтирарди. Ширин қоровулга яқинлашиб:

— Укажон, тунов кунги масалада яна келдим. Учрашувга рухсатнома ололмадим. Ёрдам беринг, — деди илтижоли боқиб.

Йигит синчков тикилди. Шириннинг қўлидаги сумкага кўз қирини ташлади.

— Терговчи нима деди?

— Арзимга қулоқ солмади.

— Прокурорга учрашдингизми?

— Бордим. Тергов тугасин, кейин рухсат берамиз, деяпти.

— Ана, кўрдингизми? Терговчи, ҳатто прокурор ёрдам беролмабди. Мен нима қила оламан?

— Бир нафасга, кираману чиқаман.

— Мумкин эмас. Ичкарига киритилмайди. Учрашув ойнак ортида бўлади. Телефон орқали гаплашиш мумкин.

— Майли.

— Майли эмиш! Рухсат керак дедим-ку! Боринг, бошни қотирманг. Бу ерда пашшахўрда бўлаверманг кўп!

— Ҳеч бўлмаса маслаҳат беринг. Нима қилай?

— Айтдим-ку, рухсатнома топинг деб!

Фаррош аёл Шириннинг ёнидан ўтаётди, атайин туртиб қўйгандек бўлди. Ширин унинг ортидан ташқарига чиқди.

— Ҳа, жа содда экансиз-ку! — деди у кулганча. — Бунақалар билан қанақа гаплашишни билмайсизми? Қуруқ қошиқ оғиз йиртади. Ер юткурнинг жигилдони-га уринг! Булар пулга онасини ҳам, отасини ҳам сотишади. Ёнингизда пул борми?

— Бор.

— Майли, савоб учун ўзим гаплашиб бераман. Ялиниб-ёлвориб кўрай-чи...

— Барака топинг!..

Фаррош кетди. Бир неча дақиқадан сўнг қизарганча қайтиб келди.

— Ана, айтмадимми?.. Агар каттароқ қистирсангиз эрингизни озод қилишлари ҳам мумкин. Шунақа!.. Учрашувга юз сўм сўраяпти, камига кўнмади.

— Иложим қанча. Розиман.
 — Айнаб қолмасин, тезроқ пулни беринг!
 Ширин ойлик маошига ёнидаги бор пулини қўшди — ҳаммаси тўқсон сўм бўлди.
 — Пулим оз экан. Тўқсон сўм, — деди хижолат чекиб.
 — Ҳай, майли, кўндирирман. Бераверинг, — деди фаррош ва пулни олиб, ғойиб бўлди. Дам ўтмай қўлида бир парча қоғоз билан қайтиб чиқди.
 — Ишингиз битди. Мана қоғози. Соат олти яримда қоровулга учрашар экансиз.
 — Раҳмат, опагон! Сиздан қарздорман!..
 — Ҳай-ҳай! Менга ҳеч нарса керакмас. Савоб бўлар деб... Сира овра бўлманг!
 «Дунёда яши одамлар кўп», деб ўйлади Ширин. Аммо у, содда-муғомбир товламачининг қўлига тушганидан беҳабар эди. Фаррош ичкарига кирар-кирмас, йигирма беш сўмликни липпасига қистириб, қолган пулни сержантнинг қўлига тутқазган эди.
 Ширин айтилган вақтда қоровулнинг ёнига борди. Сержант рухсатномани олarkan, тайинлади:
 — Учрашувга уч минут! Гапни чўзмай, тез қайтиб чиқинг!
 — Хўп...
 Ширин қоровул кўрсатган хонага ўтди. Шип-шийдам жой. Фақат тўрдаги деворда патнисдек думалоқ ойна, унинг ёнида телефон бор эди. Ширин ойнакка термилди. Бир пайт ойнак ёришиб, унда Ақромжон кўринди.
 — Ақром ака! — деди Ширин ва ойнакка манглайини қўйиб йиғлаб юборди.
 — Телефон трубкани ол! Йиғлама, — деди сержант.
 Ширин трубкани қулоғига тутди.
 — Широной!..
 — Бу нима кўргилик, Ақром ака!
 — Тухмат уюштиришди. Папкамага пул солиб қўйибди экан. Билмасдан, ўша лаънатига қўлимни теккизибман. Айбим — шу! Сезганимда папкани афтиларига қараб отардим. Йиғлама, Широной. Ҳаммаси ўтиб кетади. Шаҳар прокурорига хат ёздим. Бугун-эрта биронтасидан бериб юборарман. Сен ҳам тек турма.
 — Нима қилай?
 — Озиқ-овқат саноати министри ўринбосари Умаровга учраш. Унга шикоят ёзиб берганман. Хабар ол-чи... Агар чора кўрмаган бўлса, шикоятни қайтариб берсин. Шаҳар ОБХССига топширасан. Уни беришмаса, жавонда қизил муқовали қалин блокнотим бор. Ушани ОБХССга топшир. Унда баъзи нарсалар ёзилган. Широной, илтимос, йиғламагин!
 — Норбой уйга телефон қилди...
 — Нима деди у аблаҳ?
 — Менга учраш, маслаҳат бор, эрингни тезроқ чиқаришга ёрдам бераман, деди.
 — Илтимос, у мурдордан нажот кутма! Бундан кўра, девонадан хайр-эҳсон олган яхши. Мен нимани айтган бўлсам, сен ўшани қил. Бардам бўл!..
 — Хўп, Ақром ака...
 Учрашув вақти тугаб, Ақромжоннинг овози эшитилмай қолди. У қўл силкиб хайрлашди, сўнг ойнакни қоронғилик қоплади. Ширин кўз ёшларини артиб эшикка йўналди. Йиғлаган бўлса-да, ўзини анча дадил, енгил ҳис этаётган эди.

Нажот излаган жувон

Ширин министр ўринбосарининг қабулхонасида бир соатча сарғайиб ўтирди. Калта кесилган сочларининг

бир тутами пешонасига тушиб турган сепкилдор секретарь қизга ялиниб-ёлворди. Барибир, ичкарига киритмади.

— Бир оғиз гапим бор, холос, — деди Ширин. — Айтиб кўринг у кишига, балки қабул қиларлар.

— Жуда шилқим экансиз! Қулоғингизга танбур черт-япманми? Айтолмайман. Қабул кунни — жума. Ушанда келинг!..

«Нега одамлар мунча тошбағир бўлиб кетишган?! Муштдай ҳолига мени «шилқим» дейди-я! Булар қаерда тарбия кўрган ўзи?» У шу хаёллар билан уйига қайтди.

Жума кунни у секретарь қиз билан баравар етиб келди.

— Намунча вақтли келдингиз? Ҳали-бери кирмай-сиз, — деди қиз хўмрайганча.

— Нега?

— Қабулга ёзилганлар бор.

— Мени ёзмадингизми? Уша кунни келгандим-ку!

— Қабулга демадингиз-да.

— Ёзиб қўя қолмайсизми?

— Ёзсам, ёзарман. Фамилиянгиз?

— Оқилова.

— Қаерда ишлайсиз?

— Мен... «Роҳат» кондитер ишлаб чиқариш бирлаш-маси бухгалтерининг хотиниман.

— Ажралмоқчимисиз?

— Йўқ, бошқа масала.

— Нима экан?

— Уртоқ Умаровга айтаман.

— Ун биринчи бўлиб кирасиз. Пешиндан кейин келсангиз ҳам бўлади. Бу ерда кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Чиқиб туринг!

Тушга яқин Шириннинг навбати келди. У қўшқават эшикни оҳиста очиб ичкарига қадам босди. Тўрда савлат тўкиб ўтирган Тошмат Умаров кўз қирини ташлади-ю, саломига алик ҳам олмай, хурпайиб тўнғилла-ди:

— Қулоғим сизда...

— Мен бухгалтер Оқиловнинг...

— Айтишди. Мақсадга кўчинг! Мендан нима иста-сиз?

— Уртоғим сизга шикоят берган эканлар.

— Шикоят? Қанақа шикоят? Қачон берган экан?

— Вақтини аниқ билмадим...

— Ҳозир, кўраимиз, — деди Умаров ва ён томонига қараб гапирди. — Шикоятлар дафтарини олиб кириг! Зум ўтмай секретарь қўлида қизил дафтар билан хонада ҳозир бўлди.

— Оқилов деган одамдан шикоят борми? Қаранг-чи? — деди Умаров.

Секретарь қиз узун столнинг бир чеккасига дафтарни қўйиб тез-тез варақлагач:

— Йўқ, — деди.

— «Роҳат»дан...

— Йўқ...

Секретарь чиқиб кетгач, Умаров ўқрайганча:

— Ким айтди сизга бу гапни? — деб сўради.

— Уртоғим...

— Яъни порахўр эрчангиз! Шундайми?

— Нега уни порахўр дейсиз?

— Нима, оппоғим, деяйликми? Пора билан қўлга тушиб қамалди. Миси чиқди! Ҳаммасидан хабарим бор.

— Унга туҳмат қилишяпти.

— Туҳмат? Қопқонга илингач, унақалар баҳона излаб, оёғи куйган товўқдек типирчилаб қолади. Туҳмат эмиш. Туппа-тузук аёл экансиз. Ҳалол яшасаларинг

бўлмайдимиз? Ҳаром охири тешиб чиқади. Эрингизга айтиб қўйинг. Пораҳўрлиги етар! Уз айбини яна кўпайтириб ифвогарлик қилиб юрмасин. Қамоқда жазо-сини тортиб, жим ётсин. Бировга тухмат қилса, бу кунлар унга ҳали ҳолва, бешбадтар балога гирифтор бўлади. Тушундингизми? Боринг, бемаъни гаплар билан вақтимни олманг. Мен давлат одамиман. Бизда ҳар секунд ҳисоб-китобда...

Ширин министрликдан юраги зада бўлиб чиқди. «Нега Умаров тонди? — деб ўйларди у. — У ҳам «Роҳат»даги муттаҳамлар билан ҳамтовоқдир?! Йўғ-э, шундай катта раҳбар-а! Қорни тўқ, этни бут. Давлатдан жарақ-жарақ маош олиб турган бўлса. Бунақаларнинг бир ойлик маоши бизнинг йил бўйи ишлаб толган пулимиздан ҳам кўп. Олти ойлик озиғи, етти йиллик емиши бор буларнинг. Муҳтожлик нелигини билишмайди... Унда нега шикоят?...»

Шириннинг шаҳар ОБХССига мурожаат қилишдан бошқа иложи қолмади. Назарида, энг сўнги нажот йўли шу эди. У уйдан Ақромжоннинг ён дафтарини олиб, ҳаялламай жўнади. Блокнотни ОБХСС бошлиғи Руслан Раҳимовнинг ўз қўлига топширди.

«Қайси халқнинг бағрини Ватан тутсанг...»

Руслан Раҳимов бош бухгалтер Оқиловнинг ён дафтарини обдон синчиклаб қараб чиқди. Блокнотнинг бир неча саҳифаси число, турли рақамлар билан тўлдирилган бўлиб, уларда аниқ тартиб йўқ эди. Бош омборхонага мол олиб келган машиналарнинг номерлари, қабул қилинган хом ашё, жўнатилган тайёр маҳсулотларнинг ҳужжатлари рўйхати пала-партиш ёзиб қўйилганди. Битта нарса Руслanning диққатини тортди. «Жами ортиқча шакар 20 тонна!» Руслан дафтарчани қайта-қайта варақлаб яна бир қанча муҳим фактларни аниқлади: битта ҳужжат билан икки-уч марта хом ашё қабул қилиб олинган. Баъзан тайёр маҳсулотлар омбордан ҳужжатсиз олиб кетилган.

Руслан блокнотни сейфга жойлади-да, шаҳар ички ишлар бўлими бошлиғи, полковник Раҳим Собиров ҳузурига отланди. Машина билан бир зумда етиб борди ва тушган сигнал ҳақида полковникка гапириб бергач:

— Ижозат этсангиз, зудлик билан текширишни бошласак! — деди.

— Мен-ку... ижозат беришим мумкин, — деди полковник ўйланқираб. — У ер — катта даргоҳ. Раҳбарларнинг олдидан ўтиб қўйсак яхши бўлармиди?

Бу қатъиятсизлик Русланга ёқмади.

— Қўнғироқ устига қўнғироқ бўлиб, иш чала қолмасин деяпман-да, — деди полковник маслаҳати Русланга унчалик маъқул тушмаганини пайқагандай.

— Тушунарли, ўртоқ полковник!..

— Бу масалада шаҳар партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Богдановнинг фикрини олсак. У киши билан учрашинг. Менимча, йўқ демасалар керак...

Руслан Михаил Александрович Богданов билан яхши таниш эди. Тақдир тақозоси билан бир шаҳарда ишлашга тўғри келиб қолди.

Ушанда Богдановнинг «Москвич» машинаси Бекобод йўлида «қилиқ» кўрсатган. Йўлнинг нобопроқ жойида мотор ўчиб қолиб, юргизишнинг ҳеч иложи бўлмаган эди. Капотни очиб, у ёқ-бу ёғини кўрай деса, қоронғи. Бунинг устига ёмғир аралаш қор уриб турибди. Биринкетин келаётган иккита йўловчи машинага қўл кўтарди, тўхтамай ўтиб кетишди. Йўл яна ҳувиллаб қолди. Богданов уст-боши ивиб, совқота бошлагач, машинага ки-

риб ўтирди. Бир соатча шу алфозда йўлга кўз тикди. Бемаҳалда яна машина келиши амримаҳол эди. Тўхтайдими, йўқми... Энди йўлда тунайдиган бўлди. У ёнбошлаб, кўзларини юмди. Уйқу қаёқда?.. Бир пайт тобора яқинлашиб келаётган мотор товушлари элас-элас қулоғига чалинди. Богданов ҳали машинадан чиқиб улгурмай, «Жигули» ёнгинасига келиб тўхтади.

— Помоги, друг! — дея илтижо қилди у.

— Ждите, сейчас! — деди «Жигули»даги йигит ва машинасини учириб, тун қўйнида ғойиб бўлди.

Богданов бир ҳайрон бўлиб, бир хуноб бўлиб қолаверди. Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, йигит «Жигули»да қайтиб келди.

— Ҳақиқий ўғил бола экансиз! Сўзингизнинг устидан чиқдингиз, — деди Богданов ўзбекчалаб.

Боя, ёнимда трос йўқ эди. Қани, энди шатакка боғлайлик!

Улар уйга етиб келишди.

— Бугун бизникида меҳмон бўласиз. Тонг отгач, машинангизни бир амаллаб тузатармиз. Маъқулми? — деди йигит.

— Мен сизни уринтириб...

— Ҳечқиси йўқ. Агар жуда шошаётган бўлсангиз, мана калит, менинг машинамда уйингизга етиб олишингиз мумкин.

— Жуда ажойиб йигит экансиз. Аввал танишиб олайлик. Михаил.

— Руслан...

— Руслан? Ёки Рустамми?

— Руслан! Рустам исмли укам бор.

— Жуда соз.

Руслан кўк темир дарвозани очди. Гараж кенг ва узун экан. Иккита машина бемалол жойлашди.

— Қани, Михаил ака! Плашчни ечинг. Ваннада иссиқ сув бор. Қўлларни ювинг. Чой ичамиз!

Богданов ювиниб-артингач, Руслан уни дид билан безатилган хонага бошлаб кирди. Меҳмон ён-верига кўз югуртириб:

— Китобга ишқибоз экансиз. Адабиётчимисиз? — деб сўради.

— Йўқ. Китоб ўқишни яхши кўраман, — деди йигит.

— Бу ҳам фазилат! Гиламдаги кимнинг расми?

— Дадамиз.

— Ҳаётми у киши?

— Оламдан ўтганлар...

— Совет милициясида хизмат қилган эканлар-да?

— Шундай. Қани, дастурхонга марҳамат Михаил ака!

Ун тўрт-ўн беш ёшлардаги қиз кумуш чойнакда чой олиб кирди. Меҳмонга одоб билан салом берди.

— Қизим, — дея уни таништирди Руслан.

— Бека қаердалар?

— Гастролда, — деди Руслан ва чой қуйиб меҳмонга узатди. — Ўғилчамиз бетобланиб, мен гастролга боролмадим.

— Бу сеньаткорлар хонадоними?

— Шундай.

— Сиз ашула айтасизми?

— Йўқ. Чилдирма чаламан.

— Бу ҳам керак.

Лола иккита косада мастава келтирди.

— Қизим, энди дамнингни ол! — деди Руслан.

— Бизнинг хотин ҳам уйда эмас, — деди Богданов. — Онаси қазо қилувди. Янгиерда туришади. Поминкаси бўлди. Мен ўша ердан келаётган эдим. Кеч қолиб кетдим. Яхшиямки, сиз...

— Михаил ака, кечирасиз, ўзбекча яхши гапирар экансиз?

— Узбек оиласида катта бўлганман... Қайси халқнинг бағрини Ватан тутсанг, ўшанинг тилини билиш керак-да! Тил туйфайли битмайдиган ишлар битади. Одамнинг юраги муз бўлса тил эритади. Бир мисол айтиб берай. Ушанда заводда мастер эдим. Корхонамизнинг ёнгинасида катта боғ бор эди. Ошхонада овқатланиб, боғдаги чойхонага чиқардик. Бир кун чойхонада ўтириб, чой чақирдим. Мўйловдор амаки тумшуги учган чойнак ва дарз кетган пиёлани олдимга «тўқ» этказиб қўйди. Ҳамроҳларим «ҳолинг қалай — обрўйинг бир пул» дегандек кўз қисиб, жилмайишди. Узимни босиб, чойни уч-тўрт марта қайтардим. Кўк бўлиб кўк эмас, памилга ҳам ўхшамасди. Илиб қолган.

— Самоварчи ака! — деб ҳайқирдим.

— Лаббай, — деди мўйлов.

— Жон ака, менга бир қараб юборинг!

У пилдираб ёнимга келгач, чой қуйиб узатдим. Пиёлани олмай, жилмайиб тураверди.

— Ака, бу нима ҳиммат? Ҳамма қатори ҳақини тўлайман. Дамлаган чойингиз таҳорат сувига ҳам ярамайди.

Ҳамроҳларим қийқириб юборишди. Чойхоначи бўйнигача қизариб:

— Кечирасиз, акаси, чойни фарқига бормайсан деб ўйловдим, — деди.

— Шу-шу, чойхоначи мени кўрса, қўли кўксига, пахта гулли чойнакда, меҳмонларга асраб қўйган асл ҳинд чойидан дамлаб келадиган бўлди... Тил билишда ҳикмат кўп!

— Михаил ака, озроқ мизғиб олмайсизми?

Богданов соатига қараб:

— Тонг отиб қолибди-ку, чоракам олти! Машинанинг у ёқ, бу ёғини кўрсам, тезроқ йўлга тушардим. Тўққизда ишга етиб бориш керак, — деди.

— Хизмат қаерда?

— Октябрь райижрокомида маъмурий бўлим бошлиғиман.

Богданов блокнотидан битта варақ йиртиб, адреси, телефон номерларини ёзиб мезбонга узатди:

— Танишиб олдик. Тоғ-тоғ билан учрашмайди. Одам одам билан учрашади. Шаҳарга борганда бизникига албатта кириш. Энди бизга рухсат!

Икковлашиб гаражга чиқишди. «Москвич»нинг капотини очиб, кўздан кечирди. «Ишқал» аккумуляторда экан. Бирпасдан сўнг Богданов йўлга тушди.

Ана шу воқеадан сўнг уч йил ўтди. Улар учрашишмади. Бу орада Русланда ота касбига иштиёқ уйғонди. Аммо уни милиция мактабига қабул қилишмади. Бирор корхона ёки ташкилотнинг тавсияномаси керак эмиш. Руслан тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтаркан, иттифоқо Богданов ёдига тушди. Дарров Октябрь райижрокомига борди. Богданов ўсибди экан. Раис муовини бўлибди. Михаил Александрович Русланни кўриб қувонди, ташриф сабабларини суриштириб билгач:

— Сизга тавсияномани биз берамиз! — деди ва мактаб директорига кўнғироқ қилди.

Руслан милиция мактабини битириб, маъмурий идора постларига икки йилдан ортиқ хизмат қилди. Кейин уни Свердлов шаҳридаги олий милиция мактабига ўқишга юборишди. Йигит у ердан қўлида офицерлик дипломи билан қайтди. Ун бир йил хизмат қилди: ўсди, улғайди. Милиция майори даражасига эришди. Шу давр ичида гоҳ йигинларда, гоҳ байрамларда Богданов билан учрашиб қолар, эски қадрдонлик алоқаларни узмай юрарди. Богданов ҳозир шаҳар партия комитетининг биринчи котиби. У мансаб поғонасидан қанча тез ва юқори кўтарилмасин, асал айнимас, олтин зангламас деганларидек, самимийлиги, одамо-

хунлиги, инсонийлигини йўқотмади. Мағрурлик, амал-парастлик, кеккайиш унга тамомила бегона эди.

«Пайти келди!..»

Руслан шаҳар партия комитетининг биносидан кўтаринки руҳда чиқди. Очиғи, Богдановнинг гаплари қандайдир куч-қувват, ғайрат берган эди.

«Яхши ишламаяпмиз, оғайни, — деди у. — Мен ўтган куни Москвадан келдим. Партия ходимларининг семинар-кенгаши бўлди. Марказий Комитет революцион тадбирлар белгилаяпти. Мамлакатда тартиб-интизомни мустақамлаш керак. Ишлар энди кўпаяди. Сизлар мустақил ва дадил ҳаракат қилишга ўрганишларинг керак. Пайти келди!..»

1982 йилнинг 21 декабрь куни эди. Руслан лейтенант Султон Қодиров, терговчи ёрдамчиси Асомиддин Алимовлар билан биргаликда бирлашмага йўл олди.

Дарвоза олдига етганларида Руслан:

— Мен директорга учрашаман, — деди. — Сизлар омборхона атрофини кўздан кечириб туринглар.

Руслан кирганда директор аллақим билан телефонда гаплашаётган экан. У нотаниш йигитга кўз қирини ташлаб қўйгач, сўзида давом этди:

— Планни албатта бажарамиз! Ун процент нима деган гап... Ҳа, резервимиз бор. Маҳсулот турлари бўйича бу кварталда мўлжалга чиқолмаймиз. Озроқ суяб юборасиз-да...

Директор телефон трубкасини жойига қўйиб, Русланга «кўзим учиб турганмиди» дегандек хўмрайиб қаради.

— Мен шаҳар ОБХССидан келдим, — деди Руслан гувоҳномасини узатиб.

Директор уни бамайлихотир олиб очди-да:

— Милиция майори Руслан Раҳимов! — дея ўқиди ва стол чеккасига суриб қўйди.

— Бири планни бер деса, иккинчиси мажбуриятни бажар дейди. Ҳолинг қалай дейдигани йўқ!

Руслан гувоҳномасини олатуриб истеҳзоли жилмайди:

— Бўлмаса биз сўрайлик. Аҳвол қалай, ўртоқ Бўриев?

— Раҳмат!

— Омборхоналарни кўздан кечирмоқчимиз, — дея дарҳол мақсадга ўтди майор.

— Нима учун?

— Зарурият бор!

— Ким ижозат берди? Раҳбарлар билишадими?

— Ҳа, шаҳар катталари хабардор. Ўртоқ Богдановга айтилган.

Сел келса сесканмайдиган Бўриев бирдан юмшоқ тортди. Русланни ўтиришга таклиф қилди.

— Раҳмат, — деди майор зардаси қайнаб, — йигитларимнинг ёнига чиқай. Сиздан илтимос, ҳозирга қадар олинган хом ашё ва чиқарилган маҳсулотларнинг аниқ рўйхатини тайёрлаб беришин.

— Яхши-ю... Буни бугун ололмайсиз. Нега десангиз, бош бухгалтер қамоқда. Бухгалтерия ходимларидан икки аёлнинг эмизикли болалари бор. Улар соат олтида уйларига кетишади.

— Майли, эртага барвақт тўғрилашсин. Ҳозир бош омборни муҳрлаймиз. Ревизия ўтади.

— Ия, ия! Биз планни...

Бўриевнинг гапи оғзида қолди. Руслан хонадан тез чиқди.

Руслан омборхонага келганда Султон билан Вали Абдиев эски қадрдонлардек чақчақлашиб чой ичи-

шарди. Русланни кўришлари биланоқ ўринларидан туришди.

— Келинг, ассалому алайкум, бир пиёла чой ичинг, — дея мулозамат қилди Вали Абдиев кўлини кўксига қўйиб.

— Раҳмат. Сиз омбор мудир Абдиевмисиз?

— Ҳа, мен...

— Эрталаб ишни нечада бошлайсиз? Цехлар қай пайтда хом ашё олади?

— Саккиздан бошлаб маҳсулот тарқатамиз.

— Яхши! Ҳозир омборни муҳрлаймиз. Эрта билан саккизда Султон шу ерда бўлади. Цехлар зарур хом ашёни олгач, омборни яна муҳрлайди. Ревизия бошлаймиз.

Омбор мудирининг рангги бўзарди. «Оббо, ғурбат! Шашти жуда тез-ку!» — деб ўйлади ичида. Кейин шошиб сўради:

— Директорга айтиб қўяй, майлими?

— У киши хабардор, — деди Руслан. Сўнг Султонга юзланди. — Алимов қани?

— Шу атрофда эди...

— Қаранг-чи.

Шу пайт озғин бир йигитни олдига солиб Алимовнинг ўзи келиб қолди. Йигитнинг қўлида қоғоз пакет бор эди.

— Қани, торозига қўй! — деб буюрди унга Алимов.

Йигит пакетни торозига қўйди. Тортиб кўришса, уч килою юз грамм чиқди.

— Қани, нима иш қилганингни мана бу акаларингга сўзлаб бер-чи! — деди Алимов.

— Нима қилибман?

— Уғрилиқ!

— Бэ, ваҳима қилманг! Кимдир бу сариеғни бўш қутилар орасига яшириб қўйган экан. Мен уни топиб олдим. Қоровулга обориб топшироқчи эдим. Сиз мени тўхтатиб қолдингиз. Шуям ўғрилиқми?

— Алдама! Мен сени қаерда ушладим?

— Ҳовлида.

— Аниқроғи?

— Сал чеккароқда.

— Девор тагида дегин. Қоровул девор тагида турмайди-ку, лўттибоз!

— Жон акаси, — деди Абдиев. — Ёш-да, болалиқ қилган. Бир сафар кечиринг.

— Уғрини кечириб бўлмайди, — деб жавоб қилди Руслан, — ўрганган кўнгил ўртанса қўймас. Каттамикичими жазосини олиши керак.

Можарони бир четда кузатиб турган Бўриев гапга аралашди:

— Унинг танобини тортиб, боплаб жазолаймиз. Коллектив суд қилади.

— Уни биз ўзимиз жойига олиб бориб топширамиз! — деди Алимов ғурурланиб. — Қопингни тороздан ол, бола!

— Мен бола эмасман.

— Кечирасан, фамилиянг нима?

— Аҳмедшин!

— Аҳмедшин, қопни омбор мудирга топшир. Ҳозир акт тузамиз.

Бир зумда акт тузилди. Унга директор, омбор мудир, ОБХСС ходимлари қўл қўйишди.

«Кучларинг биздақаларга етади...»

Аҳмедшин дўқ-пўписа қилиб, сўнг қўйиб юборишар, жуда нари борса ўн беш кунга жазолар, деб ўйлаган

эди. Аммо дастлабки сўроқдаёқ эзилиб, қийналиб кетди.

— Бирлашмада ўн бир йил ишлабсиз. Омборга ўтганингизга неча йил бўлди? — деб сўради Алимов.

— Ун йил.

— Уғрилиқни бошлаганингизга-чи?

— Уғирлик?! Буни ташмачилик дейишади. Уғри тонналаб олади. Биз эса...

— Кимлар тонналаб ўғирляпти?

— Қўлга тушмаган ўғри эмас. Уларни ушлаб, исботлаш мумкин.

— Бизга ёрдам беринг.

— Қўлимдан келмайди. Ўз аравамни зўрға тортиб юрибман. Тирикчилик, ака, бешта болам бор. Уйга борсанг, қалдирғоч полопонларидек оғизларини очиб, қўлингга қараб туришади. Хотин — касалманд. Ишга ярамайди. Маош билан рўзғор тебратиб бўладими? Дуди дудига етмайди!

— Маошингиз қанча?

— Юз олтмиш сўм.

— Мукофот пули оласизми?

— Илгари оз-моз тегиб турарди. Энди бизга алоқаси бўлмаса ҳам, брак кўп деб мукофот беришмаяпти.

— Жуда тўғри.

— Нимаси тўғри?

— Биласизми, бир йилда қанча брак маҳсулот чиқарилган?

— Йўқ.

— Икки юз қирқ бир тонна маҳсулот юз олтита истезмол корхоналаридан қайтиб келган. Бу бир йилда. Пул билан ҳисобласак, бир миллион сўмдан кўпроққа тўғри келади. Сифатсиз, ностандарт, комплексиз тайёрланган. Сиз мукофот пулини гапирасиз. Давлатнинг шунча маҳсулоти кўкка совурилса жонларинг чивин чаққанча ачишмайди. Инсофсиз, виждонсизлар! Ҳали ҳаммаларинг қора курсига ўтирасанлар!

— Буни раҳбарлардан сўрайсиз.

— Албатта улар жавобгар. Лекин сизлар ҳам четда қолмайсизлар.

— Уч кило сариеғ учун осмон узилиб ерга тушармиди?

— Уч кило? Йўқ! Мен ҳозир ҳисоблаб бераман. Бир кунда уч кило, ўн кунда ўттиз кило. Хўш... бир йилда уч тонна! Агар уни пулга чақсак, уч минг сўмдан ошиб кетади. Сиз ўн йил омборда ишлаган бўлсангиз, тахминан, ўттиз минг сўмни ўмаргансиз. Ана шуни давлатга тўлайсиз. Бўлмаса қамоқ.

Аҳмедшиннинг тили гапга айланмай тахта бўлиб қолди. Шу тахлит бирпас ўтиргач, охири ёрилди:

— Ака, сиздан илтимос, бир сафар мени кечиринг. Энди сира ташмачилиқ қилмайман. Ҳалол яшайман!

— Ишингиз судга оширилади!

— Кучларинг биздақаларга етади!

— Очиқ айтинг, деяпман-ку, ким ўшалар?

— Абдиевни ҳалол одам деб ўйлайсизми? — деди Аҳмедшин қизариб.

— Нимани билсангиз айтинг!

— Ажалимдан аввал ўлмоқчи эмасман...

— Бўриев-чи? Кеча у сизнинг ёнингизни олди. Ўзимиз гаплашамиз, жазолаймиз деди.

— Унинг қўлига тушмаганим яхши бўлди! Умрбод соғин сигирдек соғиб, тинкамни қуритарди. У насияга кўнмайди. Нақди билан гаплашади. Янгибодда музхона бор. Директорга ўша ердан қуруғи келиб туради. Бари бир у сира тўймайди!..

Алимов бу думбул лақмадан кўп нарсани билиб олиш мумкинлигига ишона бошлади, шунинг учун эринмай, иложи борича сўроқни чўзаверди.

- У ерда ҳалол ишлаётганлар ҳам борми?
- Битта ҳалол — қамоқда ётибди...
- Ким?

— Бош бухгалтер Оқилов. У Абдиев билан ғижиллашди, директорнинг айтганини қилмади. Ана, оқибат — бошини едилар!

— Унинг ҳалоллигини қаердан биласиз?

— Биладан-да... Ҳамма беш бармоқдек билади. У киши бир куни мени бухгалтерияга чақиртириб, ўртоқ Аҳмедшин, сизга ойлик ҳақини нотўғри ёзишибди, кассага бориб, қолган пулингизни олинг, дедилар. Йигирма бир сўм! Ана ҳалоллик!.. Ака, илтимос, менга икки соатга рухсат беринг, уйга бориб келай. Хотин касал эди. Ҳоли не кечди...

— Рухсат беролмайман. Бошлиққа айтиб кўраман.

Алимов дастлабки сўроқ яқунларини айтиш учун бошлиқ ҳузурига кирди. Руслан телефонда аллақимга куйиб-пишиб гапирарди:

— Кечаси соат ўн бирларда менга телефон қилишди; бухгалтерияда чироқ ёқиб ишлашяпти, дейишди. Кейин бухгалтерияни ҳам муҳрлаб қўйдик. Ҳа, шу хос!

Руслан телефон трубкасини жойига қўйиб, Алимовга юзланди:

— Богдановга министрликдан айтишибдики, ҳатто директорнинг кабинети ҳам муҳрлаб қўйилган эмиш. Умуман, иш тўхтаб қолганмиш. Ваҳимани қаранг!.. Ҳўш, Аҳмедшин нималар дейди?

— Алимов дастлабки терговда олинган маълумотларни батафсил гапирди.

— Қизиқ, омборхонада музхоналар етарли эмасми? Янгиобод уларга нега керак бўлиб қолди? — деди Руслан.

— Менимча, хом ашёни у ёқ, бу ёққа оширишга қулай, кўздан нари...

— Тезда Янгиобод музхонаси билан шуғулланиш керак! — деди Руслан. — Аҳмедшинни бошқа одам сўроқ қилсин. Сиз ҳозироқ Янгиободга жўнанг!..

«Хотиржам бўлинг, тўра йигит...»

Бўриевнинг пайтавасига қурт тушди. У ўша куниёқ, кечаси бўлса ҳам ишлаб, ҳужжатларни тўғрилаб қўйишга бухгалтерларни кўндирди. Бироқ буни ОБХССга кимдир хабар қилган. Улар келиб, бухгалтерияни ҳам муҳрлаб кетишди. Бўриев эртаси куни Тошмат Умаровга арз-дод қилди. Кўп ўтмай Умаров қўнғироқ қилиб, «хотиржам бўлинг, тўра йигит, бемалол ишлайверинг» деди. Бўриев хурсанд бўлди. Шу аснода Абдиев келиб қолди.

— Ревизорлар келишди, — деди у креслога ҳорғин бир алфозда чўқаркан.

— Қаердан экан улар?

— Молия министрлигидан.

— Танишлардан борми?

— Йўқ, — деди Абдиев.

«Таниш — пул-да. Ҳозир булар учта, ановилар икки-та — жами беш киши. Мингдан олса беш минг, икки мингга кўнса, ўн минг қўлдан кетади. Агар кўнса?..»

— Бухгалтерияни муҳрлаб кетишгач, орамизда яна бир ғаламис бор, деб ўйлаб қолдим?..

— Кечирасиз-у, пича тажрибасизлик қилибсиз. Ҳужжатларни бошқа хонада тузатиш мумкин эди.

— Ҳа, дарвоқе...

— Кичкина хато ҳам ҳамённи тўп ўқидек ўпириб кетади... Омбордан кўнглингиз тўқ бўлсин. Молия

министрлиги тугул, Москвадан келмайдими, ишқал тополмайди. Оқиловдан кейин ҳамма ёқни албастр сувоқ қилиб ташлаганман.

— Яшанг, Вали ака! Эртани ўйлаб иш юритасиз-да.

— Ҳа, бўлмаса-чи! Баъзилар шохига чиққунича, биз баргида учиб юрамиз.

— Янгиободни ҳам маҳкамлаб қўйиш керак. Сиз ревизорлар билан бандсиз. Жўра Мусаевни у ерга жўнатсак қандай бўларкин?

— Тўғри фикр. Лекин Мусаевни пишиқлаб қўйиш керак. Ҳаммаёқни тартибга келтирсин.

Остонада экспедитор Нодир Муродов пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум! Улуғлар суҳбатда экан-ку? Агар оқ фотиҳа берсангиз, бир ташаббус билан келувадим, Норбой ака!

— Қандай ташаббус?

— Бугун пайшанба. Салла қозиққа илинадиган кун. Ёғини билакдан оқадиган қилиб, паловхонтўрани тайёрласам. Қаршилик йўқми?

Директор жилмайиб мудирга қаради.

— Бундай ташаббусни бўғиб бўладими? — деди Абдиев. — Юрак сиқилган пайтда ошхўрликнинг фойдаси катта. Тўғрими, Норбой Бўриевич!

— Ош девзира гуручдан дамланади. Ҳар бири жийдадек бўлиб, диркиллаб туради.

— Ошнинг адреси?

— Бизникида. Болалар кеча Қўқонга кетишди. Бувиларини кўриб келгани. Бемалол яйраб ўтирамыз.

«Вазифа оғир, ўртоқлар!..»

— Шакар масаласида сизнинг фикрингизга ҳам, ревизия хулосасига ҳам сира қўшила олмайман, — деди Руслан. — Бир эмас, ўн эмас, йигирма тонна маҳсулот-а! Оқилов бизни алдамайди.

— Харажат нақладнойлари, цехларга берилган барча шакарнинг ҳужжатлари тўғри расмийлаштирилган. Ишқаллик изи йўқ, — деди Султон.

— Изини топасиз. Бу топшириқ зиммангизда қолади. Қандай тadbир кўрасиз, шакарни қаердан излаш мумкин?

Руслан Алимовга юзланди:

— Сизнинг фикрингиз, Асомиддин?

— Шакар заводига бориб нақладнойларни текшириб чиқиш керак.

— Бу фикр тўғри. Биз омбордаги нақд нарсани излашяпмиз. Яъни у заводдан чиқиб, омборга омон-эсон етиб келган. Шу ерда гум бўлган.

— Агар ижозат олиб берсангиз, собиқ бош бухгалтер Оқилов билан ўзим суҳбатлашиб келардим, — деди Султон.

— Ҳали бунга вақт бор. Қовун тушириб қўйиш мумкин.

— Нега?

— Абдиев пихи ёрилган одам. Қамоқда ётган поражур кимсанинг сўзи билан бизга тўхмат қилишяпти деб дод-вой кўтариши мумкин. Баъзи раҳбарларни чалғитиб қўйиш ҳеч гапмас. Аввал далил ва фактларни кўпайтириб олайлик. Кейин дадил гаплашаверамиз. Иккинчи масала... Ортиқча сариеғ қанча?

— Етти юз олтимиш кило.

— Дарёдан томчи бу!

— Салкам бир тонна маҳсулот...

— Дарёдан томчи, — дея яна такрорлади Руслан.

— Ун тўққиз яшик коньяк...

— Бунга ҳам ўша баҳо! Қоровулнинг дафтаридан қанча яшик коньяк ёзилмаган?

— Бир юз тўртта яшиқ.
— Цехга яшиқсиз топширилганми?
— Шундай.
— Коньякни машинага юклаган, туширган ишчилар номаълум. Бунинг устига яшиқсиз коньякни! Шунга ишонасизми?

— Йўқ!
— Сизга, иккинчи вазифа — коньякни қидириб топши! Омбор мудирнинг юраги отнинг калласи экан. Бош бухгалтер шунча тўс-тўполон кўтарган бўлса ҳам ортиқча маҳсулотни омборда бемалол сақлайверган. Демак, у ҳеч кимдан кўрқмайди. Дурустроқ киришмасак, бизни ҳам четга отиб юбориши мумкин!.. Учинчи масала — музхонада нима гап, Асомиддин?

— Музхона директори билан учрашдим. Пинагини бузмайди. Ҳозга ўхшайди. Жуда оғриниб гаплашди. Бирлашма билан шартномамиз бор. Уларнинг маҳсулотларини сақлаб берамиз, дейди. Кирим-чиқим дафтарларини ўргандим. Бир қанча накладнойларнинг нухасини олиб келдим. Чалкаш ишлар кўп. Мана қаранг... Уч тонналик юк машинасига олти тонна маҳсулот ортишган. Етти юз эллик кило юк тортадиган машинага икки ярим тонна сариеф жойлашганмиш! Қизиғи, мана бу қоғоз. Уч тонна маҳсулот музхонадан 5 апрелда соат ун бирда олиб чиқилган. Бир лашмада «5 апрель кун соат ўнда келтирилди» деб қайд этилган. Ана шунақа сохтагарчиликлар кўп.

— Яхши! Ишни давом эттиринг. Бир йиллик барча накладнойларни кўриб чиқиш керак. Машиналарнинг шофёрлари билан гаплашиб, улардан тушунтириш хати олинг. Энди бир нарасга эътибор берайлик. Бирлашманинг ўзида музхоналар етарли экан, ҳеч бўлмаса ёнгиналарида сут заводининг музхоналари бор. Хулоса шуки, Янгибод музхонасини чуқур ўрганиш керак!

Руслан ўрнидан туриб жавондан уч-тўртта қоғоз пакетни олиб, йигитларга намоиши қилди.

— Булар корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан намуналар. Буларни технологик экспертизадан ўтказдик. Менинг тахминимча, беш минг шишадан ортиқ коньяк, йигирма тоннадан кўпроқ сариеф, қарийб уч юз минг дона тухум гумдон қилинган. Йигирма тонна шакер ҳам шулар қаторига қўшилиши керак. Вазифа оғир, ўртоқлар. Шунча маҳсулотни топиб, жойига қўйишимиз керак. Қўлдан келадими?

— Келади! — дейишди йигитлар бараварига.
— Одамлар билан гаплашайлик. Магазинлардан ҳам кўз-қулоқ бўлиб турайлик.

— Аҳмедшин, агар чиқариб юборсангизлар, битта машинанинг номерини айтаман, деган эди, — деди Асомиддин.

Руслан дарҳол Аҳмедшинни олиб келишни буюрди. Султонни хонада ёлғиз қолдириб, лабига сигарет қистирганча ўзи ташқарига йўналди.

Тергов унча чўзилмади. Аҳмедшин, ўша машинанинг номерини, числони шоколад цехининг эшигига ёзиб қўйганини айтди.

Султон «Жигули»сига ўтириб, бир зумда бирлашмага етиб борди. Шоколад цехига кираверишдаги эшикка синчиклаб кўз югуртирди. Аҳмедшин айтган ёзувни топди. Кўк сиёҳда майда қилиб: «ЯША—74—53», «24—04», ёзиб қўйилган экан. У тезда изига қайтди, шунда цехдан югуриб чиққан бир йигит «Шошмай туринг» дегандек ишора қилди. Султон уни таниди: бу — бирлашма халқ дружиначиларининг бошлиғи — Фозилжон исмли йигит эди.

— Гап бор, ака, — деди у келиб Султон билан кўришаркан. — Кеча навбатчи эдим. Омбор ёнидан ўтиб бораётсам, томнинг тирқишида шуъла кўринди. Ким-

дир ичкарида қўл фонарини ёқиб ўчиргандек туюлди.

— Қай маҳалда эди?
— Тунги соат учларга яқин. Унта кам учмиди?..
— Қани, юр-чи, омборнинг қайси томонида кўринди чироқ?

Фозилжон йўл бошлади. Омборда ревизия давом этар, бегона бирон кишининг у ерга бориши таъқиқланган эди. Омборхона бешта йирик тармоқдан иборат бўлиб, ревизорлар иккита тармоқни кўриб чиқишган, бугун учинчисини — музхоналарни текшираётган эди.

Фозилжон омборхонанинг бўш қутилар тахлаб қўйилган девори ёнида тўхтади.

— Шуъла анави тирқишдан кўринди.
Султон атрофни синчковлик билан кузатди. Қутилар тахлаб қўйилган жойнинг супуриб, тозалангани диққатини тортди.

— Яшиқларни бу ердан олдиришимиз керак, — деди у Фозилжонга юзланиб. — Қани бери келинг, озроқ тагини очайлик-чи?..

Улар икки қатор қутини нари-бери суриб ташлашган эди, янгина ётқизилган нам тупроқ кўринди. Султон азбаройи қизиқиб кетганидан яшиқнинг ингичка тахтасини суғуриб олди-да, ўша жойга тепиб киргизди. Ер юмшоққина экан. У тахтани тортиб олиб, тупроқни кавлай бошлади. Тизза бўйи ковлагач, оқ плёнка кўринди. Султон уни йиртиб, тагига қўлини суққанча тимирскиланди. Қўлига илинган нарса — шишани аранг тортиб чиқази.

— Ие, коньяк-ку? Тез Абдиевни чақириб келинг, — деди у анграйганча қараб турган Фозилжонга.

Йигит дарвоза сари учди. Султон яшикка ўтириб, коньякни чир айлантириб, кўздан кечирди. Янги! Фақат шишага ёпиштирилган ёрлиққина пича намиққан. Лабининг бир четига ўчиб қолган сигаретни қистирганча Абдиев келди.

— Бу қанақаси? — деди Султон чуқурга имо қилиб, — Коньякларни кўмибсизлар?!

— Йўғ-э! Ким кўмибди? — деди Абдиев қизариб-бўзариб. — Сира хабарим йўқ!

— Нега билмайсиз? Омборнинг хўжайини сизми ахир?

— Омборда ишлайдиган ўндан ортиқ ишчи бор. Биронта бели қайишмаган яширгандир-да. Мен ҳали у ерга, ҳали бу ерга югураман. Тепасида қоровул бўлиб туролмасам. Аррани баравар тортадигани йўқ. Бари сувни лойқалатиб, балиқ тутадиганлардан.

— Одамларингизни чақиринг. Яшиқларни бу ердан олишсин! Коньякларни артиб, идишларига жойлашсин!

Абдиев бош ирғаб изига қайтди, кўп ўтмай уч йигитни бошлаб келди. Улар қутиларни нари-бери улоқтириб ташладилар. Эни икки, бўйи беш метрга яқин ўра ковлангани маълум бўлди.

— Эҳтиёт бўлинглар, шишалар синмасин! — деди Султон ва омборхона томон юрди.

У Абдиевнинг хонасига кириб, Русланга телефон қилди:

— Аҳмедшин айтган машинанинг номерини ёзиб олинг: «ЯША—74—53», 24 апрель... Оқиловнинг қамалган пайтига тўғри келяпти, дейсизми? Балки... Бу ерда муҳим иш чиқиб қолди. Бирор соатлардан кейин...

Султон омборхонага қайтди. Фозилжон коньякларни яшиқларга жойлатаётган экан. Ура бўшаб қолибди.

— Ўттиз уч яшиқ тўлди, — деди Фозилжон.

Султон дарҳол акт ёзишга ўтирди. Унга Абдиев, Фозилжон, омборхона ишчилари имзо чекишди.

Лейтенант омборга кўмилган коньяклар ҳақида Русланга ахборот берди.

— Демак, омборда бир-икки киши яшириниб қолган-у, сиз пайқамангиз. Абдиев хийла туллак экан, эҳтиёт бўлиш керак. Тупроқ қуригач, из йўқоларди-ю, ўттиз уч яшик коньяк... жиноят сирлигича қоларди. Руслан бир варақ қоғоз олиб лейтенантга узатди.

— ГАИдаги ўртоқлар ўша шофёрнинг адресини аниқлашди. Сут заводида ишларкан. Таржимаи ҳолига доир маълумотларни ҳам олдирдим. Чақиртиринг, гаплашинг.

— Хўп бўлади.

Султон хонасига чиққач, сут заводи директориға қўнғироқ қилди ва шофёр Ҳасанов зудлик билан ҳузуриға етиб келиши лозимлигини айтди.

Чамаси қирқ ёшлардаги ўрта бўй, қорувли киши хонага кирди. Бошида кўк духоба дўппи.

— Ҳасановмисиз? Марҳамат, ўтиринг.

— Тинчликми, ука?

— Ҳа, тинчлик. Еттита болангиз бор. Йигирма йилдан бери машина ҳайдайсиз. Сут заводида ишлаётганингизга ўн йилдан ошди, шундайми?

— Тўғри.

— Тирикчилик. Баъзида кира қилишга тўғри келади, шундайми?

— Ҳаётни билган одамнинг садағаси кетсанг арзийди.

— Йигирма тўртинчи апрелда кира қиламан деб қаерга бордингиз?

— Э, укажон! Кеча еган ошим эсимда йўғ-у... Нима эди?

— Уша куни кондитер бирлашмасидан юк ортгансиз. Юкни қаерга элтдингиз?

— Ҳа, дарвоқе, ҳозир... Комбинат дарвозаси олдида мени бир одам тўхтатди. Бизлардан ёшроқ, пакана, лекин сочлари оппоқ. «Жон ака, озгина юкимиз бор эди, машинамиз бузилиб қолди...» деди. Рози бўлдим. Уч тонна юк босишди.

— Қандай юк эди?

— Эътибор бермабман. Шакар бўлса керак. Уша одам ёнимга ўтирди. «Анҳор бўйидаги «Гастроном»га ҳайданг», деди. Бордик, юкни тушириб олишди. Ки-ралашган қўлимга йигирма беш сўм тутқазди. «Бу — хизмат ҳақингиз, — деди, кейин яна эллик сўм узатди. Яна икки марта бориб келасиз». «Хўп» дедим.

— Мол ўғирлик эканлигини билармидингиз?

— Улимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ, ука.

— Бор гап шуми?

— Йўқ. Учинчи сафар юкни ортиб бўлишгач, савлатли киши келди-да, елкамга қоқди: «Раҳмат биродар, мушкулимизни осон қилдинг. Уғилбола экансан. Бизлар сендайлар билан мардларча гаплашамиз, номардларга семиз қўйнинг умрини берсин. Ма, ол, байрам яқин», деб коньяк, шоколад ва сариеғни қоғозга ўраб қўлимга тутқазди. Бор гап шу, укажон.

— Уша куни комбинатдан қанча юк ташидингиз?

— Уч тоннадан тўққиз тонна.

— Айтганларингизни қоғозга туширдим, имзо чекинг.

— Жон ука, бола-чақанинг ҳурмати, мени кечиринг.

— Сизга жабр қилмаймиз. Гапингизда турсангиз — бас.

Ҳасанов хўрсина-хўрсина эшикка чиқди. Султон протоколини кўтариб, бошлиғининг хонасига кирди. Руслан қоғозга кўз югуртирди-да, кейин ёнига бир-икки йигитни олиб «Гастроном»га бориши лозимлигини айтди.

«Гастроном» омборида йигирма икки қоп — бир тоннаю юз килограмм ҳужжатсиз шакар борлиги аниқланди. «Гастроном» директори:

— Утган йили олти тонна шакар олганмиз, — деди, — ўшандан қолган бу.

— Ҳужжати қани?

— Папкада, ана!

Султон ҳужжатларни кўздан кечирди.

— Шакарни ўтган йили биринчи кварталда сотиб тугатгансиз?

— Ҳисобда шундай дейилган-да. Аслида сотилмаган.

— Кўзбўямачилик-ку бу!

— Планни тўлдириш учун...

— Йигирма тўртинчи апрелда «ЯША—74—53» автомашинасида келтирилган тўққиз тонна шакар... эмасми бу?

— ...

— Омборингизда ҳужжатсиз йигирма икки қоп шакар сақланаётгани ҳақида акт туздик. Имзо чекинг!

— Мен қўл қўймайман.

— Ундай бўлса ҳозир «Гастроном»ни муҳрлаймиз. Директор кўкрак чўнтагини пайпаслади, ручка олиб ниҳоят, актга имзо чекди.

— Эртага соат ўн иккида бўлимга борасиз. Қолган гапни ўша ерда гаплашамиз!

Кечки пайт унга маълум қилишдики, бозорча ёнидаги озиқ-овқат дўконидан саккиз юз кило ўғирлик шакар борлиги аниқланибди. Дўкон мудирини етаклаб келишди.

— Ака, ёшлик қилдим. Иложи бўлса... Байрам арафаси эди. Кечкурун «РАП»да ўн қоп шакар олиб келишди. «Килоси олтиш тийиндан, ол», дейишди. Кўндим. Яна... жами бир ярим тонна шакар... Тўққиз юз бердим.

— Уша муттаҳамларни танийсизми?

— Кўрсам танийман. Бири пакана, оқ соч киши...

— Протоколга имзо чекинг.

— Хўп.

Султон эртаси куни «Гастроном» директори билан суҳбатлашди. Директор айбига иқрор бўлмади, тониб тураверди.

«Ғишт қолипдан кўчди...»

Кичик лейтенант Асомиддин Алимов Янгиобод музхонасининг бошлиғидан, «Нега сохта ҳужжатлар асосида хом ашё чиқаргансиз?» деб сўраганида, у тўнни тескари кийиб олди.

— Нимаси сохта, нимаси чалкаш? Машиналарнинг номерларини эгалари алмаштиргандир. Бизга барибир, «МАЗ», «Крез» олиб келадими, эшак аравами, юкини ортиб бераверамиз. Сиз мени ишлагани қўймайсиз, Алимов! Устингиздан прокурорга, министрларингга арз қиламан!

Бир куни Асомиддин Мария исмли ёқимтойгина жувон билан танишиб қолди. Гапдан гап чиқиб:

— Директорларинг жуда кўрс одам экан, — деди Асомиддин.

— Чидаса бўлади, — деди жувон кулимсираб.

— Музхонага келган-кетган машиналарни ким рўйхатга олади?

— Қоровул дафтарига ўзимиз ёзиб борамиз.

— У ерда ҳаммаси чалкаш ёзилган. Сохта!

— Директорнинг ё экспедиторнинг айтганини ёзамиз-да.

— Аслида бошқа машина бўлади. Тўғрими?

Мария жавоб бермади.

— Сизга раҳмим келяпти, Мария. Бекорга қамалиб кетишингиз мумкин. Пул бериб туришадими?

— Пуллари ордона қолсин!

— Уларнинг яраси катта. Барибир сиз ҳам жазога тортиласиз!

— Нега? Мен... Узимни ҳимоя қилишга далилларим бор. Чақиршса айтаман.

— Эртагаёқ бўлимга чақиртираман! — деди Алимов калаванинг учи топила бошлаганини сезиб.

Мариянинг капалаги учиб:

— Дўстона суҳбатнинг қадри шуми? — деди.

— Ишончингизни қадрлайман, Мария. Лекин ўзингиз билган нарсаларнинг бир-иккитасини айтинг!

— Аввал бошқа жойдан иш топиб беринг, кейин айтаман. Бўлмаса соғ кўйишмайди мени булар!

— Қўрқманг, Мария! Фишт қолипдан кўчди. Ҳадемай, улар панжара ортида бўлади!..

Алимов меҳмонхонага бориб, ўз хонасига кирди-да, Мариянинг ён дафтарчасини варақлай бошлади. Унда машиналарнинг номерлари, олиб кетилган юк, қачон ва қай вақтда музхонадан жўнатилганигача аниқ ёзилган эди. Буларни бирлашмада тузилган ҳужжатлар билан солиштириб кўрди. Иккита машинанинг номери рўйхатда қайд этилмаган экан. Улардан бири Янгибод музхонасига тегишли машина бўлиб, йил бошидан бери музхонадан ўн етти тонна сариеғ олиб чиққан. Аммо қаерга ташиганлиги номаълум. «ЯША 41—10» номерли юк машинасида икки маротаба икки тоннадан сариеғ олиб чиқиб кетилган..

Алимов зудлик билан Русланга кўнғироқ қилди.

— Ҳали бу фактлар камлик қилади, — деди Руслан. Эртага мен сизни чақиртираман. Тезда меҳмонхонадан кетиб, бошқа жойдан бошпана топинг. Одамлар билан гаплашинг, магазинларни ўрганинг. Музхона қилинига йўламанг. Тушунарлими?

— Тушундим, ўртоқ майор!..

Алимов эрталаб соат тўққизларда музхонага борди.

— Сизни директор сўраяпти, — деди Мария хавотир билан.

Лейтенант жилмайганча унинг ён дафтарчасини қайтариб бераркан, раҳмат айтди, сўнг ичкарига кирди.

Директор ўз хонасида чой ичиб ўтирар, оғзи қулоғида эди. Кесакдан ўт чиққандай, Алимовга ҳазиломуз гап қотди:

— Ҳей, дайди, қаёқда юрибсиз. Хўжайинингиз уч марта телефон қилди. Тез етиб келсин, деди.

— Тинчликми?

— Москвага кетаркансиз.

— Оббо! Неча кунга экан, билмадингизми?

— Ўн кунга, шекилли..

— Машинангиз мени шаҳарлараро такси станциясига обориб қўймасмикан?

— Бажонидил! Ҳозир айтаман, шоферга. Сиз чиқаверинг. Машина тайёр!

Лейтенант директорнинг машинасига ўтириб меҳмонхонага йўл олди. У ерда маъмурият вакили билан ҳисоб-китоб қилди-да, папкасини қўлтиқлаганча қайтиб чиқди. Ҳаялламай, такси станциясига етиб боришди. Сўнг директорнинг машинаси изига қайтди.

Станцияда одам сийрак эди. Иккита такси йўл четида турар, шофёрлар чойхонага кириб кетишганми, йўловчилар ўша ёққа тез-тез қараб қўйишарди.

Икки йил муқаддам Алимов Москвадаги «Ёшлик» меҳмонхонасида янгибодлик Кўчқор исми ўқитувчи йигит билан бир хонада туриб, танишиб қолган эдилар. Лейтенант ўша танишини «йўқлаб» боришга қарор қилди ва ёнгинасига келиб тўхтаган «Запорожец» ҳайдовчисидан:

— Ака, шаҳарга юрасизми? — деб сўради. — Мени райОНОгача олиб кетолмайсизми?

— Майли, ҳозир булар тушсинлар, — деди ҳайдовчи. Машинанинг орқа ўриндиғида ўтирган кексароқ киши инқиллаб-синқиллаб чиқди-да, илиқ хайрлашди. Сўнг йўлга тушдилар. Маълум бўлишича, «Запорожец» ҳай-

довчиси ҳам ўқитувчи экан. Кўчқор билан бирга ишлашаркан.

Қош қорая бошлаганда Кўчқор мотоциклга ўтирди-да, озиқ-овқат магазинларини айланиб, сариеғ тополмай қайтди.

— Музхонадан ҳеч нарса чиқармаяпти экан, — деди у. — Ҳайронман, сира бунақа бўлмасди. Ҳамиша тўлиб ётарди.

— Ҳечқиси йўқ, чиқиб қолар, — деди Асомиддин кулимсираб.

Эрталаб Кўчқор ишга кетгач, Асомиддин бошлиққа телефон қилиш ниятида кўчага отланди. Йўл чеккасидаги тротуардан бораркан, рўбарўдан пилдираб келаётган кампирга кўзи тушди. Унинг қўлида қоғозга силлиққина ўралган алланарса бор эди.

— Аяжон, қўлингиздаги сариеғми?

— Ҳа, болам, сариеғ. Сенга керакми? Анови дўконга янги кепти. Тез бора қол.

— Одам кўпми?

— Икки-учта, холос..

Алимов таксига ўтирди-да, милиция бўлимига борди. Иккита оператив ходимни бошлаб, милиция машинасида бозорча биқинидаги «Гастроном»га етиб келди. Бу ерга олти юз килограмм сариеғ ҳужжатсиз келтирилгани аниқланди. Алимов «Гастроном» директори билан савол-жавоб қилиб ўтирмади, протокол ҳам ёзмади. Сариеғни музхонага жойлатиб, уни муҳрлади-да, шериклари билан стадион ёнидаги дўконга шошилди. Бироқ у ерга ҳали сариеғ келтирилмаган экан.

Алимов ва унинг ҳамроҳлари зум ўтмай автостанциянинг ёнгинасидаги озиқ-овқат магазинида ҳозир бўлдилар.

— Дўконда телефон борми? — деб сўради Алимов оператив ходимларнинг биридан.

— Йўқ.

— Унисидачи?

— Телефон фақат «Гастроном»да бор.

Магазин олдида Алимовга отнинг қашқасидек маълум бўлган «ЯША 20—35» номерли юк машинаси турарди. Лейтенант ходимлардан бирини унинг ёнида қолдирди. Иккинчи ҳамроҳи билан ичкарига бостириб кирди. Эшикка тираб қўйилган стул тарақлаганча тўнтарилиб тушди. Ичкарида икки киши пул санаш билан овора эди. Стол устида даста-даста пул!..

— Бу ерга қанча сариеғ олиб келдингиз? — деб сўради лейтенант.

— Саккиз юз кило, — дея жавоб берди ранги қув ўчиб, юк машинасининг ҳайдовчиси Раул Бабаян.

— «Гастроном»га қанча туширдигиз?

— У ерга ҳам шунча.

— Машинада сариеғ қолдими?

— Йўқ.

— Пулларни ўранг! — деб буюрди Алимов магазин мудирига. — Дўконни муҳрлаймиз. Биз билан бирга бўлимга борасиз! — Кейин у Бабаянга юзланди: — Сизга ярим соат муҳлат. Машинани гаражга қўйиб, калитни топшириб, бўлимга етиб келинг. Ҳеч ким билан учрашманг, бир оғиз сўз деманг. Қани, турдик!

Улар тезда касса ва музхонани, магазиннинг эшигини муҳрлашди. Сўнгра Бабаян ёнида милиция ходими билан гаражга, Алимов магазин мудирини билан бўлимга жўнашди.

«Бор пулимни олиб келдим...»

— Руслан ака! Бўриев ҳеч ишлагани қўймапти. Сиз билан гаплашмоқчи эмиш, — деди Султон.

— Гапини сизга айтиб кетаверсин! — деди Руслан.

— Кўнмаяпти. Шахсан Руслан Раҳимовда икки оғиз сўзим бор деяпти?..

— Майли, кирсин.

Бўриев оёқ учида юриб хонага кириб келди.

— Ассалому алайкум, Руслан ака!

Руслан унга кўз қирини ташлаб, «ўтиринг» дегандек ишора қилди. Бўриев стулга омонатгина чўкди.

— Руслан ака! Вақтингизни кўп олмайман, — деб гап бошлади у. — Фақат иккимиз билайлик. Енг ичида!

Мен бор пулимни олиб келдим. Ун беш минг сўм. Бири юзталик, иккинчиси эллик сўмлик. — У ён чўнтагидан оқ қоғозга ўралган икки тахлам пул олди.

— Мени пора билан сотиб олмоқчимисиз?

— Нега ундай дейсиз. Бу — пора эмас. Ўз ихтиёрим билан олиб келдим. Ўртамизда қоладиган гап. Ҳозирги пайтада еганинг ўзиники, чайнаганинг гумон. Болачақа деганларидек...

— Болачақа пора еганидан тезак егани маъқул. Пулингизни чўнтагингизга солиб қўйинг. Вақти келганда ўзимиз оламит.

Бўриев майорнинг охириги сўзларини дуруст англамай жилмайди.

— Раҳмат! Қачон десангиз, биз тайёр, олиб келавемиз. Бошқа неки хизматингиз бўлса камарбастамиз.

— Қуллуқ, ўртоқ Бўриев. Биз ҳар ишга, ҳар бир хатти-ҳаракатимизга сиёсий баҳо беришимиз керак.

Мана ҳозир сиз мени ишдан қўйдингиз, пора таклиф қилиб, жиноятга бошляпсиз. Аммо сўзларингиз ёзиб олинганидан беҳабарсиз!..

Бирдан хонада Бўриевнинг тиниқ овози эшитилди: «Мен бор пулимни олиб келдим. Ун беш минг сўм. Бири юзталик, иккинчиси эллик сўмлик...»

Бўриев қизариб-бўзариб бошлиққа талпинди: «Руслан ака! Шуни йўқотиб ташланг. Илтимос. Мени кечиринг!..»

— Хўп, хўп! Йўқотамиз, — деди Руслан уни тинчлантиришга уриниб. Сўнг қўшиб қўйди: — Биз ҳозир корхонадаги аҳволни ўрганапмиз, холос. Сизларга бирон нарса деётганимиз йўқ. Ипидан-игнасиғача ўрганиб, олинган фактларни тарозига солиб, салмоқлаб кўрамиз. Кейин бошлиқларга фикримизни айта-миз. Улар нима деса, шу!..

Бўриев бир оз енгил тортди. «Чамаси озроқ шошибман-да, деб ўйлади. Бошлиқларга айтишса, соз! Ахир, бизларда ҳам бошлиқлар бор. Улар бир-бирлари билан албатта тил топишади. Харажатни ўшаларга қилармиз».

Руслан сўхбатни давом эттиришга шошилмади. У атайлаб, Бўриевнинг мулоҳаза юритишига имкон бериб, жилмайиб ўтирарди.

— Ўртоқ Бўриев! Корхона сифатсиз маҳсулотлар чиқаряпти. Истеъмолчи уларни қайтариб юборяпти. Ҳаммаси пўстдумбага чиқиб кетяпти. Нега? — деб сўради Руслан бир оз жимликдан сўнг.

— Биласизми, бунинг сабаблари бор. Биз бракка қарши жиддий курашяпмиз. Чоралар кўряпмиз.

— Қандай чоралар экан?

— Масалан, сифатсиз маҳсулот берган цехнинг бошлиғи, мастерларига жарима соляпмиз. Маошидан ун процент ушлаб қоляпмиз. Мукофотлардан маҳрум этяпмиз.

— Шуларми?

Бўриев тепа сочи тикка бўлганча майорга бақрайди. — Давлатнинг миллион-миллион маблағини кўкка совраётганларга жиддий чора кўриш керак, ўртоқ Бўриев. Текинхўрларнинг уйига ўт қўйиш керак! — деди Руслан қизишиб.

— Чора кўрамиз. Энди сифат масаласига келсак, бизда технология чатоқ. Янги анжомлар йўқ. Этикетка тайёрлайдиган литография цехи бор-у, лекин унга ўрнатилган машиналарнинг эҳтиёт қисмлари йўқ. Бунинг устига зарур бўёқларни ҳам топиб бўлмайди.

— Бошқалар қаердан топяпти? Москва, майли пойтахт. Минск, Таллин, Харьков кондитер фабрикаларининг маҳсулотлари қанақалигини билсангиз керак?.. Сизларники дўконларда пашшага ем бўлиб ётибди.

— Фикрингиз тўғри. Ҳамма нарса ҳаракатга боғлиқ.

— Ҳаракатда ҳам ҳаракат бор. Сизлар олаётган хом ашёнинг сифати бошқа корхоналарникидан пастми?

— Ортиқ бўлса ортиқ, кам эмас, — дея тан олди Бўриев.

— Шунинг учун қайта-қайта сўраяпман-да, нима учун сифатли хом ашёдан сифатсиз маҳсулот тайёрлаясизлар? Нимага?

Бўриев бунинг сабабини рўй-рост айтишни истамас, чунки бу ўз кирдикорини фош этиш эди.

— Республикадаги корхоналарда ишлаб чиқарилаётган кондитер маҳсулотларига одамлар қиёбоқиб қолмайди. Бу — уят эмасми? Яқинда газетада ўқиб қолдим. Ҳар йили Ўзбекистонга қардош республикалардан ун беш минг тонна пряник ташиб келтирилар экан! Бунинг асл сабаби фақат технологиядами? Гап бошқа ёқда, ўртоқ Бўриев!..

Бўриев бош эгиб ўтирар, оғзига талқон солгандек жим эди.

— Собик бош бухгалтер ҳақида қандай фикрда-сиз? — деб беҳосдан савол берди майор.

— Оқиловми? Нима десамикин? Думи оғзидан чикди. Адлия ходимлари тўғри баҳо беришди. У — порахўр. Аммо негадир суд чўзиляпти.

— У билан бирга ўқигансиз. Феъл-атворини яхши биласиз. Виждонан айтинг-чи, унга жабр бўлмадимми?

— Одамнинг ичидагини билиш мушкул экан. Оқилов ҳаммаша ёт товукдек четлаб юарди.

— Шакар масаласида Оқиловнинг фикри тасдиқланса нима бўлади? Биз бу ишларни анча ойдинлаштирдик. Яна ўрганапмиз. Абдиевнинг ҳийла-найранглари кўп экан.

Бўриев чуқур хўрсинди. Бошини қуйи эгиб, жавоб излади.

— Абдиевга тўла ишонасизми?

— Илгари ишонардим. Энди йўқ.

— Нега?

— Шакар, коньяк воқеасидан кейин унга ишонмай қўйдим. Ҳунари ичида экан.

— Сиз бу воқеалардан беҳабарсиз. Шундайми?

— Мутлақо хабарим йўқ! Абдиев дўст бўлиб бағримга кириб, душманнинг ишини қилди.

— Сизга жавоб! — дея бирдан хитоб қилди Руслан. — Ишингизга бораверинг. — Бўриев ўрнидан тургач, майор пичинг қилди: — Пулни эҳтиёт қилинг!

— Албатта, албатта... Кўз қорачигидек асрайман!..

Бўриев енгил тортиб, эшикка томон юрди. Узун йўлакка чиқиб, тўсатдан оғир ғусса босди, боши айланди; ўзини қилкўприк устида тургандек ҳис этди; олға юрса тубсиз жарлик, ортида жаҳаннам, туриб қолишининг эса иложи йўқ.

Пул қандай тақсимланган?

Алимов Янгиобод музхонасидаги ишлар ҳақида бошлиққа батафсил ахборот берди.

— Музхона шофери Раул Бабаян дастлабки сўроқдаёқ ҳамма қилмишларини бўйнига олди, — деди у. — Хўжайинлар қаерга деса, юкни ўша ерга олиб борган эмиш. У йил бошидан бери йигирма бир тонна сариеғни дўконларга тарқатган. Бирлашмага бор-йўғи икки маротаба келиб кетган: яъни беш тонна сариеғ топширган.

— Шу давр ичида базадан музхонага қанча сариеғ келтирилган? — деб сўради Руслан.

Алимов дафтарчасини варақлаб:

— Қирқ беш тоннаю 309 килограмм сариеғ олинган, — деди.

— Шофёр хўжайиннинг буйруғини бажарган-у, моддий манфаат кўрмаганми?

— Текинга мушук офтобга чиқармиди?! Улушини тўла олган. У ҳам ичаги эгрилардан.

— Пул баравар тақсимланганми? — деб сўради Султон.

— Мансабига қараб.

— Бир-бирларини сийлаб туришган денг?

— Сийлаганда ҳам дўндириб сийлашган. Сариеғ дўконга уч сўм эллик тийиндан ўтказилган. Шу пулнинг бир сўми музхона директори Турдиевнинг чўнтагига, бир сўм омбор мудир Абдиевга, яна бир сўми бирлашма директори Бўриевнинг ҳамёнига келиб тушган. Қолган эллик тийин — бу ҳам оз эмас, яъни бир тонна сариеғдан беш юз сўм — экспедитор, шофёр, қоровул ва қоровул бошлиқлари ўртасида тақсимланган. Бу ўринда ўзига хос қоидага амал қилинган. Дарвоза қоровули ҳар бир картон яшик учун, яъни, йигирма кило сариеғ учун бир сўмдан пора олган. Қоровул бошлиғига ҳам шунча миқдорда пул беришган. Бир кун қоровулни кузатдим. Мушудай кампир. Ўзи кичкина бўлса ҳам ашуласи катта экан. Машиналарнинг устига сичқондек пилдираб чиқиб олади. Яшикларни бирма-бир титкилаб текширади. Сира шошилмайди, ҳатто кабиналарни қарайди. Мен уни жуда зўр, хушёр қоровул экан, деб ўйлаб юрибман. Шофёрлар ҳам шундай. Уларни бошқа жойга ишга сира ўтказиб бўлмайди. Чунки музхонада мўмай даромад бор. Тақсимотда иккита фактга алоҳида эътибор бердим. Иккала директорнинг ҳам улушлари дахлсиз экан. Бўриев ҳам, Турдиев ҳам ҳеч кимга бир тийинни раво кўришмайди.

— Демак, улар, бир тонна сариеғ учун минг сўмни нақд олишади. Ўттиз тоннадан ўттиз минг сўмни... Давом этинг! — деди Руслан.

— Худди шундай. Абдиев цех бошлиқларига ҳар юз килограмм ўғирланган сариеғ учун ўн беш сўм, лаборатория бошлиқларига эса беш сўмдан бериб турган. Етмиш-саксон сўм ўзига қолган. Бу текинхўрлар ҳатто норасида гўдаклар насибасига ҳам чанг солишган. Болалар учун чиқарилган печеньегга сариеғ ўрнига пахта мойи ишлатишган. Дўконлардаги печеньеларнинг ёғи оқиб ётганлиги шундан экан!..

— Жиноятнинг бир томири паррандачилик фабрикасига бориб тақалади, — деди Султон.

— Хўш, ревизорлар тухум масаласини текширишга киришдиларми? — деб сўради майор.

— Ҳа, бошлашди.

— Жуда соз! Ҳозирча биз сариеғ масаласини охирига етказиб олайлик. Хўш, Асомиддин Алимович, жиноятчиларга нисбатан эҳтиёт чоралари кўрилдими?

— Икки шофёр, қоровул ва қоровул бошлиғи, учта магазин мудир қамоққа олинди. Прокурордан ижозат олиб берсангиз, музхона директори Турдиевни ҳам ҳибсга олсак?

— Сабр қилинг. У ишлаб турсин. Бошқа бошлиқларга ҳам ҳозирча тегинмаймиз.

— Сабаб?

— Шундай қилсак, қамоқдаги шерикларининг фикри ўзгаради. Бошлиқлар жазосиз қолди, деган гап уларнинг иззат-нафсига тегади. Ана шундан фойдалана билиш лозим.

— Тушунарли!

— Хўш, ўғирланган коньяклардан тушган пуллар қандай тақсимланган? — дея Султонга юзланди майор.

— Технологик экспертиза хулосаларига қараганда, «Цирк» деб номланган шоколадга бир томчи ҳам коньяк қўшилмаган. Баъзида коньяк ўрнига шоколад ва вафлиларга сирка ишлатишган экан... Тақсимот масаласига келсак, Бўриев бўриларча ўмарган: ҳар бир шиша коньяк учун нақд беш сўм олган. Уч сўм Абдиевнинг ҳамёнига тушган. Икки сўм майда харажатларга: цех бошлиқлари, шофёрлар, қоровулларга тақсимлаб бериб турилган.

— Жами неча яшик коньяк ўғирланган.

— Сизнинг дастлабки тахминларингиз тасдиқланяпти. Ҳозир ревизия аниқлагани икки юз эллик-яшик. Шундан эллик тўрт яшик коньяк қўлга туширилди.

— Қолганлари-чи?

— Юз эллик яшик коньяк заводдан олинган, аммо бирлашмага етиб келмаган. Йўлда гумдон қилишган чоғи. Накладнойда коньяклар заводдан эрталаб соат ўн бирда олинди, деб кўрсатилган. Бирлашмада эса, ўша кун соат тўққиз-у қирқ минутда қабул қилинди, деб қайд этилган. Лаборатория дафтарига яна бошқача: бир кун кейин олинган эмиш! Хуллас, барча ҳужжатлар сохта. Яна бир сохталик — бўш шишалар ва яшиклар топширилди деб акт тузиб, беш минг беш юз тўқсон беш сўм ўмарилган. Булар ревизия актларида тўла қайд этилган.

— Ўғирланган мол қаерга жўнатилган? Аниқландими?

— Йўқ, ўртоқ майор! Изи топилмаётир.

— Изи топилмаётир? Бу гапни жиним ёқтирмайди!

— Кечирасиз, ўртоқ майор! Ишчилар билан суҳбатлашяпмиз. Халқ дружиначилари ёрдам беришяпти. Қидирыпмиз. Балки сўроқда маълум бўлиб қолар.

— Дадил сўроқ қилиш учун пухта далиллар керак. Кўмиб ташланган коньякларни топдингиз. Бу — яхши далил.

— Абдиев ҳатто тан олмаяпти шуниям. Омборхонада ўндан ортиқ ишчи бор, дейди.

— Тушини сувга айтсин. Қандай эҳтиёт чоралари кўрилди?

— Учта цех бошлиғи қамоққа олинди, — деб жавоб қилди Султон.

— Экспедитор-чи?

— У ҳам.

Руслан йигитларни кўп ушлаб ўтирмай янги топшиқлар берди.

Бўрижарга оқизилган тухумлар

Область партия-хўжалик активларининг йиғилиши бўлаётган эди. Руслан танаффус пайтида Богдановни учратиб қолди.

— Хўш, бирлашмадаги ишлар қандай боряпти? — деб сўради Михаил Александрович.

— Дуруст.
— Дуруст?! Узбекнинг «дуруст» дегани яхши билан ёмоннинг ўртаси бўлади. Тўғрими?
— Шундай.
— Бизга яхши, аъло ишлаш керак. Менимча, жуда чўзилиб кетди. Тезлатиш лозим!
— Михаил ака! Ҳаракат қиялпмиз. Кондитер бир-лашмасидан ташқари Янгиобод музхонаси, ичимлик заводи, паррандачилик фабрикаларини ўрганиш зарурияти туғилиб қолди. Жиноят излари ўша жойлар билан боғланган.
— Роса илдиз отиб, патак боғлабди-да! Бу ёмон! Ҳаммамиз ёмон ишляпмиз. Уғрибоши ким?
— Бўриев.
— Яна бир сабоқ! Унинг номзоди қўйилганда розилик бермагандик. Ҳатто обкомга ҳам айтганмиз. Министр қаттиқ туриб олгач, уни қўллаб-қувватлашди. Энди ўша валломатлар «чий» деб четга чиқиб туришаверади. Ҳамма можаро шаҳар партия комитетида бўлади. Кадрларни фақат партия ташкилотлари танлаши, лавозимларга тавсия этиши керак. Бу — сабоқ. Хўш, энди Бўриевнинг партбилетини тортиб олсак!
— Ҳозирча унга тегмай туринглар. Бизга оз-моз вақт керак. Бир ҳафтадан кейин сизга ишимиз юзасидан тўла ахборот бераман.
Руслан сўз беришга берди-ю, Богданов олдида бевурд бўлиб қолишдан ташвишга туша бошлади. Сабаби, иш бир жойда депсиниб турарди.
Экспедитор Нодир сўроқ пайтида без бўлиб туриб олди. Нуқул, «Қанча мол олиб келган бўлсам, ҳаммасини омборга топширганман. Омборнинг эса хўжайини бор, қоровули бор», — деб тўнғиллагани тўнғиллаган эди.
Тухум бўйича ўтказилган тафтишнинг дастлабки якунига кўра тузилган актда кўрсатилишича; жами ўттиз олти минг дона, яъни, қарийб беш минг сўмлик тухум ўғирланган экан. Лейтенант Асомиддин Алимовнинг ҳисобида эса, 28 минг саккиз юз дона, яъни, уч минг етти юз қирқ тўрт сўмлик тухум ҳужжатсиз олинганлиги кўрсатилган. Паррандачилик фабрикасида битта накладной билан икки-уч маротаба мол олинган. Унинг қай бири кондитер бирлашмасига, бошқаси қаергадир гумдон қилинган. Хўш, ўғирланган тухумлар кимга, қаерга топширилган? Бу энг муҳим саволга терговчи ҳалигача жавоб тополмаган эди.
Руслан паррандачилик фабрикасига — Асомиддин Алимовга кўнғироқ қилиб, иш қандай бораётганлигини суриштирди. Ундан ўзгариш йўқлигини билиб олгач, тезда бўлимга қайтишни буюрди.
Алимов ҳаялламай автобустга чиқди. Орқа ўриндиққа ўтирганча бошлиқнинг чақиртириш сабабларини ўйлаб келаркан, икки қариянинг суҳбати диққатини тортди. Улар нонкўрлик, бола тарбияси ҳақида гаплашиб, бунда катталарни айблашарди.
— Сизга айтсам, имон топкур, — деди чўққи соқолли чол, — пўконидан ел ўтмаган битта нонкўр бир машина тухумни Бўрижарга ағдариб кетди! Уз кўзим билан кўрганман.
— Ё алҳазар! — дея ёқасини ушлади чолнинг ҳамроҳи. — Ундайлар хор-зор бўлсин-у, нон деганда бўғизларига кесак ғирилласин!
Алимов ҳушёр тортди-ю, аммо:
— Бу қачонги гап, отахон? — деб сўради бепарво оҳангда.
— Бир ойдан ошди, чамамда, — деди чўққи соқолли чол.
— Бўрижар қаерда?
— «Маданият» совхозида.

— Катта анҳорми?
— Беш-олти тегирмон суви бор.
— Шунча тухумни нега сувга оқиздийкин?
— Палағда бўлганмиш.
— Дўкондан олиб келибдим?
— Тайинини айтмади. Пичан ўриб юргандим. Сувга ағдарди-ю, жўнаб қолди.
Шаҳарга етиб келиб, автобустан тушганларидан сўнг, Алимов чолга ўзини таништирди, ёрдам беришни илтимос қилди. Чол Бўрижарга олиб боришга рози бўлди. Шундан кейин лейтенант телефонда бошлиғи билан гаплашди.
Чол юмушлари битгач, Алимовни совхозга — Бўрижар ёқасига бошлаб борди. Қирғоқнинг бўйрадек жойи сарғайиб қолган эди. Утлар орасида, сув четида тухум пўчоқлари сочилиб ётарди.
— Отахон, номерини билмайсизми? Қанақа машина эди?
— Номерини билмадим, ўғлим. Катта, баланд машина, ҳалиги бор-у орти очилиб, кажаваси кўтарилади...
— Самосвал денг...
Алимов чолдан ҳайдовчининг юз тузилишини билиб олгач, у билан илиқ хайрлашди.
Лейтенант район милиция бўлимига келиб, самосвал ҳайдовчиларнинг ҳужжатларидаги расмларни кўздан кечирди. Иттифоқо ГАИ ходимларидан бири чап чеккасида ёнғоқдек ғурраси бор ҳайдовчини танишини айтди.
Ҳайдовчи зудлик билан бўлимга келтирилди.
— Сиз Бўрижарга бир машина палағда тухум тўккансиз! — деди Алимов.
— Йўғ-э, қачон?
— Қачонлигини сиз билишингиз керак!
— Узи ўшандан бери кўнглим ғаш. Арзимас пул ишлайман деб... Укажон, тўққизта болам бор...
— Унда тўғри жавоб беринг!
— Хўп.
— Тухумни қаердан олгандингиз?
— Район марказидаги «Гастроном»дан. Мен аввалига тухум эканлигини билмадим. Озроқ ахлат йўғилган, шуни бир жойга обориб ташла, дейишди. Кўна-қолгандим. Қарасам тухум! Буни қаерга ташлайман, обормайман дедим. Йигирма беш сўмга келишувдик, Яна ўн сўм қўшиб берди.
— Ким берди пулни?
— Директор.
— Уни танирмидингиз?
— Йўқ! Биринчи марта кўришим. Жингалак сочли, қизил юзли киши.
Алимов «Гастроном»га — директорга телефон қилиб зудлик билан милиция бўлимига етиб келишини айтди.

Бўриев тергов қилинганда...

Кечки соат ўнда Бўриевни Руслан Раҳимов хонасига олиб киришди. Айни шу пайтда катта лейтенант Султон Қодиров бош омбор мудирини Вали Абдиевни, терговчи ёрдамчиси Асомиддин Алимов музхона директори Фулом Турдиевни сўроқ қилишаётган эди. Қўшни хонада эса, Жўра Мусаев, паррандачилик фабрикаси директори ўринбосари Аҳад Имомов сўроқ навбатини кутиб ўтиришганди.
Майор Норбойга ўткир кўзларини қадади ва ғазаб билан деди:
— Бўриев! Сиз омбор мудирини Вали Абдиев билан корхонада жинойи гуруҳ тузиб, давлатнинг катта миқдордаги маблағларини ўғирлаганингиз ва талон-тарож қилганингиз учун Ўзбекистон ССР Жиноят

Кодексининг 119 ҳамда 172-моддалари билан айбланасиз ва шу соатдан бошлаб қамоққа олиндингиз! Айбингизга иқрорсиз?

Бўриевдан садо чиқмади.

— Сиздан сўраяпман: айбингизни бўйнингизга оласизми?

— Қисман бўйнимга оламан,— деб минғиллади Бўриев.

— Нега қисман?

Бўриев бош эгганча чурқ этмай ўтирарди.

— Майли, бу саволга кейинроқ қайтармиз,— деди Руслан ва олдидаги папкани варақлай бошлади.— Мана, уйингизда ўтказилган тинтув аклари. Коттежингизни тинтув қилишганда олтимиш уч минг сўм нақд пул топилган. Самарқанддаги уйингиздан йигирма бир минг сўм. Қолганлари қани?

— Ҳаммаси шу! Бош қашишга тирноқ ҳам қолмади! — деди Бўриев.

— Эсингиздами, пулларни эҳтиёт қилинг, дегандим?

— Ҳа.

— Энди мавруди келди, пулларни топширинг!

— Бир тийин ҳам қолгани йўқ!...

— Гап бундай, сиз бошлиқ бўлган гуруҳ бир ярим йилда беш юз минг сўмдан кўпроқ пулни қалбаки ҳужжатлар тузиб ўғирлаган. Бизнинг вазифамиз ана шу маблағни топиб, давлат хазинасига солиб қўйиш.

— Менда бошқа пул йўқ.

— Бўриев, чалғитманг-да, тўғриси айтинг, пулларни қаерга яширгансиз?

— Ишонинг, йиққанларим шу, холос!

— Ишонмайман! Сиз ҳар ойда цех бошлиқларидан, омбор мудирини Абдиевдан, экспедитор Нодир Муродовдан неча сўм пора олиб турганингиз ҳақида бизда аниқ маълумотлар бор. Музоҳадан, паррандачилик фабрикасидан ҳамёнингизга тушиб турган пулларнинг ҳисоб-китобига эгамиз. Буларни ҳамтовоқларингиз дастлабки сўроқдаёқ тўла тасдиқлашди. Истаганингиз билан юзлаштиришим мумкин. Унда айбингиз яна кўпаяди.

— Қўлга тушган пулларнинг ҳаммасини йиғиб бўладими? Биз ҳам топганимиздан катталарга едирганмиз, харажат қилганмиз...

— Кимларга харажат қилгансиз? Министргами?

— Йўқ.

— Ким? Қайси катталарни назарда тутяпсиз. Ҳа, эсладим. Сизни ишга тавсия этган министр ўринбосари Умаровга едиргансиз!

Бўриев индамади.

— Бўриев, шу кунгача арқонни узун ташлаб келдик. Тошбақа ўз тухумига тикилгандай ҳадеб полга тикилаверманг. Уша Умаровга эллик минг сўм бердингизми?

— Йўқ.

— Қанча?

— Камроқ.

— Қирқ минг борми?

— Унга пул бердим, дея олмайман. Буни исботлаш қийин.

— Сабаб?

— Қўлига бермаганман-да...

— Дарвоқе, пора олишнинг усуллари кўп!

— Ишхонасига борганимда столининг тортмасига солиб қўйганман...

— Бошқа пайтларда-чи?

— Курортга кетаётганида аэропортга кузатиб чиқдим. У плашчини қўлимга тутқазиб, ўзи депутатлар хонасига кириб кетгач, плашчининг чўнтагига солдим.

— Неча сўм?

— Икки ярим минг...

— Плашчининг рангини эслай оласизми?

— Жигарранг, японский...

— Хўш, яна?

— Уйимизга борганда костюмини вешелкага илиб, ташқарига чиққанида...

— Қанақа костюм, неча сўм.

— Сарғиш рангли. Икки ярим минг сўм.

— Яна қачон?

— Қизларини узатганда, тўёна деб, чўнтақларига солиб қўйдим.

— Яна икки ярим минг сўмми?

— Ҳа.

— Стол тортмасида қанча қолдиргансиз?

— Бир гал ўн минг сўм, иккинчи сафар икки ярим минг сўм.

— Умаров товонтешарнинг ўзи экан-ку! Жами йигирма минг сўмни министр ўринбосарига едирибсиз? Қолганларини кимга бергансиз?

— Бошқа ҳеч кимга?

— Тан олсангиз, ўзингизга фойда! Бошладингизми, охиригача тўғри сўзланг. Ҳақиқатни очик айтаверинг. Қулоғим сизда.

Бўриев чуқур хўрсинди. Аммо лом-мим демади.

— Бўриев, сиз яна камида эллик минг сўмни кимга берганингиз, ёки қаерга яширганингизни айтиб беришингиз керак. Тушундингизми?

Бўриев «ҳа, ақлим кемтик эмас» дегандек бошини тибратди. Сўнг асаблари бўшашиб, бирдан хўнграб йиғлаб юборди. Руслан унинг юрагини бўшатиб олишига имкон берди. Бўриев кўз ёшларини артди-да, йиғи аралаш хитоб қилди.

— Аҳмоқ одам пул йиғаркан!... Бир кун бошингни еркан... Аввалига, эллик минг сўм тўплаб, секин четга чиқиб оламан, деб ўйлагандим. Эллик мингга етгач, юз минг бўлсин деб тиришдим!...

— Кеч бўлса ҳам хатоингизни тушунганингиз яхши. Қолган пулларни кимга бердингиз?

— Уттиз минг сўмни милиция олиб қўйди.

— Милиция! — деб Руслан ҳаяжонда ўрнидан турди.— Қайси милиция?

— Бу воқеага ярим йилдан ошди. Биз коттежга кўчиб ўтгандик. Ҳовли тўйи қилиб бердим. Бир-икки ўрточ, тор доирада уйнинг қулоғини очайлик, деб шилқимлик қилишаверди. Болалар Самарқандга тўйга кетишганда, Абдиевга яқшанба кунни бизникида ўтиришайлик, дедим. Хурсанд бўлди. Экспедитор Нодир катта қўчқор олиб келди. Сўйдик. Учовлон маишат қилиб ўтирдик. Кеч соат ўнларда Нодир, «оёғимнинг чигилини ёзиб келаман», деб кўчага чиқиб кетди. Бир маҳал, Абдиев билан карта ўйнаб ўтирганимизда ҳаллослаб уйга кириб келди. Изидан милиция капитани.

— Бузоқнинг югургани сомонхонагача?! — деди у Нодирга вазоҳат билан ўшқириб. Кейин бизга дўқ қилди: — Гиёҳвандлар! Кап-катта одамлар-а уялмайсизларми, наша чеккани?

У келасолиб Нодирнинг чўнтақларини ковлаштирди. Зар қоғозчада бир чимдим наша топди. Сўнг бизни тинтув қилди. Чўнтақларимиздан ҳеч вақо тополмагач, уйни титкилай бошлади. Хотиннинг этигига йигирма беш минг сўм беркитиб қўйгандим. Капитан ўшани топиб олиб:

— Сенлар наша сотгансанлар! Виждонсизлар! — деди.

У дағдаға билан акт тузди. Ҳаммамизга имзо чектириб, менга писанда қилди:

— Шундай йирик корхонанинг катта раҳбари экан-

сиз. Баланд охурдан сув ичгансиз. Ҳурматингизни сақлайман. Бу муттаҳамларни ҳозир олиб кетаман. Сизни эртага милицияга чақиртирамиз!

Маишат бурнимдан булоқ бўлиб чиқди. Кечаси билан мижжа қоқмадим. Тиқ этса дарвозага қарайман. Тонгда Абдиев келиб қолди:

— Уртоқларни ишга солдим,— деди у.— Хавотир олманг, тинчиб кетади. Энг муҳими, сизни безовта қилишмайди. Лекин озроқ пул керак. Нодир беш мингни берди, мен ўнта қўшдим. Тагин беш минг сўм керак.

— Сиз яна бердингизми? — деб кулимсираб сўради Руслан.

— Ҳа. Мен чув тушдим. Уз ёғимга ўзим қовурилдим.

— Қизиқ... Жуда ғалати! Уғрини қароқчи урди денг. Утники — ўтга, сувники — сувга... Сиз улардан кўпроқ жабр чекибсиз-ку! Уша капитани танийсизми?

— Пакана, қориндор, ғилай кўз.

— У аблаҳнинг кўзини сўқир бўлса ҳам ўйиб олиш керак! — деди майор.

Руслан дастлабки терговдан қаноат ҳосил қилди: Бўриев қисман бўлса-да, айбини бўйнига олди. Энди министр ўринбосари, сувни лойқалатиб балиқ тутадиган порохўр Умаров, ўғрилар ҳамтовоғи, боққинчи милиция капитани Жабборов масаласи кўндаланг бўлди.

Руслан Бўриевни сўроқ протоколи билан таништириб, кўл қўйдирди. Сўнг айбланувчини олиб чиқиб кетишди. Хонага жилмайганча Султон кириб келди.

— Хурсанд кўринасиз? — деди Руслан.

— Экспедитор Нодир Муродовнинг тили чиқиб қолди. У ҳамтовоқларини дангал фош этапти,— деди Султон ва Абдиевнинг милицияда ишлайдиган ошнаси орқали Бўриевни ўттиз минг сўмга қандай туширганлигини гапириб берди. Сўнг пулни уччови бўлиб олишган экан.

— Уларнинг шўри шунда-да, ахир! — деди майор ва министр ўринбосари Тошман Умаров, ҳамда милиция капитани Жабборовни тезда қамоққа олишни сўраб, шаҳар прокурори номига айбнома ёзишга киришди.

Абдиевнинг сўнгги найрангги

Руслан дастлабки тергов протоколларини диққат билан кўриб чиқмоқда эди, область прокуратурасининг инспектори кириб келди.

— Айбланувчи Абдиев область прокурори номига шикоят ёзибди экан. Шунини аниқлагани келдим,— деди у.

— Абдиев кимнинг устидан шикоят ёзибди?

— Шикоятда аниқ бирон кишининг исм-фамилияси йўқ. Тергов усулидан норози бўлиб шикоят қилган. Унга зўрлаш билан айб қўйилаётган эмиш, жисмоний тазйиқ ўтказилаётган эмиш!

— Айби отнинг қашқасидек аён-ку! Уғрилиги, қалбаки ҳужжатлар тузишини бир чеккага суриб қўяйлик. Уйи тинтув қилинганда тўрт юз минг сўм нақд пул чиқди. Тиллаю кумушларнинг, биллур жиҳозларнинг ўзи миллион сўмдан ошади. Абдиев ўғри бўлмаса, шунча бойликни қайси меҳнати эвазига топибди? Бизга шунини исботлаб, ўзини оқлаб кетаверсин.

— Тўғри-ю, барибир шикоятчи билан суҳбатлашишим керак.

— Ихтиёрингиз. Уни олиб чиқишинми?

— Йўқ. Ўзим ичкарига кираман.

Абдиев суянчиқсиз темир скамейкада тиззаларини қучоқлаганча ўтирарди.

— Абдиев! Область прокуратурасига ёзган шикоятингизни текширгани келдим,— деди инспектор.

— Ким бўлиб ишлайсиз? Фамилиянгиз?

— Норов. Катта инспектор.

— Уртоқ Норов! — дея Абдиев ирғиб ўрнидан турди-да, йиғлагудек бўлиб: — Бизда Совет ҳокимияти борми? — деди.

— Асабингизни бузманг, Абдиев!

— Бу ерда Совет ҳокимияти йўқ! Тухматчилар бор, бўтта!

— Кимлар улар?

— Ҳаммаси! Барчасининг оёғидан осиб қўйиш керак. Адолат қани? Ҳақиқат қани? Ҳақиқат йўқ!

— Ҳақиқат борлиги учун ҳам шикоятингизни текширгани келдик. Ким сизга жисмоний тазйиқ ўтказди? Ким калтаклади?

— Ҳаммаси!

— Унақа умумлаштирманг. Фалончи, деб аниқ айтинг!

— Бир ҳафта олдин, ярим тунда паҳлавондек икки милиция ходими кирди. Айбингни бўйнингга ол, деб дағдаға қилишди. Мени коптокдек тепишди. Кейин кўлимга кишан солиб, кўзларимни рўмол билан боғлаб, гадо топмас кўчаларга олиб боришди. Катта ҳовузнинг ёнида кўзимни очишди. Яна ўша савол. Йўқ, десам ҳовузга тепиб юборишади. Уч марта сувга бўктиришди. Гўр оғзидан қайтдим. Бошимнинг бир неча жойи пўла бўлди, елкаларим шилинди.

— Қачон? Қайси куни эди?

— Эслай олмайман. Бу ерда икки кеча ётган одам эсини еб қўяди. Ваҳшийлар!.. Ярим тунда бу ерга бир барзанги киради. Калта иштонда. Белида қора камар. Штангачиларга ўхшайди. Ҳар елкасида тўртта одам ўтиради. Юзи қоп-қора, ўзи кўтосдек ўкиради. «Айбингни бўйнингга ол» деб, мени цементга ётқизиб, чўян тиззасини кўкрагимга қўйиб, танамни эзди. Упкам кўчгандек, тилим оғзимга сиғмай, осилиб тушди. Ҳушимни йўқотдим...

— У ҳам милиция ходимими?

— Йўқ. Қамоқда ётганлардан. У менинг тилла тишларимни суғуриб олди. Мана, қаранг, тишсиз қолдим!..

— Қамоқдагиларни бирма-бир кўрсатсак, ўша барзангини танийсизми?

— Уни топиб бўлмайди! Тунда бошқа турмадан олиб келишса керак.

— Сизни сўроқ қилган терговчи устидан шикоятингиз борми?

— Йўқ. У маданиятли йигит экан. Умрбод хизмати-нгизда бўлай! Бир амаллаб мени бу азобдан қутқаринг!

— Бунақа иш кўлимдан келмайди.

— Эрта-индин мени ўлдириб қўйишади. Раҳм қилинг! Пашшаларга ем бўлмай...

— Бошлиқларга тайинлайман. Сизга ҳеч ким тегмайди.

Норов бир оз асабийлашган ҳолда Руслanning хонасига кирди.

Руслан унинг гапларини мийиғида кулганча тинглади. Сўнг:

— Сиз Абдиевнинг даъволари ҳақида нима дейсиз? — деб сўради.

— Қуюшқонга сиғмайди...

— Унча-мунча одамнинг олдига похол солиб кетади у,— деди Руслан. — Абдиевга нима кераклигини биз яхши биламиз. Дўпписи тор келиб қолди. Вақт, муддат ўтишини пойлаяпти.

Майор ўрнидан турди. Хона бурчагидаги пўлат сандиқни шарақлатиб очди. Ундан катта-кичик капрон

халтачаларни олиб, столга қўйди. Кейин сариқ халтачанинг оғзини очиб, Норовга узатди:

— Буни Абдиев овқат олиб келган хотинига қайтариб берган. Ичида хати ҳам бор. Олиб ўқинг-чи.

Норов халтачанинг ичига кўз ташлади. Унда тўрт дона пиёладек булочка бор эди, холос. Халтачадан хатни олиб кўз югуртирди:

«Азизим Тамара! Сабр қил! Бизни бу ерда узок ушлаб туришга ҳақлари йўқ. Булочкаларнинг суви қо-чибди. Қотириб, талқон қил. Бизга майизли пряник келтир. Сенинг Валижонинг».

Норов хатни ўқиб бўлгач, майор булочкалардан бири-ни унга узатди:

— Мана буни аста синдириб кўринг!

Норов булочканинг икки четидан ушлаб тортган эди, стол устига шарақлаб бир жуфт қуйма тилла тиш тушди. Булочканинг ўртаси ўйиб олиниб, гугурт чўплари билан бирлаштириб қўйилган экан.

Шундан кейин Норов майизли пряниклардан ҳам биттасини ушатиб кўрди. Ичидан хат чиқди.

«Қадрдоним! Бардам бўл, қора кунлар ўтиб кетади. Тўхматни тан олма. Муддат оз қолди. Бизни узок ушлашга ҳақлари йўқ! Сотқинга — ўлим! В. А.»

— Абдиевнинг кимлигини энди билдингизми? — деб сўради Руслан жилмайиб. — Майизли пряникларни печенье цехининг бош технологи, Абдиевнинг хотини Тамара тайёрлаган. Кўрдингизми?!

— Нега аввал айтмадингиз? — деди Норов.

Руслан кулди.

— Кимлар билан жанг қилаётганимизни ўз кўзингиз билан кўринг дедим-да. Абдиев чучварани хом санабди. У сўроқ муддати тугаганини кутяпти. Боя сиз келганингизда республика прокуратурасидаги ўртоқлар билан телефонда гаплашаётган эдим. Сўроқ муддатини узайтиришни сўраб хат юборгандик. Илтимосимиз қондирилди. Бизнинг ишимизга Москвадаги ўртоқлар ҳам қизиқаётган эмишлар. Демак, улардан ҳам вақтни чўзишга ижозат олиш мумкин. Хуллас, сўроқ муддатимиз Абдиевнинг сабр-тоқатидан юз карра кўпроқ!

Норов ҳамкасбига меҳр ва ҳавас билан термилди. Кейин илиқ хайрлашди.

Бош бухгалтер Оқилов оқланади

Руслан селектор тугмачасини босиб, Султонни чақирди:

— Тушунтириш хати нима бўлди?

— Тайёр!

— Олиб кириш!

— Хўп бўлади.

Зум ўтмай катта лейтенант қўлида бир варақ қоғоз билан хонага кириб келди.

— Уқинг, — деб буюрди майор.

Султон дона-дона қилиб ўқиди:

— «Роҳат» кондитер ишлаб чиқариш бирлашмаси собиқ экспедитори Нодир Муродовдан.

Тушунтириш хати

Ушбу тушунтириш хати орқали шу нарсага иқрор бўламанки, бош омбор мудир Вали Абдиевнинг тазйиқи билан бош бухгалтер Ақром Оқиловга тўхмат уюштиришда қатнашдим. Уша кунди директор ўрин-босари Жўра Мусаев Оқиловни ўз хонасига чақириб, уни гапга солиб чалғитди. Абдиев зинапоя ёнида қорувлик қилиб турди. Мен эса, ОБХССдан олиб келинган махсус пакетчадаги пулни Оқиловнинг портфелига со-

либ қўйдим. Қисқаси, бухгалтер Оқилов порахўр эмас! Балки у атайлаб уюштирилган тўхмат қурбони...»

— Уқишни дикторлардан ҳам ошириб юбордингиз! — деди Руслан. — Энди шаҳар прокурори номига хат тайёрланг. Учта фактга алоҳида урғу беринг. Биринчиси, бухгалтер Оқиловнинг бизга берган сигнали бўйича иш олиб борилганда ўғриларнинг катта бир гуруҳи фош этилгани; иккинчиси, Оқиловни юзаки сўроқ қилган милиция капитани Жабборов ўшаларнинг шериги экани ва у ҳозир қамоққа олингани; учинчиси, Нодирнинг тушунтириш хати. Ана шу фактларни инобатга олиб, шаҳар прокуроридан Оқиловни қамоққа олиш ҳақида район прокурори чиқарган ҳукми бе-кор қилишни сўранг. Тушунарлими?

— Ҳа.

— Тез тайёрланг!

Орадан бир неча кун ўтди. Тергов ишлари ниҳоясига етди. Руслан Раҳимов ихчамгина портфелини қўлтиқлаб, шаҳар партия комитетига йўл олди.

Қабулхонада ҳеч ким йўқ эди. Майор қўшқават эшикни очиб, бўсағада бир дақиқа тўхтади:

— Михаил Александрович, мумкинми?

— Э, Руслан! — деб хитоб қилди Богданов, — ҳузуримга рухсат сўрамай кираверинг дейман-ху!

— Ишимиз юзасидан ахборот бергани келувдим.

— Жуда соз! Утиринг. Қулоғим сизда.

— «Роҳат» операция»сининг дастлабки якуни шундай: корхонага уя қурган ўғрилар гуруҳи тўла фош этилди. Йигирма олти киши жиноий жавобгарликка тортилди. Улар давлатнинг бир миллион сўмлик мол-мулкани талон-тарож қилганлар. Бу жиноий ишда паррандачилик фабрикаси, Янгиобод музхонаси раҳбарлари ҳам иштирок этишган. Шунингдек, Озиқ-овқат саноати министрининг ўринбосари Умаров, район ОБХССи терговчиси капитан Жабборов жиноятчиларга ҳомийлик қилишган. Давлатнинг талон-тарож қилинган мол-мулки текинхўрлардан тўла ундириб олинди. Уғри-муттаҳамларнинг уйлари тинтув қилинганда бир миллион уч юз минг сўм нақд пул топилди ва Давлат банкига ўтказилди. Бундан ташқари ярим миллион сўмликдан кўпроқ турли қимматбаҳо асбоб-анжомлар, безаклар мусодара қилинди...

Богданов афсусланиб бош чайқаб қўйди:

— Бай-бай! Уғрилик ҳам шу қадар илди отадими? Партия ташкилотлари қаерда қолди? Жамоат ташкилотлари қани?

— Уғрилар жуда устомонлик ва айёрлик билан иш юритишган. Биринчи галда ҳушёр кадрларни ҳар хил баҳоналар билан ишдан бўшатишган. Қаршилиқ курсат-ганларни беаёв жазолашган...

Руслан шаҳар партия комитетидан чиқиб, яна бўлимга отланди. Хаёлан ўз-ўзига ҳисоб берганча машинаси-ни бир маромда ҳайдаб бораркан, светофорнинг яшил чироқлари ёнишини кутиб чорраҳада тўхтади. Йўловчилар кўчани кесиб ўта бошлашди. Руслан улар орасидан ўзига қаттиқ-қаттиқ тикилиб қараётган жувонни танигандай бўлди. Сал ўтмай, аёлнинг ёнидаги эркак ҳам, уларнинг қўлларида ушлаб олган жажжигина қизалоқ ҳам ўгирилиб Русланга қарашди. Қизалоқ қўл силкиб «салом» берди. Руслан жилмайганча бошини қимирлатиб «алик» олди.

Светофорнинг яшил чироқлари ёнғач, машина яна олға босди...

